

ЗАГАДКИ ІСТОРІЇ

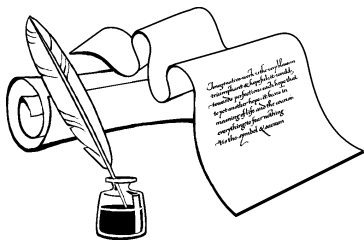
Для дітей середнього шкільного віку

**ЛЕГЕНДА ПРО АТЛАНТИДУ
НАЙДАВНІША ПИСЕМНІСТЬ
ХАЗАРСЬКІ ЗАГАДКИ**

**КИМ БУВ РЮРИК
СКАРБИ ТАМПЛІЄРІВ**

Вступ

Чи замислювалися ви, скільки таємниць і загадок існує поруч із нами в повсякденному житті? Звичайно, в певному віці найпекучіше питання формулюється таким чином: «Чому вітер віє?» Але що дорослішою стає людина, яка пізнає світ, то складнішими стають питання, відповіді на які вона шукає.

Найдивніше, що велику кількість таємниць зберігає історія — наука, яка повинна сягати до джерел наших знань про минуле народів, які населяють Землю, про минуле нашої країни. Здавалося б, уже стільки всього написано в численних книжках з історії, стільки вчених-істориків працюють в архівах та музеях, щоб відшукати те, що потім потрапить до їхніх книжок. Та ба! Цих таємниць залишається сила-силенна, і що більше ми намагаємося їх розкрити, то більше усвідомлюємо, що одна загадка породжує другу, друга — третю і так до безкінечності.

Звідки ж беруться історичні таємниці та загадки? Дуже часто для досліджування того чи іншого явища або якоїсь події просто бракує джерел — вони могли не зберегтися через давнину, а могли бути й навмисне замулені (звичайно, не як джерела знань для майбутніх поколінь, а як свідчення подій, пам'ятати про які сучасники не бажали з різних причин, пригадайте, наприклад, фараона Ехнатона). Часто люди навмисне чи випадково перекручували справжні події чи долі певних історичних осіб до невпізнання — таким чином створювалися міфи, які протягом століть існували не лише у сві-

домості тисяч людей, але й кочували з однієї книги до іншої, потрапляли в підручники і отримували статус абсолютної істини.

А може, це й добре? Може, квітчастий, захоплюючий або страхітливий міф кращий за реальні знання? Може, так просто спокійніше — жити в полоні вигаданих подій та характеристик і не знати правди, адже вона не завжди приємна? Єдине безперечно — будь-яке спотворення реальності призводить до недостатнього розуміння історії, яка набагато яскравіша й цікавіша за будь-яку вигадку. Треба також розуміти, що міф часто є засобом маніпуляції свідомістю людей, а це буває просто небезпечним для життя та здоров'я не тільки людини, але і всього суспільства (знову нагадаємо читачеві події минулого — нацистська пропаганда в Німеччині).

Як же боротися з перекошуванням історії? Звичайно, треба ретельно вивчати всі можливі джерела, застосовувати різноманітні методи історичного дослідження, навіть такі неоднозначні й суперечливі, як створення альтернативної картини розвитку тих чи інших подій. Але найголовніше, на наш погляд, мати сумніви і ставити запитання.

У цій книзі читач знайде чимало цікавих розповідей про загадкові історичні події, долі цікавих людей. Звичайно, своє завдання ми бачили не в тому, щоб поставити крапку й сказати: «Таємницю розгадано!» Ми прагнули показати, що можливості для пошуку істини необмежені, а читача хотіли запросити з собою в мандри лабіринтами історії.

Книга побудована за тематично-хронологічним принципом, що дасть можливість читачеві не лише відкрити для себе багато нового, але й систематизувати свої знання і збагатити своє уявлення про ту чи іншу епоху або постать.

I

ЗАГАДКОВІ ЗНАКИ

Найдавніша у світі?

Месопотамія* — так у давнину називали землі, розташовані між Тигром і Євфратом. Дві тисячі років тому тут говорили арамейською. Ще дві тисячі років тому, тобто за дві тисячі років до нашої ери, в Межиріччі панувала мова аккадців. А якщо ми поглибимося у часі ще далі, то знайдемо, що близько п'яти тисячоліть тому тут говорили шумерською. І не тільки говорили, але й писали. До нас дійшла велика кількість «глиняних книг» — обпалених глиняних табличок, вкритих письмовими знаками.

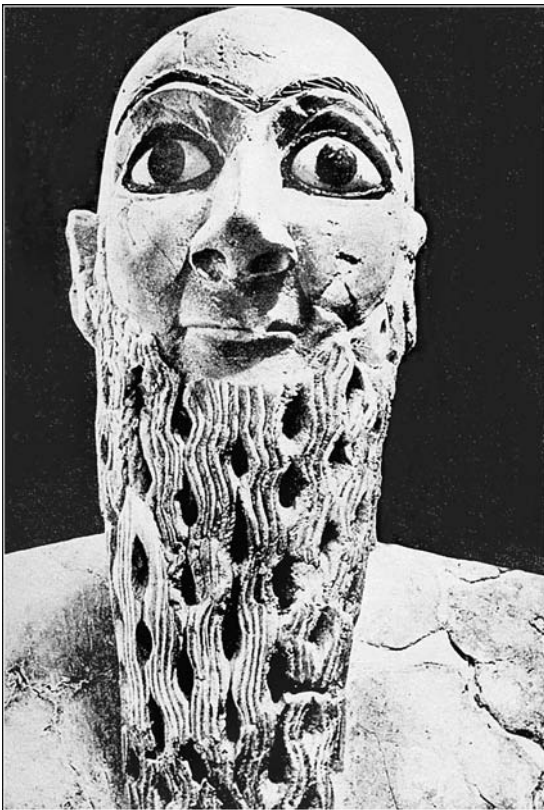
Фахівці від самого початку розрізняли в шумерській писемності два її види — первісне ідеографічне письмо і створений на його основі клинопис. Саме клинописом написаний великий епос, пісня про героя Гільгамеша, який вирушив на пошуки вічного життя.

Перехід до клинопису почався приблизно на початку III тисячоліття до на-

Клинопис

*У перекладі з грецької ця назва означає Межиріччя. Інша назва цієї ж місцевості — Дворіччя — також несе в собі згадку про могутні ріки, що колись сповнювали цей край життям.

Статуя шумерського царя

шої ери, а завершився остаточно в епоху династії Ура, в середині II тисячоліття до нашої ери, тобто 4,5 тисячі років тому. І коли щодо походження клинопису у фахівців не було особливих сумнівів, то щодо походження первісного письма вони зайшли в глухий кут і знайти відповідь не змогли. Чому?

Дослідження останніх років — археологічні, лінгвістичні, антропологічні — показали, що не шумери були аборигенами Дворіччя. Вони прийшли на цю землю і побачили тут не дикі племена, а вже сформовану, високорозвинену цивілізацію,

---

Шумерські скульптори зображували на своїх витворах гігантські очі та вуха, підкреслюючи таким чином розум та проникливість. Шумерською мовою *gestu-sum-a* — «вухом наділений» — означало мудрий, глибокодумний.

кращі досягнення якої вони успадкували, у тому числі і писемність, пристосувавши її до власної мови. Таким чином, учені дійшли висновку, що цивілізація Дворіччя зобов'язана своїм походженням не шумерам, а їхнім попередникам — протошумерам. А оскільки протошумери, тобто ті, що були тут до шумерів, говорили іншою, не шумерською мовою, то було взято й іншу назву творців найдавнішої цивілізації Месопотамії. За назвою пагорба Ель-Убайд, де вперше була виявлена

ця цивілізація, їх назвали «убаїдцями». І тепер, говорячи про найдавнішу систему письма, що існувала в Дворіччі-Месопотамії ще до появи там шумерів, можна вживати термін «протошумерська» чи «убаїдська».

Але убаїдці також є прибулим плем'ям, і їхнє походження дотепер залишається загадковим. Люди убаїдської культури якось відразу і несподівано освоюють родючі землі низов'їв Тигру і Євфрату, засновують тут перші селища, що пізніше стануть знаменитими шумерськими містами. Ці прибульці з'являються перед нами від самого початку як носії високорозвиненої культури, і в цьому розумінні убаїдці були першими на цій землі, позаяк до них тут існувала дуже примітивна культура епохи каменю.

Таким чином, не в Месопотамії, а в іншому місці треба шукати джерела убаїдського письма і якесь ще давніше протописьмо. Від цього протописьма відокремилося письмо убаїдців, коли вони прийшли з якогось «центру Х» на південь Месопотамії. Це ж протописьмо дало початок протоіндійському і протоеламському письму. Крім трьох найвідоміших цивілізацій Давнього Сходу — Дворіччя, долини Нілу (Єгипет) і Індостану, існувала ще одна, не менш давня, але не така відома — еламська. Про Елам знають дуже мало, а тим часом тут (еламіти жили в гірських областях Ірану) були розкопані давні міста, знайдені предмети високого мистецтва, виявлені письмена, що дотепер ще не розшифровані. Еламська культура має багато рис, спільних з убаїдською (протошумерською) і протоіндійською культурами, а найдавніші письмена Еламу, Дворіччя та Індостану дуже схожі між собою.

Час існування трьох гілок писемності — убаїдської, протоеламської і протоіндійської — відділений від нас проміжком у 4—5,5 тисяч років. Цікаво, що до цієї ж епохи належить і виникнення єгипетської писемності і цивілізації в долині Нілу. Цілком можливо, що крім трьох основних, які ми згадали вже, відгалужень, протописьмо дало ще одну «бічну» гілку — давньоєгипетську.

Але де розташовувався цей «центр Х» — колиска протописьма? Припущень щодо цього дуже багато: Кавказ, Алтай, Ін-

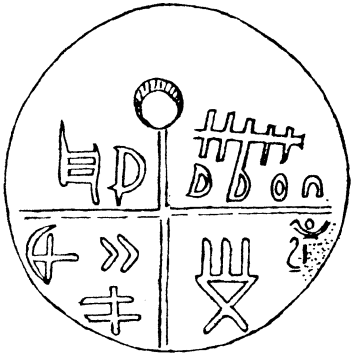
достан і т. ін. Але жодна з цих «адрес» не дістала загального визнання через відсутність незаперечних доказів. От коли б пощастило знайти пам'ятки письма більш давні, ніж письмена Дворіччя, і водночас чимось схожі на них, тоді питання про прабатьківщину убаїдців і «центр Х» розв'язалося б само собою.

Три маленькі глиняні таблички, вкриті малюнками і геометричними знаками, напрочуд схожі на знаки писемності Дворіччя, були виявлені під час розкопок у давньому культуро-релігійному об'єкті поблизу селища Тертерія, позначеного навіть не на всіх картах Румунії.

Поталанило цього разу археологові Н. Власу. Таке трапляється раз на сто років, і багато газет світу того 1961 року повідомили про сенсаційну знахідку румунського археолога: адже знайдені таблички були майже на 1000 років старші за «шумерські».

Радіовуглецевий метод допоміг визначити вік табличок — їм було понад 6500 років, що відповідало ранньому етапу культури Вінча — Вінча-Турдаш.

Про існування в Подунав'ї цієї культури, яку відкрив ще в 30-ті роки минулого століття югославський археолог

 РО БЕ Ё ТЬ ВІ ВІ НІ ШЕ ЖА ЙЕ ДА РЬ ЖІ О БЬ

Табличка з Тертерії

М. Васич, знало лиш вузьке коло фахівців. А тим часом це була одна з найдавніших цивілізацій Старого світу. Розквіт її припадав на середину V — середину IV тисячоліття до нашої ери. В історії розвитку Європи культуру Вінча можна порівняти хіба що з культурою Греції і її впливом на «варварський» світ.

Говорячи про характер і особливості цієї культури, слід наголосити, що культура ця насамперед була землеробська. Землеробство було таким інтенсивним, що фахівців і сьогодні вражає потужність культурного шару вінчанських поселень — він сягає кількох метрів. Орали вінчанці на биках, сохою. Сіяли пшеницю трьох сортів — однозернянку, двозернянку, спельту, ячмінь двох видів, просо; саджали льон, а також віку, сочевицю, горох. Збирали врожай «серпами», а зерно зберігали у великих кошиках, обмазаних глиною. Частину зерна мололи на борошно й випікали хліб. На зелених придунайських лугах паслися череди гладких корів і отари овець.

Жили вінчанці в численних поселеннях, у будинках на зразок українських хат. Пізніше (період Вінча-Плечнік) на місці найбільших поселень виростуть міста. Ми не знаємо їхніх назв, але їх планували архітектори, а просторі будинки, палаци і храми зводили вмілі будівельники. Це вони побудували перші абсидні будинки — будинки із закругленою торцевою стіною і перші «мегарони» — архітектурні комплекси для правителів.

Були серед вінчанців гончарі і теслі, ткачі і кушніри, металурги і ковалі. Вінчанці відкривали копальні, видобували мідну руду і виплавляли з неї мідь — уперше в Європі. Художники, скульптори, різьбярі прикрашали своїми мистецькими витворами житло вінчанців.

Важливу роль у житті вінчанців відігравали обряди і традиції. Так, небіжчика клали на бік, під кутом 30°, у напрямку північ — південь, обличчям назустріч сонцю. У могилу поміщали керамічний посуд, кістки жертовних тварин, намиста з морських мушель, знаряддя праці, серед яких обов'язково була сокира.

За дотриманням обрядів і традицій стежили жерці. Володіли вони і писемністю. Але можна припустити, що вміння писати не було привілеєм самих лише жерців. Адже вміння писати передбачає й уміння читати, а письмові знаки ми знаходимо на всіляких предметах побуту, з якими повсякденно мали справу звичайні люди.

Вінчанське письмо представлено поодинокими знаками геометричного типу. Налічують 210 таких знаків. Оскільки знаки не утворювали більш-менш зв'язних великих текстів, то багато фахівців поставилися до них обережно, гадаючи, що це лиш звичайні клейма майстрів, які виготовили той чи інший предмет. Та коли були знайдені тертерійські таблички, всі відразу згадали і про вінчанські знаки і разом заговорили про найдавнішу на нашій планеті вінчанську писемність. Щоправда, у цьому хорі були чутні й голоси скептиків: адже крім того, що тертерійські й вінчанські знаки були ідентичні, вони, як уже про це йшлося, були дуже подібні до протошумерських письмових знаків. Як пояснити цей феномен? Скептики заявили, що тертерійські таблички завезли до Тертерії з Дворіччя шумерські купці, де ці таблички скопіювали тубільці. Таким чином, зміст табличок вінчанцям не був зрозумілий, але вони, проте, використовували їх у релігійних обрядах. Украй «цікаве» судження, та коли б не одна обставина... Як можна привезти щось із Шумерії, якщо тоді, коли вінчанці старанно креслили письмові знаки на глиняних табличках, Шумерії ще не існувало, а писемність виникла лише наприкінці IV тисячоліття до нашої ери.

Хто ж були вінчанці? Якою мовою вони говорили? Є лише одна можливість довідатися про це — змусити заговорити самих вінчанців, тобто прочитати тертерійські таблички.

Фестський диск

Ведучи розкопки на Криті, Артур Еванс знайшов три види письма — і вони відповідали трьом етапам розвитку давньокритської писемності. Перший — ієрогліфічні знаки на печатках, вік яких становив 40—45 століть. Другий — розви-

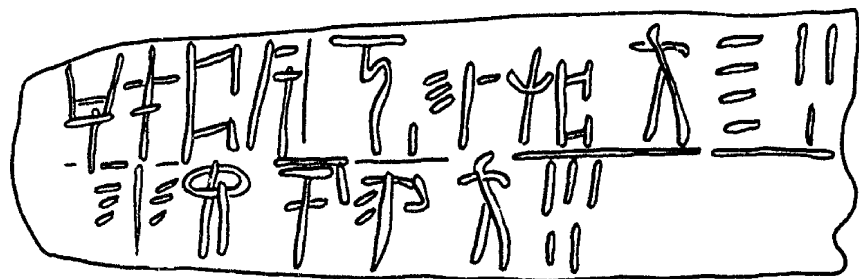

нене на їхній основі письмо А, воно датується 1750—1450 роками до нашої ери. Третій — письмо Б, пам'ятки якого виявлені не тільки на Криті, але й на території материкової Греції, у Міkenaх та Пілосі. У 1908 році, ведучи розкопки поблизу критського міста Фест, суперника Кносса, італійські археологи знайшли круглу глиняну пластинку, вкриту незвичайними знаками. Досі ще ніде і нікому не таланило

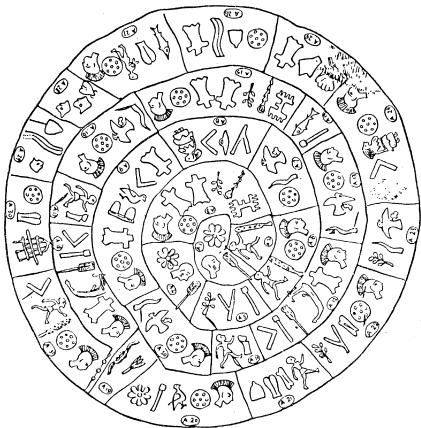

Артур Еванс

знайти писемну пам'ятку такої форми і виконану такими знаками. Диск із Феста є унікальною пам'яткою, і поки що він є задачею, яку досі ніхто з дослідників не розв'язав. Поряд з таємничим диском (він був знайдений в одній з бічних будівель палацу мінойської епохи) лежала розбита табличка з написом, що був зроблений критським письмом А. Тож

Лінійне письмо В. Глиняна пластинка

Фестський диск. Лицьовий та зворотній бік

диск був датований археологами тим часом, що й табличка, — приблизно 1700 роком до нашої ери.

Напис на цьому диску ніхто не вирізував — він «штампований», тобто зроблений за допомогою сорока п'яти різних дерев'яних або ж металевих «штампів». Важко повірити, що набір із сорока п'яти різних знаків-штампів був виготовлений лише для того, щоб відтиснути один-єдиний напис на диску. Напевно, були і якісь інші, аналогічні диску з Феста тексти, але вони до нас не дійшли.

На Криті, де інтенсивні розкопки ведуть з 1900 року, нічого подібного до цього диска досі не знайшли. Та й сам диск, на думку більшості дослідників, зроблений не з критської глини. Серед знаків письма Фестського диска є зображення човна, сокири, орла, шкури якоїсь тварини, кельми муляра, розетки, вази, будинку, велетенської жінки (можливо, це не жінка, вона дуже відрізняється від граціозних дам, відбитих на фресках Криту, а зображення богині-бегемотихи). Найчастіше повторюється в написі знак, що зображує чоловічу голову в уборі з пір'я. Цей головний убір нагадує головні убори давніх мешканців Малої Азії, і тому багато вчених схильні вважати, що і сам диск завезений на Крит із південно-західної частини Малої Азії. Але, посилаючись на цю ж голову в уборі з пір'я, інші дослідники вважають, що батьківщина прикраси — Північна Африка, а ще інші — що

Греція, Північна Америка або ж пов'язують її з навалою таємничих «народів моря», які загрожували Єгипту близько 1200 року до нашої ери. Висловлювалися гіпотези і про те, що цей унікальний диск є останньою пам'яткою писемності легендарної Атлантиди, і навіть робилися спроби прочитати на ньому повідомлення про загибель цієї землі. Втім, спроб прочитати диск із Феста було дуже багато.

Сер Артур Еванс, який відкрив цивілізацію Криту і його ієрогліфічне письмо, вважав, що напис є переможним гімном. Англієць С. Гордон вирішив, що текст на диску написаний мовою басків, яка стоїть осібно серед всіх інших мов світу, але переклад, запропонований ним, був набором слів («бог, що крокує на крилах бездиханною стежкою, зірка-каратель, піниста безодня вод, псо-риба, каратель на виткій квітці; бог, каратель кінської шкіри (чи поверхні скелі), пес, який піднімається стежкою, пес, який лапою осушує глечики з водою, який піднімається круговою стежкою, який осушує винний міх...» — так виглядає в перекладі Гордона початок напису).

Французький атлантолог Марсель Оме вирішив, що вертикальні риси, які розділяють текст диска на окремі блоки, позначають межу фраз, а не слів. Ці фрази він витлумачив як повідомлення про загибель Атлантиди, а сам текст — як історико-астрологічний, бо знаки йдуть по спіралі. Міс Ф. Стоуелл, учениця Еванса, прочитала текст давньогрецькою і вчула в ньому гімн, присвячений богині Реї («Востань, рятівниче! Слухай, богине Рея!» — так переклала Стоуелл початок напису). Давньогрецькою ж мовою читав текст і німець Зіттіг, що застосовував у своїх дослідженнях статистику, але знайшов у ньому не гімн Реї, а розпорядження про розподіл земельних ділянок (з одного боку диска) і інструкції щодо проведення ритуалів, пов'язаних з поминками і святом сівби (з другого боку диска).

Використовував статистику у своїх дослідженнях диска й інший учений, співвітчизник Зіттіга Е. Шертель... і знайшов, що текст розповідає про царя Мано — володаря Криту Міноса, а в цілому диск є гімном на честь Мінотавра і Зевса.

Американець Б. Шварц, також застосувавши методи статистики і читаючи текст грецькою, знайшов у ньому список священних місць, свого роду «вказівник» для прочанина, що прибув на Крит. Приблизно в цей же час з'явилася стаття іншого американського дослідника, Ефрона, який — знову ж таки на основі статистичних підрахунків! — знайшов на диску «відносно примітивні або ж, у всякому разі, ранні» надбання «грецької релігійної поезії».

Однак далеко не всі дешифрувальники читали текст диска грецькою і спиралися на закони статистики. Професор Саймон Девіс із Йоганнесбурга повідомив, що за допомогою мови хетів, давніх жителів Малої Азії, йому пощастило знайти ключ до всіх нерозшифрованих письмен Егеїди, у тому числі й до диска з Феста. Згідно з повідомленням Девіса, в тексті йдеться про виготовлення печаток. Ось запропонований професором Девісом зразок перекладу одного з фрагментів диска: «Я відтиснув, я віддрукував, я віддрукував, я відтиснув, я віддрукував, я віддрукував, я віддрукував, я відтиснув відбитки, я поставив печатку, я віддрукував, я поставив печатку».

Отже, текст в інтерпретації Девіса був дуже вбогий і вкрай монотонний. Але, може, тільки через те, що хибним був метод дешифрування, обраний Девісом? У 1977 році в радянському академічному журналі «Вестник Древней истории» з'явилася стаття відомого болгарського вченого академіка Володимира Георгієва. Називалася вона «Дешифровка тексту диска з Феста». Текст він читав мовою, близькою до хетської, однак, на відміну від Девіса, академік Георгієв знайшов у ньому не безкінечні повтори слів «я відтиснув», «я віддрукував», а «коротку історичну хроніку», своєрідний «рапорт про події, що відбулися в Південно-Західній Малій Азії», документ, який «має велике історичне значення для з'ясування відносин між Критом і Троєю».

Водночас зі статтею Георгієва в радянській науковій пресі з'явився інший варіант дешифрування диска, автором якого був московський історик О. О. Молчанов. Згідно з думкою Молчанова, текст диска є «найдавнішим в Європі написом,

присвяченим історичним подіям», та не взаємовідносинам Криту з Троєю, а списком правителів окремих міст Криту, священним договором чи близьким йому за змістом урочистим священним актом... І того ж 1977 року польський журнал «Пшекруй» публікує статтю Томаша Зелінського «Диск заговорив». У ній ідеться про те, що доктор Шальок, інженер-економіст, за допомогою «структурно-феноменологічного аналізу» зумів прочитати текст. Він є молитвою, відтиснутою в глині і написаною грецькою мовою.

«Над містом Ітаносом нависла якась загроза, і цар обіцяє богам винагороду за порятунок від лиха», — так перекладає текст Шальок. Починається кожен розділ зі слова «якщо», що передає знак голови з убором із пір'я. Монотонно і наполегливо повторюється: «якщо вислухаєш», «якщо вислухають», «якщо», «якщо» — для посилення впливу або ж для «поетичного оформлення» молитви.

Втім, ще 1948 року диск був прочитаний як поетична молитва, тільки не грецькою, а однією із семітських мов:

Найвище — це божество, зірка могутніх тронів.

Найвище — це ніжність утішливих слів.

Найвище — це пророцтво.

Найвище — це білок яйця.

Як бачите, немає ніяких монотонних «якщо», бо знак голови з пір'ям трактується як ієрогліф, який передає слово «найвище». Однак той самий знак трактується і як «німий» вказівник-детермінатив, що ставиться перед власними іменами, і як знак, що передає один склад (що його різні дослідники читають по-різному: як «ва», як «а», як «ай», як «ан» і т. ін.). Тож і цьому перекладу вірити не можна.

Загадкові дописування

Як створювалися літописи?

Через війни, пожежі та з багатьох інших причин давніх літописів дійшло до нас небагато. Наприклад, від XI до кінця XV століття жоден літописний звід не зберігся у справжньому вигляді. Вони відомі тільки в уривках у складі пізніше

Писці книжок

написаних зводів. Тим більше не вціліли до наших днів чернетки цих літописів, що звичайно знищувалися після переписування тексту набіло.

У XVI столітті на бажання Івана Грозного була створена всесвітня історія «від створення світу» і майже до середини його царювання — велика, багатотомна праця, написана чудовим

чітким почерком — напівуставом і виконана «в особах», тобто прикрашена кольоровими мініатюрами — малюнками найкращих художників того часу. Цих мініатюр було зроблено близько шістнадцяти тисяч. Звід писали на спеціально закупленому у Франції прекрасному королівському папері. На створення цієї монументальної праці було витрачено чимало зусиль і засобів. Зрозуміло, звід повинен був насамперед прославити царювання самого Івана Грозного. Однак саме з присвяченим йому останнім томом і сталися різні дива. Останній том Лицьового зводу називають Синодальним списком. Його так охрестили у зв'язку з тим, що колись він належав бібліотеці Синоду. У цьому томі викладені події тридцяти двох років — з 1535 по 1567 рік, тобто з того дня, коли Іванові Грозному виповнилося п'ять років, і до розпаду опричнини. На аркушах цього тому, який був начисто переписаний і, виходячи з того, що малюнки були розфарбовані, вже закінчений, чиясь невідома нам рука зробила численні виправлення, приписки. Довелося переписувати його заново. Так народився другий варіант цього літопису, що його у

XVIII столітті знайшов історик князь Щербатов серед різного мотлоху в патріаршій бібліотеці й назвав його Царственою книгою. Усі виправлення невідомого автора були внесені до тексту Царственої книги. Коли Царствена книга була вже готова, та сама владна рука густо помережила її аркуші новими зауваженнями, додатками і виправленнями. Цього разу вона зробила в десять разів більше приписок і виправлень, а головне — перекреслила багато чого з написаного раніше нею самою. Колишні свої вставки вона замінила іншими, здебільшого з ними несумісними, які подеколи навіть спростовують їх...

Здавалося б, треба взяти й порівняти почерк приписок з почерками державних діячів, що жили в тому столітті, й автора відразу буде знайдено. Але справа ускладнюється тим, що до нас не дійшли, за незначним винятком, автографи тодішніх державних діячів.

Навіть славетні послання Івана Грозного до князя Курбського у Кирило-Білозерський монастир, листи до «вульгарної дівичі» Єлизавети, королеви англійської, і багато чого іншого дійшло до нас лише в списках, що були зроблені значно пізніше, у XVII столітті, тобто десь через сто років

то не надобно
чтоб сам носил

Содержание
и
издание

Исцеленіи князя Івана Васильевича
Посадовскаго . н митрополіт макарій

Мініатюра з Царственої книги. Приписка на полях: «То не надобно, чтоб
государь сам носил»

після написання оригіналів. Що ж до офіційних документів того часу, то всі вони переписані рукою переписувачів. Крім того, у той час не було звичаю зберігати чернетки. Тому ми й не знаємо справжньої історії багатьох пам'яток давньої писемності. Останній же том Лицьового літописного зводу є щасливим винятком, бо виправлення вносили у вже готову книгу. Це єдиний відомий науці випадок, коли можна простежити чорнову історію давньої пам'ятки. Що ж до підпису Івана Грозного, то шукати його безнадійно. Коли дяк того чи іншого приказу приносив царю начисто переписану грамоту, цар прикладав до неї замість підпису свою особисту печатку. Вона була вправлена в перстень, який він носив на вказівному пальці правої руки. Іноді він прикладав іншу, так звану Велику Государеву печатку із зображенням орла.

Слід сказати, що дописування як історичне джерело становить величезний інтерес для дослідника. Ціла низка найважливіших політичних подій XVI століття і багато інших цінних деталей, що характеризують ту далеку епоху, відомі нам тільки з одного джерела — з дописувань невідомого редактора Лицьового зводу. Ні в основному тексті зводу, ні в інших літописах цих відомостей немає.

Так сталося, що важливі записи залишалися майже двісті років поза увагою істориків. Можна було б звинуватити в цьому князя Щербатова: наспіх давши лад розрізненим аркушам знайденої ним Царственої книги, він подарував її Катерині II, «яко гідну цікавості», і дістав дозвіл на її видання. Але він зробив це досить неохайно. Дописування невідомого редактора він включив в основний текст без будь-яких застережень і приміток і, таким чином, ніби накрив їх шапкою-невидимкою. Вивчаючи Царствену

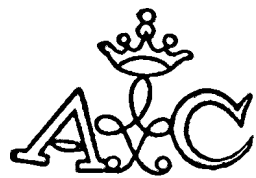
Велика Государева печатка Івана Грозного

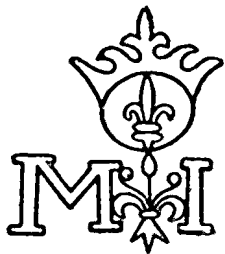
книгу за його виданням (оригінал не кожному був доступний), читач не помічав у ній ніяких дописувань. Вони побачили світ лише через багато років, у першому науковому виданні російських літописів. Але, правду сказати, перекладати всю відповідальність на князя Щербатова не можна. Історики вже давно використовували відомості, що містилися в дописуваннях. Їх можна знайти в будь-якому підручнику, в будь-якій популярній книжці про Івана Грозного, не кажучи вже про присвячені йому повісті й романи, наприклад, історію про боярський заколот 1553 року в дні небезпечної хвороби Грозного... Усе це так романтично виглядає: цар помирає, бояри зчинили бунт у нього на очах, хворий благає царицю тікати з маленьким царевичем за кордон, заколотники висувають іншого царя... І раптом, на превеликий жах бояр, той, хто вмирає, видужує...

А чи було так насправді? Дивно, але про ці такі важливі події мовчать усі літописи. Розповідь про заколот 1553 року міститься тільки в дописуванні, зробленому невідомим автором за другого редагування. Колись він задовольнявся короткою розповіддю про хворобу Івана Грозного в основному тексті Лицьового зводу... Більше того, в перших дописуваннях їхній автор подає відомості, які аж ніяк не сумісні з пізніше зробленою вставкою про заколот.

Річ у тім, що Лицьовий звід тривалий час вважали надбанням XVII століття, створеним через сто років після подій, що були описані в його останньому томі. Звідси випливало, що автор дописувань був не сучасником цих подій, а вже істориком. При першому редагуванні він міг користуватися одними матеріалами, а потім йому трапилися нові, більш докладні відомості, заради яких він і почав удруге виправляти основний текст. Міркуючи так, історики в подальшому спокійно вибирали з дописувань більш пізні, позаяк вони були багатші на всілякі подробиці. Але академік М. П. Лихачов, вивчаючи водяні знаки на стародавньому папері, довів, що Лицьовий звід створювався не в середині XVII століття, а на сто років раніше, і звідси випливало, що автор дописувань — сучасник описуваних

ним подій. Здавалося б, слід було переглянути ставлення до цього історичного джерела. Та коли сучасник події викладає подію двічі й щоразу по-іншому, значить — в одному випадку він напевно пише неправду!

Рукопис Синодального списку дійшов до наших днів з великими вадами. У ньому бракувало початку і багатьох аркушів. Унаслідок цього в літописних відомостях утворилися пропуски. В одному місці було пропущено ціле десятиріччя, в іншому — три роки.

Але ці пропуски заповнювалися за іншими текстами, головним чином за збереженим другим варіантом цього списку — Царственою книгою.

Уважно досліджуючи Синодальний список — той самий, на якому були зроблені перші дописування, — і порівнюючи його з Никонівським літописом, дослідники дійшли висновку, що цей список особливо ретельно обробляли ще до подання на перегляд доскіпливому редакторові. У багатьох місцях він відрізнявся від інших списків більш точним і чітким викладом подій. Впадало в око, що тільки тут, так само як і в Царственій книзі, яка повторювала цей текст, князя Володимира Старицького, двоюрідного брата Івана Грозного, якого він запідозрив у намірі захопити владу, ніде не називали «государевим братом». Там же, де переписувач за звичкою використовував цей вираз, який часто зустрічався в інших літописах, ці два слова були старанно вимарані. Створювалося враження, що Си-

Водяні знаки, за якими академік М. П. Ляхов визначив час створення Царственої книги

нодальному списку була призначена якась особлива роль. Закінчувався він описом подій серпня 1567 року.

Отже, міркували звичайно дослідники, редактор мав переглянути список і внести в нього свої виправлення після цієї дати. Такий, на перший погляд, очевидний висновок і зробили всі історики, що вивчали Лицьовий звід. Після того як академік М. П. Лихачов установив, що він створений не в XVII столітті, а в XVI, всі вирішили, що дописування в Синодальному списку і в Царственій книзі були зроблені майже одночасно, наприкінці 60-х — на початку 70-х років XVI століття. Якщо перші й другі дописування робили майже одночасно, то чим пояснити такі несумісні суперечності першого і другого варіантів? І ще одне важливе зауваження: густо виправлений останній том Лицьового зводу був заново

Водяний знак — будь-яка прозора лінія, фігура, літера, яка утворилася на папері внаслідок дотикання паперової маси до дротиків в дні форми для виготовлення паперу.

На французькому папері XV—XVI століть були водяні знаки у вигляді дельфінів, собак, глечиків, гербів володарів мануфактур.

переписаний. Одних тільки мініатюр довелося перемалювати понад тисячу. Таку копітку і трудомістку роботу теж не можна було зробити в короткий термін. Між першим і другим редагу-

ванням мав минути якийсь — можливо, досить значний — час.

Продовжуючи вивчати Синодальний список, дослідник помітив, що дописування на його берегах розподілені нерівномірно. Останнє було зроблено в тому місці, де йшлося про події 1557 року. У викладі історії подальших десяти років чомусь не було зроблено жодного виправлення.

А саме це десятиріччя було насичено важливими подіями. Воно починалося смертю коханої дружини Івана Грозного цариці Настасії, очевидно, отруєної його ворогами. Уперше став перед судом двоюрідний брат царя князь Володимир Старицький, якого запідозрили у зраді. Помер царський наставник митрополит Макарій, укладач першої частини Літописного зводу. Зрадив Грозного, втік до Литви його улюбленець князь Курбський. Розгніваний боярськими зра-

Івану Грозному доносять про зраду князя Курбського

дами й інтригами цар переїхав із Кремля до Олександрової слободи і «вчинив опричнину», заснував «особый двор государев» — свою особливу державу в державі.

Можливо, дописування в Синодальному списку припинили через те, що їхній автор у це бурхливе десятиліття сам зазнав утисків або ж завбачливо відійшов від справ. Зрештою він міг занедужати чи навіть померти. Та всі ці припущення теж довелося відкинути. Адже було

відомо, що редактор Синодального списку вносив потім свої виправлення і в другий його варіант — Царствену книгу.

Тоді досліднику спало на думку рішення, яке, попри свою простоту, відразу відповіло на всі питання і відкрило дорогу важливим висновкам. Синодальний список був представлений вимогливому редакторові не весь. Спочатку він одержав тільки його першу частину, на якій і були зроблені перші приписки. Після цього в редагуванні відбулася тривала перерва. Саме тоді, коли переписували текст і перемальовували до нього мініатюри, і сталися бурхливі події, що спричинили перегляд написаного і необхідність нових вставок.

Таке припущення підтверджував і зовнішній вигляд рукопису. Вся перша половина Синодального списку до повідомлення про смерть дружини Івана Грозного рясніла

яскравими заголовками, виведеними кіновар'ю. Їх було понад триста. В іншій же частині, що описує 1560—1567 роки, їх тільки чотири. Помітна була велика різниця в манері оформлення цієї частини Лицьового зводу порівняно з попередньою. Її можна було пояснити смертю його укладача митрополита Макарія. Однак був факт: частини рукопису за 1535—1560 і за 1560—1567 роки писані по-різному, а отже, у різний час.

Але де ж писали цю першу частину до відправлення редакторів, а потім і другу частину літопису? Це теж установили. Був знайдений такий запис: «Ящик 224. А в нем списки, что писати в летописец, лета новые. Прибраны от лета 7068 (1560) и до 76 (1568)».

Цей запис явно означав, що друга частина Синодального списку за роки 1560—1568 була окремо «прибрана» (зберігалася) в архіві. Було встановлено, що ті самі події, які згадуються як у тексті Синодального списку, так і на сторінках Царственої книги, автор дописувань висвітлював по-різному. Так, наприклад, до розповіді про ворожнечу між князями Шуйським і Вольським, що була внесена до літопису під 1539 роком, на полях Синодального списку приписано, що в цій зваді постраждав боярин Михайло Васильович Тучков, якого Шуйські вислали з Москви в його село. У Царственій же книзі ця розповідь була викладена вже інакше. Тепер з жертви боярської усьобиці Тучков обернувся в її призвідника. Але що цікаво, Михайло Васильович Тучков був дідом зрадника князя Курбського. Ця, здавалося б, маленька деталь проливала світло на багато що.

Дописування в Синодальному списку, де Тучкова співчутливо зображено жертвою, могло бути зроблено тільки до зради Курбського і до опали, що вразила всіх його родичів. Друге — після неї. Курбський же втік до Литви 1564 року. Отже, Синодальний список редагували до цього року, а Царствену книгу — пізніше.

Невдовзі після своєї втечі Курбський написав Іванові Грозному образливого листа, на який цар відповів довгою відповіддю, відомою за назвою «Царево государево послание

во все его Российское царство об измене клятвопреступников его — князя Андрея Курбского с товарищами». У цьому листі він називав Тучкова зрадником і порівнював його зі змією: «а понеже еси порождение исчадия ехиднова — по сему тако и яд отрыгаеши». Листа, у справжності якого ніколи не сумнівалися історики, хоча він зберігся тільки в списках, було датовано 5 липня 1564 року. Припущення дослідника підтверджувалося: перше дописування, в якому Тучкова розглядали як жертву боярської змови, було зроблено до 1564 року.

У цьому ж посланні до Курбського не менш різко висловився Іван Грозний і про колишнього близького свого радника Олексія Адашева. Його він обізвав «собакою», звинувачуючи Адашева в дружбі зі зрадником Курбським.

Хто ж він?

Відомості, що містилися в найважливіших дописуваннях, давно перебували в науковому обігу. Написані скорописом у XVI столітті на берегах літопису дописування заповнювали їх майже повністю і, не лягаючи на одну сторінку, переходили на наступні аркуші; деякі ж були зовсім короткі — виправлявся тільки один рядок або ж ім'я, інші — з виправленням букви чи крапки, що стояла над нею.

У другому варіанті, тобто в Царственій книзі, дописувань і виправлень було разів у десять більше, ніж у першому.

Найбільші дописування, що розтяглися на кілька аркушів, були вставлені в тих місцях, де розповідалося про найбільш важливі періоди царювання Івана Грозного. Зрозуміло, вони були зроблені не простим спостерігачем подій, а впливовим державним діячем, що звик до беззаперечного виконання своїх розпоряджень. Це виражалося, насамперед, у тому, що виправлення, внесені звичайно в чернетки, він робив на сторінках уже готового розкішного рукопису, призначеного для царя. Його мало турбувало, що цим він псував готову книгу. Не кажучи вже про старання переписувачів, марнувалася праця і художників, що прикрасили текст великою кількістю мистецьки виконаних малюнків. Його великі вставки часом обрамляли й основний текст, і малю-

нок, а іноді й цілий аркуш був безжалісно зіпсований одним незначним виправленням.

Після автора приписок ніхто вже не доторкався до книги. На полях обох варіантів хазяйнувала одна рука. І це, безперечно, була рука людини, яка мала необмежену владу і право на свій розсуд виправляти і перекроювати офіційний московський літопис, «творити» історію.

Цей же вимогливий редактор змушував художників переробляти малюнки. Під деякими з них можна було прочитати сердиті зауваження, на кшталт: «Здесь государь написан не к делу». На цьому аркуші був намальований сам Іван Грозний. Іноді редактор у наказовому тоні вказував, як саме повинен бути виправлений малюнок: «Тут написать у государя стол без доспехов (тобто не накритий), да стол велик» чи «царя писат тут надобет стара». На думку редактора, художник занадто омолодив Грозного. Не сподобалося редакторові зображення весілля Івана Грозного: він зажадав «розписат на двое — венчание да брак», тобто дати на цю тему дві нові мініатюри.

Як же виконувалися ці розпорядження? Там, де в першому варіанті малюнок був забракований, у другому був намальований інший, що точно відповідав зробленим вказівкам. Наказуючи на деяких малюнках прибрати царя, редактор водночас усіляко намагався в тексті своїх дописувань представити Івана Грозного спритним, мудрим і великодушним. Це було особливо помітно в додатках до розповіді про взяття Казані.

Хто ж міг бути автором таких дописувань?

Як відомо, багато хто з прибічників Івана Грозного в різний час потрапляв в опалу. Хто з них утримувався до того часу, коли могли бути зроблені другі дописування й правка? Хто міг бути так докладно обізнаний про тривожні події дитинства Івана Грозного чи днів його тяжкої хвороби? Хто наважився б, нарешті, при Івані Грозному самостійно вирішувати: до діла чи не до діла намальований государ, та ще й вимагати: ні, звідси треба його забрати, «царя писат тут надобет стара»!

Його політичні погляди суть політичні погляди Грозного. Царю він винятково відданий.

Він — людина з великим політичним кругозором. Він у курсі всіх важливих подій, що відбуваються в Кремлі за участю царя і в найвіддаленіших куточках країни.

Він — спостерігач взяття Казані (про це безперечно свідчать живі подробиці, додані ним до розповіді про облогу й узяття цього міста).

Він докладно знайомий із таємною справою, що зберігалася в царському архіві, про зраду князя Лобанова-Ростовського і з історією боярського заклоту 1553 року, не кажучи вже про низку інших більш дрібних справ.

Усім цим ознакам безумовно відповідала тільки одна постать: сам цар Іван Васильович Грозний.

Чия рука?

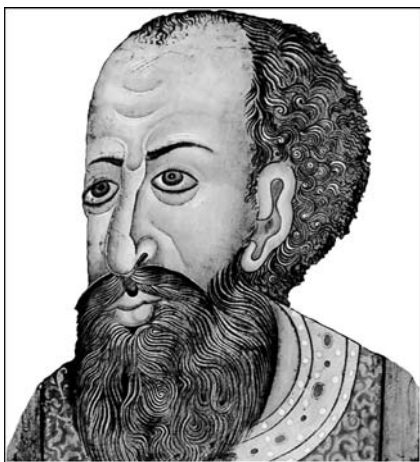
Але потрібно було ще з'ясувати: чи дописування й правка були зроблені власноручно Іваном Грозним чи продиктовані ним якомусь переписувачу? Вони могли бути також дописані на основі зауважень царя, зроблених на окремих аркушах.

Обидва ці припущення були відкинуті.

Ретельно вивчивши дописане, вчені дійшли таких висновків.

Поряд з великими доповненнями, зробленими на полях Синодального списку і Царственої книги, в тексті обох літописів траплялися і дрібні виправлення тим самим почерком. Їх було майже стільки, скільки і дописувань, — близько півсотні.

Про них не можна було сказати, що вони продиктовані чи перенесені з іншого рукопису. Вони могли бути

Іван Грозний

Печатка Івана Грозного

зроблені тільки в процесі читання. Багато слів і цілі фрази були вставлені між рядків редактором, який уважно читав текст і міркував над ним, зауважував навіть незначні описки, допущені переписувачем. Закреслюючи якесь слово, він заміняв його іншим, що більш точно відповідало думці.

Щоправда, іноді він і сам помилявся, не дописував сло-

ва, пропускав букви, забував поставити твердий чи м'який знак. Але ці пропуски і помилки не могли бути наслідком його неграмотності, їх спричиняла, скоріше, його неуважність, те, що думка іноді вгасала раніше, ніж він встигав її записати на папері. Помилки звичайно не повторювалися. Зауважуючи найменші недогляди переписувача, автор виправлень забував стежити за собою, дозволяв собі писати так, немов над ним не могло вже бути ніякого контролю.

Він писав дуже швидко, не піклуючись про красу почерку. Переписувачі розберуть! Але його описки виявилися важливим доказом для джерелознавця. Таку недбалість не міг собі дозволити переписувач, якби він перебілював рукопис з царського зразка.

З того очевидного факту, що дописування й виправлення були внесені в текст у процесі читання, а також з факту недбалості письма можна було виснувати, що вони були зроблені власноручно редактором Літописного зводу. Почерк дописувань був, таким чином, почерком Івана Грозного.

Остання крапка

Невелика за розміром грамота виявилася останнім передсмертним листом Івана Грозного в Кирило-Білозерський монастир. Лист цей був звернений до всієї монастирської братії, навіть до «крилошан», тобто до прикутих до ліжка старців.

«Ног ваших касаєсь, князь великий Иван Васильевич челом бьет», — принижено писав ченцям хворий Іван Грозний. Він просив їх молитися про звільнення від «смертної болєзни» і повернення здоров'я, про дарування відпущення гріхів «моему окаянству». Благав пробачити його, якщо він у чому-небудь перед ними винен, і, у свою чергу, прощав їхні провини. Наприкінці листа перелічувалося, скільки милостині послав цар ігумену і ченцям, та «на корм», та «за ворота» жебракам, та «на масло», щоб довше горіли лампади.

«А сю єсьми грамоту запечатал своим перстнем», — говорилося в останньому рядку.

Зміст цього передсмертного листа Івана Грозного з невеликими пропусками був давно відомий за списком XVII століття, що зберігся в бібліотеці давнього новгородського Софійського собору. Але на виявленій у зібранні рукописів Ленінградської Публічної бібліотеки грамоті були помарки, а на звороті її виразно відбилася печатка царського персня, що ним прикладався Іван Грозний в особливо важливих випадках до своїх особистих листів.

Сторінка з передсмертної грамоти Івана Грозного. На грамоті можна помітити відбиток каблучки

Почерк, печатка і зміст листа — все це свідчило, що грамота була написана Грозним власноруч. Зрозуміло, що жоден дяк чи переписувач не наслідився б подати царю грамоту з помарками.

Видно було, що Іван Грозний писав свою останню грамоту поспіхом. Покаянний характер листа пояснює, чому він не став диктувати його дяку і навіть не дав переписувати набіло. Спеціальною припискою про те, що він сам запечатав грамоту своїм перснем, цар, замість дяка, завіряв її достовірність.

Ретельне вивчення приписок, окремих вставок, помилок, закреслювань допомогло відтворити до найменших подробиць весь процес роботи Грозного над підготовкою історії свого царювання.

II

ЗАГАДКОВІ ПОДІЇ

Таємнича реформа

Питання без відповідей

У 1419 році до нашої ери на єгипетський престол вступає фараон Аменхотеп IV, зовсім ще молода людина, чия зовнішність як того, так і більш пізнього часу свідчила про його інтелект і чутливість і аж ніяк не виявляла мужнього борця і реформатора. Проте саме він і в надзвичайно короткий термін ламає багатовікову релігійну традицію, пов'язану з культом верховного бога Амона, створює новий державний культ Атона — сонячного диска, залишає колишню столицю, Фіви, і будує нову — грандіозне місто Ахетатон. Він відмовляється і від свого колишнього імені Аменхотеп — «Амон задоволений», і називає себе Ехнатон — «Корисний Атону». Ці неабиякі реформи він здійснив за якихось шість років.

На дванадцятому році правління фараон забороняє вживання слів «бог» і «боги» (вони у свідомості людей пов'язані з колишніми кльотами) на тій підставі, що світом володарює одне лише Сонце, яке ми бачимо як диск, а Єгиптом і суміжними країнами править його ім'ям владика Ехнатон.

«Корисний Атону» фараон помер на сімнадцятому році свого правління. Недовгим було і життя нової релігії: невдовзі бог Амон був відновлений у своїх правах. Жителі покинули чудову столицю, що її побудував Ехнатон. А за чверть століття Ехнатона оголосили єретиком, його ім'я, а також імена його найближчих спадкоємців повсюдно понижили.

Що викликало релігійний переворот? Як зміг здійснити його молодий фараон? І зовсім незрозуміло — як він переборює релігійну звичку мас? За дванадцять років відбулася

Скульптурні зображення фараона Аменхотеп IV (Ехнатона)

повна відмова від старого, що складалося протягом тисячі років, на користь нового культу — випадок як у попередній, так і в подальшій історії безпрецедентний.

Пояснити це можна передусім особистими рисами характеру правителя, який не захотів поділяти владу з жерцями. Існує й інша точка зору: перетворення Єгипту на світову державу вимагало нівелювання суто національних рис у єгипетської релігії.

Ці обставини важливі, однак не пояснюють дуже характерних рис перевороту, що його зробив Ехнатон.

Що ж це за сила, що в такий короткий термін революційно зламала вікові уявлення? Така революція могла бути успішною за тієї умови, що вона прийшла не так «зверху», як «знизу», засвідчивши настрої широких верств населення. Це сам народ відмовився від старих богів. Очевидно, вони пережили якусь глобальну трагедію, з якою старі боги «не впоралися»...

Останнім часом багато написано про гігантський вибух вулкана на острові Санторин в Егейському морі близько 1450—1400 років до нашої ери. Цей катаклізм цікавить дослідників, що вивчають загадку Атлантиди і загибель давньої цивілізації на острові Крит. Але майже ніхто не звернув уваги на те, що цей вибух збігся за часом з періодом, коли Ехнатон зробив переворот, ніхто навіть не спробував якось пов'язати ці дві події.

Унаслідок вибуху вулканічні викиди непроникною отруйною хмарою на довгий час закрили небо на величезному просторі східної частини Середземномор'я, включаючи Єгипет. Нині дехто з учених гадає, що це та сама «єгипетська пільма», про яку оповідає Біблія у зв'язку з «Виходом євреїв з Єгипту».

Природно, що такі екстраординарні події, як викликана виверженням вулкана на Санторині багатоденна «єгипетська пільма», цунамі, масові отруєння вулканічними газами і таке інше, могли різко змінити релігійну ідеологію мас. Однак при спробі обґрунтувати цю ідею за допомогою письмових єгипетських джерел ми зіштовхуємося з парадоксальним фактом: ніяких явних згадок про санторінську катастрофу в

Поклоніння Ехнатона та Нефертіті Атонові

єгипетських писемних пам'яток взагалі не виявлено. Єгиптяни свідомо уникали в записях, що дійшли до нас, розповідей про трагедію. Цілком можливо, що це було свого роду табу на спогади про «божий гнів». А може, це табу було пов'язано саме з діяльністю Ехнатона?

Події в Єгипті

Той, хто бачив сфінксів на березі Неві, може уявити, яким був батько Ехнатона фараон Аменхотеп III. Саме його

обличчя відтворено в цих скульптурах. Він царював довго, 38 років, і період його правління був «золотим віком» Давнього Єгипту. Пам'ять про нього жила в народі впродовж майже тисячі років. Не війнами позначено царювання Аменхотепа III, а гігантським будівництвом храмів і, насамперед, на честь головного бога — Амона. Атмосфера в суспільстві була досить вільною. Саме в період цього правління з'являються ідеї релігійної терпимості. Серед вихователів майбутнього фараона Аменхотепа IV був критянин — виходець із країни, яка, судячи з її мистецтва, була, мабуть, найбільш «світською» і «недогматичною» на той час.

Коли Аменхотеп III помер, його вдова взялася за підготовку похорон в старих традиціях, а царська титулатура нового фараона Аменхотепа IV, як ніколи, була втішною для бога Амона. Однак уже перший рік правління Аменхотепа IV позначився якимись неприємними подіями, про які молодий фараон неохоче згадував пізніше, на шостому році свого царювання.

На початку другого року правління він включає у свою титулатуру слова: «Єдиний для Ра», тобто «той, що має виняткове значення для Сонця», а двір фараона у Фівах дістає незвичну назву — «Замок радості на небокраї». І це дуже дивно. Річ у тім, що в «Замках радості» звичайно святкують «хеб-сед», що, за єгипетською традицією,

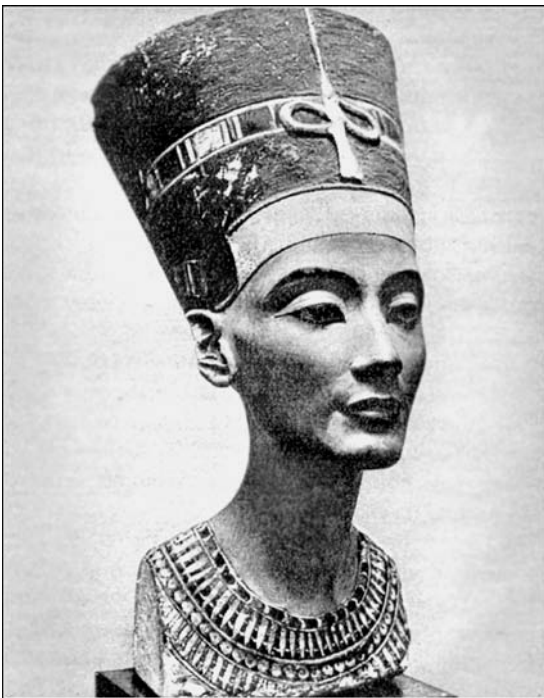

Мабуть, так виглядав Аменхотеп III (скульптура сфінкса на березі Неву)

відзначають в рік тридцятиріччя правління фараона, коли, як вважали, виникає необхідність підтримати фараона фізично. (Згадаймо, що первісні общини вбивали вождя по досягненні ним певного віку. Пізніше, з розвитком цивілізації, замість вождя вбивали раба, а потім цей ритуал став символічним.) Можна припустити, що назва «Замок радості на небокраї» з'явилася внаслідок успішного подолання якихось катаклізмів, що відбувалися на Сонці... Але на четвертому році правління фараону знову довелося «почути щось дуже погане»... І Аменхотеп IV починає ще більше пропагувати культ «сонячного диска» — Атона. Виявляється, що Атон — батько фараона, і його ім'я, разом з іменем фараона, записано в картушах («кільцях»). Перед словом «Атон» ставиться знак життя «анх», що означає «так живе». З'являється й офіційне зображення Атона: коло (диск) зі змією («уреєм») внизу і безліччю променів, що закінчуються кистями рук. Нічого схожого на зображення старих богів! Виникає нове богослужіння: не в храмах,

як колись, перед статуями богів, а під відкритим небом, з безпосереднім звертанням до Сонця. А наприкінці п'ятого року правління Аменхотеп IV святкує свій «хеб-сед» задовго до встановленого традицією терміну.

На початку шостого року правління сталося щось значно гірше порівняно з тим, що відбувалося раніше. У всякому разі, так,

Нефертіті

Фараон з дружиною й дітьми, осяяний промінням Атона

знов-таки натяком, повідомляють написи на прикордонних плитах столиці Ахетатона. Відтоді події починають розвиватися надто бурхливо, відбуваються якісь радикальні перетворення.

Навесні того року роблять грандіозні жертвоприношення Сонцю. Фараон прибирає нове ім'я — Ехнатон («Корисний Атону»); засновує нову столицю — Ахетатон («Небокрай Атона»). Стоячи на золотій колісниці перед розпростертими ниць підданими, фараон повідомляє: «Створю я Ахетатон Атону, моєму батьку, (у) цьому місці. Не створю я йому Ахетатон на південь від нього, на північ від нього, на захід від нього, на схід від нього... Не скажу я: «Кину я Ахетатон, піду я, створю я Ахетатон у цьому іншому місці доброму... але (створю я) Ахетатон Атону, що зажадав він для себе сам, яким задовольнився він, на віковічність і вічність».

Можливо, Ехнатон залишив Фіви через протидію новому культу фівських жерців. Але чому так жорстко зафіксоване місце будівництва нової столиці — Ахетатона? Як би там не було, вона бурхливо росла, а разом з нею росли масштаби поклоніння Сонцю. З дев'ятого року правління починається енергійне знищення з написів імені Амона.

Дванадцятий рік правління Ехнатона позначився оголошенням війни всім старим богам. Саме слово «бог» відкидається. Як цар, так і саме Сонце називають тепер тільки володарями. Люди різного соціального стану, що дістали при народженні імена старих божеств, заміняли їх іменем Сонця. Втім, частіше це було ім'я древнього бога Сонця Ра, ніж ім'я царського Сонця — Атон.

На сімнадцятому році правління Ехнатон помирає. Ім'я цього фараона так шанували, що його спадкоємець, відомий під іменем Семнехкара, всупереч традиції приєднав до свого титулу епітет, який виставляє його улюбленцем покійного правителя. Спадкоємець Ехнатона був майже хлопчиком, бо помер він у віці близько двадцяти років, пробувши на троні не більше п'яти років. Але вже не пізніше третього року його правління повертається вшановування колишнього бога — Амона. Незабаром з імені нового фараона зникають слова «Атон» і «Ехнатон». У Фівах знову починають вживати слово «бог». Попри те, що променисте багаторуке Сонце ще досі опромінює в Ахетатоні зображення нової царської пари і дружина фараона зберігає у своєму імені слово «Атон». Складається своєрідне двовір'я.

Після смерті Семнехкара знову престол посідає дитина, п'яти- чи семирічний Тутанхатон. Приблизно чотири роки по тому його ім'я набуває нині всім добре відомого звучання — Тутанхамон. Невдовзі двір фараона покидає «сонячну столицю» Ахетатон і облаштовується не в колишній столиці — Фівах, а в Мемфісі. Тутанхамон помер молодим, пробувши на престолі близько 10—14 років. Після нього правителем стає старий царедворець Ейе, який правив чотири чи п'ять років. При ньому двовір'я зберігалось. Але смерть Ейе

Тутанхамон: зображення на покритках гробів (1, 2, 3); золота маска мумії (4)

була водночас і кінцем XVIII династії. Спадкоємець Ейє Хоремхеб, енергійний і розумний діяч, при Тутанхамоні военачальник, не був родинно пов'язаний з XVIII династією. На престол його посадили жерці Амона, які постраждали під час реформ Ехнатона. За правління Хоремхеба починають скрізь відновлювати і розширювати старі храми. Фараонів Ехнатона, Семнехкара, Тутанхамона і Ейє — імена, пов'язані з культом Атона, — оголошують еретиками, всіляко проклинають і викреслюють зі списків «законних» фараонів. В офіційних єгипетських хроніках після Аменхотепа III записаний Хоремхеб.

Щоправда, частина єгиптян — з культурних прошарків — потай продовжують зберігати вірність Атону. Очевидно, щось змушувало їх пам'ятати про «видимий сонячний диск»...

Так закінчився унікальний період в історії Єгипту. Він тривав приблизно 40—50 років, з яких понад половину припадає на час після смерті Ехнатона. Така живучість сонцепоклонництва свідчить про те, що воно не було просто примхою Ехнатона, як часто про це пишуть, а відбивало якісь істотні об'єктивні фактори.

Отже, нова релігія була знищена. Причин для цього було чимало, і серед них такі: відсутність гідних спадкоємців, могутність озлоблених жерців Амона й інших богів, занадто швидкий темп перебудови в такій консервативній сфері, як релігія. Величезне значення мали, звичайно, і зовнішні політичні негаразди під час правління Ехнатона, що призвело до того, що Єгипет втратив багаті області в Сирії, Палестині й на півдні. Але, очевидно, була ще одна причина, а саме — зникнення тих факторів, які безпосередньо стимулювали реформи Ехнатона і які пов'язані з виверженням Санторину.

Трагедія на Санторині

Архіпелаг Санторин в Егейському морі знаходиться в 120 кілометрах на північ від острова Крит і приблизно в 700 кілометрах від дельти Нілу. Він об'єднує п'ять островів, що виникли після гігантського вулканічного вибуху єдиного острова і серії наступних вивержень. Берега головного острова Тири різко спадають у море й утворюють стіну заввишки 200 метрів. Глибина затоки — 380 метрів — не дає змоги суднам кинути тут якір. Колись вулканічний конус обрушився, внаслідок чого утворився величезна провалина. А перед цим протягом тривалого часу вулкан викидав лаву, попіл і пемзу. За оцінками дослідників, усього за час вивержень і в результаті вибуху було викинуто близько 80 км³ лави, попелу і пемзи. Поверхня острова, що залишилася, вкрита майже тридцятиметровим шаром вулканічних порід. Розкопки на Тирі виявили рештки критської культури, але не було там

знайдено ні людських скелетів, ні коштовних виробів із золота та срібла. Напевне, люди покинули острів, якісь події змусили їх це зробити.

Але для нас цікава інша особливість, її помітно при розкопках. У вулканічному попелі, що вкриває острів, чітко можна розрізнити три шари, що розділені між собою поверхнями ерозії, яка утворилася в ті проміжки часу, коли випадання попелу припинялося і поверхня досить довго піддавалася впливу дощів і вітрів. Нижній шар попелу досить сильно забарвлений у червоний колір сполуками заліза. Верхній шар в найтовщий (20—25 метрів). Припускають, що виверження на Тирі тривало 10—20 років, з перервами. Радіовуглецевий аналіз уламка дерева дає змогу визначити час катастрофи — 1450 ± 100 років до нашої ери. Були також досліджені донні відкладення Егейського і східної частини Середземного морів. На них добре помітні два шари дрібних осколків вулканічного скла (тефри). Нижній шар говорить про вибух, який стався близько 25 тисяч років тому, і до нашої розповіді відношення не має. Верхній шар виник від вибуху на Санторині. Товщина його навіть на значній відстані від острова Санторин становить десятки сантиметрів, а шар у півтора-два сантиметри простежується на відстані майже 500 кілометрів, тобто не досягає дельти Нілу лише на 200 кілометрів. Очевидно, під час сильних вивержень і в момент вибуху вітер дув у бік Єгипту. Те, що зараз смуга тефри не дотягується до Єгипту, зовсім не означає, що хмара, що її містила, не сягала Єгипту. Радянський учений Б. А. Трубников і його колеги довели, що в середньому товщина попелу, який випав на поверхню землі, залежить від відстані його від вулкана. Простий розрахунок, отже, показує, що щільність випадання тефри в Єгипті була лише у два-три рази менша, ніж на відстані 200 кілометрів від нього. А скільки ж її містилося в хмарах, що йдуть від Санторину у бік Єгипту! Це були могутні хмари, які щільно закривали небо і які супроводжували грози, зливи і блискавки. Так було при двох перших виверженнях і на початковій стадії третього

виверження (згадаємо три шари попелу на острові Тирі). Але третє виверження завершилося вибухом вулкана. А це вже не тільки величезний викид мінеральних мас. Це також цунамі, що обрушилися на береги Егейського моря і східного Середземномор'я. Висота їх могла дорівнювати багатьом десяткам метрів.

Широко відомий вибух вулкана Кракатау на однойменному острові в Індонезії наприкінці серпня 1883 року. Цьому вибуху передувало порівняно спокійне виверження, що почалося в травні 1883 року. Воно тривало до кінця серпня, а потім почалися могутні вибухи. Кульмінації вони досягли 26 серпня, коли на тридцятикілометрову висоту був викинутий попіл. Потім пішли нові, хоча й менш значні виверження, і наступного дня всі околиці в радіусі 160 кілометрів заволокло димом і попелом. Морок тривав 22 години, а на Суматрі навіть 56 годин. Потім вибухи повторилися. До полудня 27 серпня в повітря зі страшним гуркотом було викинуто стільки попелу і пемзи, що вони вкрили поверхню в 300 000 км². Гуркіт був такий сильний, що його добре чули навіть в Австралії. Вибухи тривали до лютого 1884 року, а потім Кракатау остаточно заспокоївся. Об'єм маси, викинутої цим вулканом, становить 20 км³. Вибух Кракатау також супроводжувався зануренням частини острова в океан, але тут розміри кальдери (провалини) у кілька разів менші, ніж на Санторині. Проте хвиля, що її викликав вибух Кракатау, обійшла всю земну кулю, висота цунамі на берегах Яви сягала 35 метрів, а попіл, що його викинув вулкан у стратосферу, протягом тривалого часу на великих просторах (включаючи Європу) створював «рожеві зорі». У результаті катастрофи загинуло близько 40 тисяч людей.

Слід ще зазначити, що виверження часто супроводжуються виділенням великої кількості смертоносних сірчистих газів. Крім того, великі маси попелу в атмосфері можуть помітно знижувати потік сонячного тепла, що йде на Землю, і тоді знижується температура великих ділянок земної поверхні, і не тільки в місцях виверження вулканів. Тому

важко навіть уявити все, що діялося в Егейському морі й на території на південь від нього під час гігантського виверження і вибуху на Санторині.

Що говорили про нього древні? У єгипетських джерелах, як ми вже зазначали, явних вказівок на цю катастрофу немає. Цей факт сам по собі дуже багатозначний. Однак в інших народів ми знаходимо свідчення, які можна зв'язати з подіями на Санторині.

У греків є три таких перекази. Насамперед, це розповіді Платона про Атлантиду в його діалогах «Тімей» і «Критій». Нині багато дослідників схиляються до того, що переказ про Атлантиду мав прототипом острови Крит і Санторин, а вибух на Санторині породив розповідь про загибель острова атлантів.

Другий переказ — поема Гесіода «Теогонія», що розповідає про грандіозну боротьбу богів і титанів. Вражаючі картини поеми деякі вчені інтерпретують як фази могутнього вулканічного виверження. Перемігши похмурих титанів за допомогою блискавок, Зевс став володарем світу.

Нарешті, третій переказ — це розповідь про «Девкаліонів потоп», що стався в догомерівську епоху. Під час цього потопу була затоплена Аттика, а хмари, говориться в переказі, надовго закрили небо, перетворивши день на ніч.

Боротьба богів з титанами

Дуже змістовну інформацію про події, які нас цікавлять, можна знайти в Біблії, попри властиву цьому джерелу деформацію реальності. Там ідеться про вихід євреїв з Єгипту під проводом Мойсея, який дослідники відносять, як правило, до періоду з 1500 по 1250 рік до нашої ери, тобто приблизно до того періоду, коли відбувалося виверження Санторину. Згадайте біблійну «єгипетську кару». Її насилає на Єгипет Мойсей, щоб змусити фараона відпустити його народ із країни. Такою карою серед інших було перетворення вод Нілу на кров; поява величезної кількості жаб, комарів і мух; страшні хвороби людей, зокрема хвороби шкіри і, нарешті, — непроглядна «єгипетська пітьма», у яку країна була занурена три дні.

Американський учений Д. Бенет висловив думку, що цю «кару» легко пояснити, якщо припустити, що Єгипет огорнули отруйні вулканічні хмари, які містять залізисті («кров») і сірчисті сполуки. Вище вже зазначалося, що в продуктах виверження Санторину, особливо першого, ці сполуки містяться у великій кількості. Завважимо, до речі, що поряд з єгипетськими подіями в Біблії згадується і катастрофа на Криті.

І ще один факт тієї епохи. Клинописна табличка з руїн давнього міста Угарита (у теперішній Сирії) повідомляє про гігантські хвилі, що накрили місто і завдали йому великого лиха.

Кари єгипетські: жабами (ліворуч) і падіж худоби (праворуч)

Сучасних дослідників цікавить вибух на Санторині, головним чином, у зв'язку з загибеллю крито-мінойської цивілізації. Тут є окремі незрозумілі моменти, однак, без сумніву, ця катастрофа — одна з основних причин загибелі. У загальному вигляді визнається її вплив і на життя інших країн, у тому числі Єгипту. Вибухи вулкана, що супроводжуються страшенним гуркотом, могли бути чутні на відстані кількох тисяч кілометрів від Санторину. Велетенські хмари, насичені отруйним попелом з окислами і сульфатом заліза, що жене північно-західний вітер. Повітряні хвилі й надзвичайні сонячні затемнення після виверження також повинні були відчуватися на великих відстанях. Усі ці явища, так само як і зникнення мінойської цивілізації, не могли не відбитися на розвитку єгипетської цивілізації, що існувала в часи виверження Санторину.

Деякі дослідники вважають, що ця катастрофа змусила Аменхотепа III (батька Ехнатона) припинити військові походи, внаслідок чого і настав у його царюванні період дружніх відносин із сусідніми країнами. Однак це не схоже на «спокійне» життя Аменхотепа IV протягом усього його царювання; виверження на Санторині тривало протягом цілого ряду років. У той же час епоха Ехнатона вражає своїми драматичними «ривками». А Ехнатон? Він цілком зосередився на релігійній реформі. Що ж змусило фараона на ній зосередитися?

Уся передісторія говорить про те, що в молодого фараона при вступі на престол не було ніяких намірів істотно змінювати що-небудь у тому казково-чудовому світі, який залишив йому батько. Про це свідчить вже те, що він з надзвичайною щедрістю включає ім'я традиційного бога Амона у свою титулатуру.

Наприкінці першого року його правління Єгипет починає відчувати наслідки першого великого виверження на острові Санторин. За кольором попелу, що відклався на Санторині (червоний шар), це виверження можна назвати «червоним». Очевидно, до Єгипту дійшли досить могутні цунами, страшні отруйні хмари, які надовго заволокли небо.

Почалися безкінечні дощі, град, грози з могутніми ударами грому і блискавками.

Але головним було те, що ця країна, завжди така сонячна, раптом втратила прихильність цього лагідного світила. Народ сприйняв це як страшне лихо, трагедію. Жерці Амона й інших богів намагалися подолати його, але даремні були їхні моління й жертви. Країну охоплює панічний страх. А для Аменхотепа IV ця ситуація була ще більш драматичною. Адже в Єгипті фараон не тільки цар, він ще й бог. І тому все гарне і все погане в країні містичним чином пов'язували з фараоном. Він особисто відповідав за все, що відбувалося в країні. Аменхотеп IV розуміє: відвести лихо від країни — значить відвести його і від себе.

Може, Сонце розгнівалося на Єгипет через недостатню увагу до нього? Може, єгиптяни моляться не тим богам і статуї в темних храмах неспроможні допомогти людям? Треба молитися «Видимому Сонцю», а не старим богам, — з цією радикальною ідеєю Аменхотеп IV і виступає перед народом. Саме в цей час він вводить у свою титулатуру слова «Єдиний для Ра».

Дії фараона досягають мети! Через якийсь час виверження припиняється. Сонце знову з'явилося над Єгиптом. Народ радіє. Отут і виникає ідея про «Радість на небокраї», що її пов'язують з «видужанням» Сонця. Не минає і двох років, як усе повторюється. Але тепер фараон знає, що треба робити: молитися й приносити дари новому богу — «сонячному диску» Атону чи його давньому попереднику — Ра. Старі боги відсуваються на другий план. І знову через якийсь час виверження припиняється. Знову — Сонце, знову — нормальне життя. На цьому етапі двовір'я, хоча вже й ослаблене, зберігається. І Атон цього «не прощає». На шостому році правління Аменхотепа IV починається третє виверження, що завершується, як ми знаємо, гігантським вибухом на Санторині.

Супроводжувані гулом далекого виверження величезні задушливі хмари, що їх розпанахують гуркітливі блиски, густою завісою вкривають долину, несучи загибель десят-

кам тисяч людей. Цей жах триває один день, другий, третій. Важко навіть уявити весь драматизм цієї безпросвітної доби. Звісно, що всім хотілося якнайшвидше побачити диск Сонця, який уособлював єдиний бог — бог Сонця — Атон. Обітниці, жертви, моління, клятви. І ось нарешті крізь хмари проглядає багрянний сонячний диск, який, звісно, викликає невимовний захват і пока-

Поклоніння Ехнатона Атонові

янне прагнення покінчити з двовір'ям. Аменхотеп IV стає Ехнатом, починається будівництво нової столиці, присвяченої Атону, і Ехнатон клянеться побудувати «Замок радості на небокраї». Вибір місця для нової столиці — Ахетатона — цілком можна пояснити, наприклад, тим, що саме тут фараон побачив Сонце, яке проглянуло крізь хмари, або ж до цього місця докотилися хвилі моря. І всі трагедії завершилися. Життя входить у свою колію. Незабаром фараон довідається, що вулкан, який загрожував загибеллю Єгипту, згас.

Останній спалах посилення культу Атона був на дванадцятому році правління Ехнатона, і причинами для цього могли бути залишкові виверження, сліди яких не дійшли до наших днів, і бажання Ехнатона логічно завершити своє вчення про Сонячний диск. А може, і щось інше... Як би там не було, але Ехнатон, який «Єгипет від загибелі врятував», пе-

ребує в шанобі. На нього всі надії, він — гарантія сонячного світла, без якого все живе гине... І справді, одинадцять років його правління минають без потрясінь. Настає час спадкоємців — знову спокійно. Служителі Амона, які досі мовчали, зводять голови. Адже минуло багато років, виросло нове покоління, для якого все, що сталося — майже казка. А безкінечні втрати земель на сході і півдні країн через активність сусідніх країн — реальність. З цим треба боротися. А хто був богом-воїном, захисником Єгипту? Амон! А як з ним повівся Ехнатон? Може, взагалі всі напасті через цього єретика? Забути, вирвати з корінням все, створене ним... І лиш деякі знали, як було насправді. Але про це тепер краще мовчати.

Все це — тільки гіпотеза. Але здається неймовірним, щоб між виверженням вулкана на Санторині і переворотом Ехнатона не було зв'язку. Дослідження історичних наслідків вибуху на Санторині — фундаментальна проблема давньої історії. Це стосується крито-мінойської цивілізації, перевороту Ехнатона, основ грецької релігії, подій, так чи інакше відбитих у Біблії. Не буде перебільшенням сказати, що коли б не було на Санторині вибуху, наш сьогоднішній світ був би істотно іншим...

Стихія Великого переселення

Середина I тисячоліття — безперечний рубіж в історії Європи. З одного боку залишився давній світ римлян і греків. З другого — та історія, яку кожен європейський школяр вчить як історію своєї країни. За традицією змістом епохи вважають грандіозні переміщення народів. Їхнім прямим наслідком було падіння Римської імперії й утворення варварських королівств. Термін «переселення народів» потрапив до нашої мови від німців. Французькі історики називають те саме «германською навалою». Почавши свій рух у певному напрямку, народи стикаються один з одним доти, поки від античного світу не залишається каменя на камені. Міграційні процеси заповоняють простір

Євразії і радикально змінюють її етнічний, культурний і політичний вигляд.

У понятті «переселення народів» акцент робиться на слові «переселення». А які народи брали в ньому участь?

Хто куди пішов

Події набули для Риму катастрофічного розвитку наприкінці IV століття. Гуни, що з'явилися в степах Східної Європи, блискавичним ударом розгромили готів, які контролювали територію сучасної України. Частина переможених пішла за переможцями. Інші принижено просили в імператора Валента дозволу перейти Дунай і оселитися в межах Римської імперії. Незабаром взаємна недовіра готів і римлян вилилась у військову конфронтацію, розв'язка якої прийшла 9 серпня 378 року. Розгром римлян при Адріанополі, у Фракії, був такий нищівний, що сам імператор Валент пропав безвісти. Недавні втікачі зненацька виявилися господарями становища. Адріанопольська катастрофа стала переломним моментом в історії відносин імперії й варварів, що наступали. Внаслідок військових зіткнень і договорів під одноосібний контроль готів фактично перейшли цілі римські провінції на Балканах і по берегах Дунаю.

Вторгнення готів під проводом Радагайса до Італії закінчилося винищенням полчищ варварів. Але вночі 31 грудня 406 року вандали, алани і свеви прорвали кордони імперії на Рейні. Три роки грабежів і насильств перетворили Галлію на похоронне вогнище. Восени 409 року вандали, алани і свеви пробилися через піренейські перевали до Іспанії і закріпилися там.

Новина про взяття Риму вестготами на чолі з королем

*Останній римський імператор
Ромул Августул*

ГОТИ (від Gothi, Gothones) — германські племена, які поселилися на початку нашої ери на південному узбережжі Балтійського моря і по нижній течії Вісли. Пересуваючись з кінця II століття на південний схід, вони на початку III століття досягли Північного Причорномор'я. Вплив більш високої культури скіфсько-сарматських племен і міст Північного і Західного Причорномор'я (захоплених готами близько 260 року) прискорив розвиток готських племен. Готи робили спустошливі набіги на Римську імперію, внаслідок чого вона змушена була віддати їм Данію — територію між ріками Дунаєм, Тисою, Прутом і Карпатами (тепер це частина сучасної Румунії). У IV столітті готи прийняли християнство у формі аріанства.

Аріанство — течія в християнстві, яка дістала назву від свого зачинателя — олександрійського священика Арія. Відповідно до його вчення Син Божий Логос (Христос) не єдиносуттєвий з Богом-Отцем, тобто порівняно з ним є істотою нижчою.

ВАНДАЛИ — народ германського походження, який згадується вперше в Плінія (I століття нашої ери). У найдавнішому науково встановленому місці їхнього проживання — по обох берегах середньої течії Одеру, куди вони прийшли, на думку істориків, з берегів Балтійського моря, а до того жили в південній Скандинавії, — вони поділялися на дві групи: асдингів і силінгів, що злилися в одне політичне ціле лише після вторгнення в Галлію, а потім і в Іспанію на початку V століття. Протягом 20 років вандали протрималися на південному краї півострова, поки натиск вестготів не змусив їх переправитися в Африку. Тут вандали створили незалежне королівство, столицею якого став Карфаген. Найбільш відомим діянням вандалів став «вандалізм» — пограбування Риму в 455 році. Те, що вандали не могли забрати з собою, вони знищили. Наприкінці V століття королівство вандалів в Африці почало занепадати, і 533 року Карфаген був захоплений візантійським полководцем Велісарієм, а саме королівство знищене.

Аларіхом 24 серпня 410 року вразила сучасників. Три дні Вічне місто перебувало в руках варварів. За згоди римської влади готи одержали значні території в Південній Галлії, ще більше розширили їх військовими діями і просунулися в глиб Іспанії, витісняючи звідти вандалів. Вандали і алани, які приєдналися до них, через Геркулесові Стовпи (сучасна Гібралтарська протока) переправилися до римської Африки — теперішні території Алжиру і Тунісу. У 455 році вони вдруге атакували і пограбували Рим.

У середині V століття західні провінції Римської імперії опинилися під страшним ударом гунів. У 451 році римляни і готи, які воювали пліч-о-пліч, зупинили натиск гунів у страшній битві на Каталаунських полях

АЛАНИ — іраномовні племена сарматського походження. З I століття жили в Приазов'ї і Прикавказзі. Алани жили спочатку на Кавказі, звідки вони, прекрасні вершники і стрільці, поширили свої володіння на північ до Дону і часто нападали на Вірменію і Малу Азію, поки імператор Тацит у 276 році не змусив їх повернутися на території, які вони займали раніше. І через сто років, близько 375 року, вони в союзі з гунами витиснули остготів з територій між Доном і Дунаєм і потім, приєднавшись до великого руху народів на захід, у 406 році вдерлися до Галлії. Частина їх, що оселилася в місцевостях південніше Луари, у 651 році в союзі з римлянами виступила проти гунів, очолюваних Аттілою, і була пізніше знищена. До того інша їхня частина в 409 році перейшла до Іспанії, де була розбита вестготами. Спроби аланів завоювати Італію в 466 році закінчилися їхньою поразкою. У візантійську епоху аланів згадують серед народів Кавказу.

СВЕВИ, чи **СВЕБИ** (лат. *Suevi, Suebi*) — збірна назва кількох сильних і войовничих германських племен (семнони, гермундури, квади й ін.), що займали в I столітті до нашої ери — II столітті нашої ери басейни Ельби, Майну, Неккару, Верхнього Рейну. Вперше описані Цезарем, який у 58 році до нашої ери завдав поразки свевам, що перейшли близько 71 року до нашої ери Рейн і намагалися оселитися в Галлії.

ли справу, у 534 році розгромивши слабосильне бургундське королівство. Після 476 року Італію контролювали варварські загони під проводом Одоакра. Можна сказати, що це і було падінням Римської імперії. Сучасники на це вже не звернули особливої уваги. Ласий шматок у різношерстого воїнства Одоакра в 493 році вирвав король Теодоріх, що виступав на чолі тієї частини готів, яка свого часу підкорилася гунам.

Від Римської імперії залишилося те, що сучасники продовжували називати Римською імперією, але ми сьогодні називаємо Візантією. Візантійський імператор Юстиніан спро-

у Галлії. Гунська держава розпалася зі смертю свого ватажка Аттіли два роки по тому, хоча ворогів у римлян від цього не стало менше. Подібно до вибуху вулкана, вона викинула в римський світ величезні шматки колишньої гунської коаліції.

Римська Британія помалу ставала здобиччю англів, саксів, ютів. На свою частину Галлії претендували бургунди, потім і франки. Франкський король Хлодвіг у боях з римлянами і готами в 481 і 507 роках об'єднав під своєю владою три чверті галльських земель. Його сини доверши-

АНГЛИ — давньогерманське плем'я, що його вперше згадує римський історик Тацит у 98 році нашої ери серед інших германських племен, які населяли північно-західне узбережжя Німеччини. У V столітті англи разом з ютами (германське плем'я, яке жило на півночі Ютландського півострова) і саксами (група германських племен, що жили між нижньою течією річок Рейн і Ельба) завоювали Британію, де розселилися уздовж річки Трент і південніше, на рівнинах Мідлендсу (території сучасних центральних графств), утворивши королівство Мерсія. Інша частина англів, відомих як нортумбрійці, розселилася на північ від річки Хамбер, захопивши також південні області Шотландії. Згодом тут виникли королівства Берніція і Дейра, що злилися згодом у Нортумбрію. Протягом кількох століть королівства східних англів Мерсія і Нортумбрія відігравали значну роль в історії Англії.

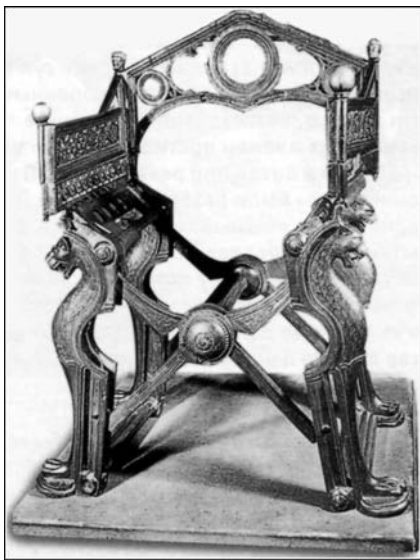

ФРАНКИ — збірна назва західногерманських племен (сігамбрів, хамавів, бруктерів, тенктерів та ін.), згадувана вперше римськими істориками в другій половині III століття. Мешкали на схід від низов'їв Рейну. Франки робили набіги на області вниз за течією цієї річки. Вони розділялися на дві племінні групи — саліїв (тобто морських, приморських) і рипуаріїв (берегових, але ця назва з'являється лише з VIII століття). Спочатку салії селилися на території сучасних Нідерландів (у басейні річки Ейссел), а до IV століття — по прибережних районах між Рейном і Шельдою, тоді як рипуарії оселилися в середньореїнському басейні аж до Майну. Салічні франки в період Великого переселення народів почали робити набіги на Галлію. На цей час головне місце серед саліїв посіла династія Меровінгів. Один з її представників, франкський вождь Хлодвіг I, у 496 році прийняв водохрещення. Це дало йому змогу під прапором боротьби з єрессю виступити проти сусіднього племені вестготів, які сповідували аріанство, і заволодіти Аквітанією. За правління королів Теодоріха I (511—534), Хільдеберта I (511—558), Хлотара I (511—561) і Теудеберта I (534—548) — спадкоємців Хлодвіга, франки завершили підкорення римської Галлії, анексувавши землі бургундів (у басейні верхньої Луари, Рони і Сони з головними містами Женевою, Діжоном і Ліоном), заволоділи на півдні Провансом, Гасконью і Септиманією, підкорили на сході тюрингів. Надалі васалами франків визнали себе бавари.

БУРГУНДИ (від лат. *Burgundii*, *Burgundiones*) — плем'я східних германців. У перші століття нашої ери бургунди, які, на думку вчених, спочатку жили на острові Борнхольм, потрапили на континент. У 406 році заснували на Рейні королівство з центром у Вормсі, яке було знищено войовничими гунами через 30 років. У 443 році на правах римських федератів оселилися на території Савойї. У 457 році, скориставшись ослабленням імперії, зайняли басейн річки Рони, де утворили нове королівство з центром у Ліоні — одне з перших «варварських» королівств на території Західної Римської імперії, яка на той час розпалася. На початку VI століття бургунди прийняли католицизм. У 534 році завершився процес приєднання королівства бургундів до Франкської держави. Надалі бургунди стали частиною південнофранцузької народності.

бував силою повернути імперії Західне Середземномор'я. Успіхи його полководців, Велісарія і Нарсеса, були хоч і грандіозними, але нетривалими. У запеклій боротьбі візантійці розгромили королівства вандалів в Африці й готів в Італії. Та всі зусилля видалися марними через кілька років. Починаючи з 568 року більшою частиною Італії заволоділи нові варвари — лангобарди. Але візантійським імператорам у цей час було вже не до них. Вони мали великі проблеми на Сході в боротьбі з персами, а потім і арабами.

Трон короля франків Дагоберта

Авари, господарі європейських степів після гунів, і їхні союзники слов'яни жорстоко спустошували Балканський півострів, брали в облогу міста, не роблячи винятку і для візантійської столиці. З грабіжницькими набігами і ворожими арміями якоюсь мірою ще можна було впоратися. Чи не найгіршим лихом для візантійських Балкан, які збезлюділи після вторгнень VI століття, виявилася мирна слов'янська колонізація. «Мирні» розбійники просто приходили і селилися на цих землях. Вони не сплачували встановлені в країні податки, не підкорялися владі й прагнули залишатися незалежними. Таке некероване населення не можна було по-справжньому ні перемогти, ні прогнати, ні навчити жити за місцевими звичаями і порядком.

Печатка короля Беренгара

Етнографічні уявлення давніх

Давні римляни і греки були людьми здорового глузду і тверезо дивилися на суспільне життя. Але це було доти, поки це стосувалося їх самих. Рим і Грецію вони сприймали як єдине суспільство, а не окремі племена. Римська імперія зробила римлянами половину світу: достатньо було території ввійти до складу імперії, як її жителі вже вважалися римлянами. Так стають римлянами, а до цивілізації треба було ще дорости. Чужі «племена» — це вже зовсім інша річ. Хто не живе в цивілізованому суспільстві, той свідомо не може згуртувати людей — там діє тільки поклик крові. За описами варварських «народів» і їх «переселень» кінець кінцем постає античний стереотип розуміння того, як співвідносяться «цивілізація» і «варвари».

Хто такі гуни

Страшна навала гунів з усіх боків виглядає як екстремальний приклад «переселення народу». Етнографічні замальовки латинських і грецьких письменників відверто тяжіють до зоології. За словами одного з них, гунів «можна вважати за двоногих звірів», це «грубо обтесані у вигляді людських фігур опецьки».

Якщо це і був «рід людей, то тільки в тому розумінні, що гуни виявляли подобу людської мови». Їхні чорні обличчя — «потворні грудки з дірками замість очей». Звідки вони з'явилися? Учені письменники античності відповідали собі так: «Гуни довго жили в неприступних горах». Або ж — «жили по той бік Меотійських боліт (тобто Азовського моря) біля Льодовитого океану».

Вражаюча картина фантастичних прибульців втра-

Аттіла

Аттила на чолі своїх орд

чає обриси і стає переконливою в міру нашого знайомства з іншими свідченнями. Особливо цікавою є розповідь грецького автора Пріска. У 448 році він брав участь у посольстві імператора Феодосія II до всесильного і грізного правителя гунів — Атилли. З одним гуном Пріск розговорився. Гун виявився колишнім грецьким купцем. Гарною грецькою мовою вони вели бесіду про достоїнства і недоліки Римської імперії. У стані гунів, повідомляє Пріск, перебував римський аристократ Орест, майбутній батько останнього римського імператора Ромула Августула. Вийти заміж за Атилу хотіла красуня Гонорія, дочка імператора Констанція, сестра правлячого імператора Валентиніана. З династичних міркувань брат прирік її на вічне дівочтво. Змучена такою несправедливістю, Гонорія передала Атилі перстень на знак їхніх заручин і прохання завоювати Італію і позбавити її від тиранії брата.

ГУНИ (від грецьк. Hunnoi, лат. Chunni, Hunni) — кочовий народ, що сформувався в II—IV століттях у Приураллі з місцевих угрів і сарматів і кочових тюркомовних хунну, які прибули сюди в II столітті з Центральної Азії. У 70-х роках IV століття гуни рушили на захід, що і стало імпульсом до Великого переселення народів. Підкоривши аланів Північного Кавказу, вони перейшли Дон і розгромили готів у Північному Причорномор'ї. Підкорені племена вони обкладали даниною і примушували брати участь у військових походах. Найбільшої сили гунський союз племен (до нього, крім гунів, уже входили остготи, герули, гепіди, а також деякі інші германські і негерманські племена) досяг при Аттілі (він правив у 646—453 роках). У 451 році гуни вдерлися в Галлію, але на Каталаунських полях були розбиті римлянами, вестготами і франками. Після смерті Аттіли чварами серед гунів скористалися скорені ними гепіди, які очолили повстання германських племен проти гунського ярма. У 455 році в битві на річці Недао в Паннонії гуни були розбиті й пішли до Причорномор'я: могутній союз розпався. У своїй спробі прорватися на Балканський півострів гуни в 469 році зазнали поразки. Поступово гуни зникли як народ, хоч їхню назву ще довго вживали як загальну для всіх кочових племен Причорномор'я.

Германський героїчний епос середніх віків явно не вважає Аттілу чужим героєм. У «Пісні про Нібелунгів» Аттіла виступає під іменем борця з бургундами Етцеля. Скандинавська «Едда» пам'ятає про нього як про Атлі. Про походження гунів оповідає готський переказ, записаний через сто років після падіння гунської держави. Відповідно до цієї легенди, готи прогнали кількох своїх чаклунок. Від їхнього шлюбу з нечистими духами, що їх чаклунки зустріли в пустелі, і пішли гуни.

Щодо їхнього походження ми знаємо більше завдяки китайцям. «Гуни» — те саме, що «хунну», чи «сюнну», що

Пріск розповідає, як за столом Аттіли «змішують латинську, готську і гунську мови». Він наводить одне слово «гунською»: у них замість вина п'ють те, що вони самі називають «мед». Усього латинські й грецькі автори записали два «гунських» слова, і обидва вони — безумовно слов'янські. Зате ім'я Аттіли походить з готської мови. Воно буквально значить «тато» чи «таточко». Щоправда, історики не впевнені, що «Аттіла» — це ім'я, а не титул правителя гунів, прийнятий за ім'я помилково. Гер-

Велика Китайська стіна

кочували в степах Забайкалля і Монголії за сім століть до Аттили. Для захисту від «хунну» і почалося будівництво Ваньлічанчен — фортифікаційної споруди на північному кордоні Китаю, яку європейці називають Великою китайською стіною. До II століття від колишньої могутності «хунну» не залишилося і сліду. Розгромлені новими кочовими народами, «хунну» вирушили на Захід, ведучи за собою чимало тюркомовних племен Центральної Азії, іраномовних кочовиків Середньої Азії, племена півдня Західного Сибіру і Приуралля. Їхня втеча перетворилася на навалу, що втягувала в загальний рух кочових орд незліченні народи.

Ядро воїнів, що прийшли з Азії, легко вбирало інших. Ці інші не повністю втрачали власне етнічне обличчя. Гунська імперія швидко розпалася після смерті вождя і перших поразок, яких вона зазнала. Навіть назва «гуни» зникла. Гуни знову стали готами, скирами, ругіями, гепідами, сарматами. Грецький епітет, яким нагороджує гунів Пріск, означає «випадкова юрба», «набрід».

Хто кого зруйнував першим

Якщо варвари зруйнували Римську імперію, то це тому, що спочатку Римська імперія зруйнувала варварський світ. Рим і був справжньою причиною тих катаклізмів, що потрясли Європу й кінець кінцем призвели її до катастрофи.

Германський світ, яким ми його знаємо в середині I тисячоліття, зобов'язаний своїм існуванням ініціативі й енергії Риму. Його експансія різко змінювала життя сусідів. Військовий, політичний, культурний прес імперії знищував усталені форми життя тієї частини Європи, що залишалася за її межами. Зачаровані величчю й багатством цивілізації середземноморського півдня, варвари прагнули того самого.

Варварські народи, які зруйнували Римську імперію, стали продуктом драматичної кризи варварського світу. Вона вибухнула наприкінці II століття. Римляни знають її під назвою «війни з маркоманами». Для них це був важкий прикордонний конфлікт на Середньому Дунаї. Імператор Марк Аврелій необачно пересунув кілька римських легіонів з дунайського кордону на схід, після чого полчища квадів і маркоманів дійшли до Аквілеї. Тільки величезними зусиллями і

Римський полководець вандальського походження Stilіхон

кров'ю римляни зуміли тоді повернути ситуацію на свою користь. На боці варварів виступили племена мало чи не всієї Германії. «Війна з маркоманами» була насправді лише могутнім відлунням грандіозної перебудови всього германського світу. Одні племена — ті ж маркомани — зникли назавжди, а нові об'єднання утворилися.

Бурхливі події кінця II століття радикально змінили саму структуру різних осередків германського суспільства,

МАРКОМАНИ (від лат. *Marcoman(n)i*) — плем'я давніх германців, у другій половині I тисячоліття до нашої ери жили на території сучасних Саксонії й Тюрингії. Наприкінці II — на початку I століття до нашої ери переселилися в район Середнього і Верхнього Майну. У I—II століттях маркомани, виступаючи в союзі з квадами, постійно загрожували римлянам на дунайському кордоні. У 166—180 роках дрібні військові конфлікти переросли у велике протистояння проти Риму — Маркоманську війну. Наприкінці V століття маркомани осіли на території Баварії.

зробивши їх іншими. В обстановці хронічної військової нестабільності війна стає головним заняттям для усіх. Нові народи, ніби створені для війни, стають суцільним військом. Такі воєнізовані народи — справа рук військових олігархій і вож-

дів. Приєднуючи розрізнені групи «шукачів пригод», асимілюючи розбитих ворогів, нові германські племена, що збиралися навколо щойно створеного невеликого ядра, невдовзі починали почувати себе співпричетними до цього ядра і його етнічної традиції. Ім'я єдиного народу і є засобом організувати людей.

Беручи владу до своїх рук, варвари не мали наміру руйнувати Римську імперію. Вона їх цікавила як готове джерело символів життєвого успіху і матеріальних засобів. На землях імперії вони шукали її благ. Варвари прийшли в римський світ як його солдати, які наполягають на тому, що їхні послуги погано оплачені, і вимагають собі більшого, винагороджуючи себе самостійно. Варварські королівства стали прямим продовженням адміністративних форм Римської держави. Наша уява підказує нам образ, який гине в безодні навал. Однак з тим, що Римська імперія була повалена, погоджувалися не всі сучасники. Варвари щиро вважали себе її рятівниками.

Тиха слов'янська революція

Грецькі й латинські автори, що не мали уявлення ні про яких слов'ян у давнину, знають про них від початку VI століття. Згадувані ними «склавіни», чи «склавени», — перероблена на грецький штиб самоназва «словени», відома за пізнішими пам'ятками слов'янської писемності. На той же час

появи слов'ян вказують і археологи. VI і VII століттями датується перша археологічна культура, належність до якої слов'ян не викликає великих сумнівів. За важливими знахідками, зробленими на території чеської столиці й під Житомиром, її називають культурою Прага — Кончак. Вона охоплює величезні території Центральної й Східної Європи, від Ельби до Дунаю й Дніпра.

Слов'яни з'являються раптово і повсюди, відразу роблячи своєю половину Європи. Історики багато сперечалися щодо походження слов'ян. Насправді питання, схоже на те, позбавлене особливого змісту. Слов'яни — це не народ, який розселився і від якого пішли серби, хорвати, болгари тощо. Подібно іншим варварським племенам, слов'яни виникли зі сплаву того, що грецькі й латинські автори визначали як скіфське, сарматське, германське населення великих територій на схід від Ельби.

Самі назви племен, відомих у середні віки як слов'янські, далеко не всі можуть бути виведені з коренів слов'янської мови. Назви «хорвати» і «серби» є, очевидно, іранського походження. «Болгари» — це тюркське слово, воно означає «ті, що відкололися», «бунтівники». Так називали кочовиків, що вийшли з-під влади аварського кагана. Хто перестав бути «аварами», той і є «болгари». Історики знаходять усіяких «болгар» від Баварії й Італії до річки Ками. Одних тепер називають слов'янами, а інших — татарами.

У політичних відносинах слов'яни залишаються конгломератом відособлених племен. «Вони не керуються однією людиною, але здавна живуть у народоправстві», «не мають над собою глави і ненавидять один одного», — так характеризують їхню соціальну організацію візантійські автори в VI і VII століттях. Своєю самоназвою слов'яни заявляють про себе як про «культурне», а не про «політичне» явище. «Словени» — від слова «слово»; мається на увазі: можуть порозумітися на зрозумілій один одному мові. Позначення «німці» симетрично вказує на неможливість спілкування. Відоме нам з російської «язык» у значенні «мова» — на-

приклад, у знайомому нам виразі «притча во язицех» — означає «народ».

Походження слов'ян пов'язано з навалою Аварського каганату. Авари — чергові кочовики, що прийшли в Європу з Центральної Азії й встановили свою гегемонію над розрізненим населенням величезних територій на північ від дунайського кордону Візантійської імперії. Латинські й грецькі автори описують слов'ян як залежних союзників аварів, що викори-

Карл Великий

стовують їх як піхоту і стоять у них на зимових квартирах.

Аварів викреслив з історії франкський король Карл Великий. Після розгрому каганату авари зникли через одне покоління. Про кінець аварів у найдавнішому руському літописі розказано так: «Ці авари воювали і проти слов'ян і пригноблювали дулібів — також слов'ян, і чинили насильство дружинам дулебським: бувало, коли поїде авар, то не дозволяв запрягти коня чи вола, але наказував впрягти у віз трьох, чотирьох чи п'ятьох жінок і везти його — авара, — і так мучили дулібів. Були ж ці авари великі тілом і розумом горді, і Бог винищив їх, і не залишилося жодного авара. І є приказка на Русі і донині: «Згинули, як авари», їх же немає ні племені, ні потомства».

Користь від історії

Вандали в нас малюють на стінах, громлять приміські електрички і роблять багато інших жакливиx речей. На Канарських островах стіни багатьох будинків поцятковані написа-

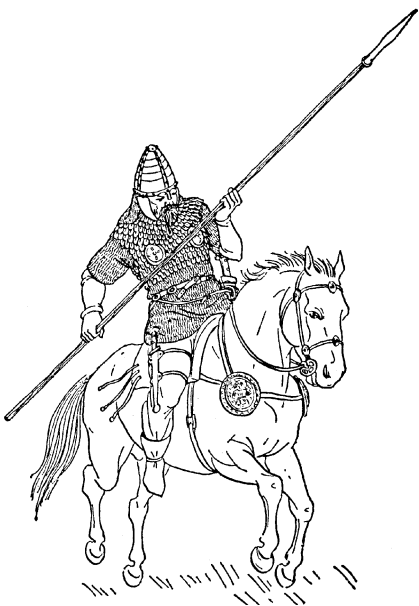
САРМАТИ (від лат. *Sarmatae*) — загальна назва кочових скотарських іраномовних племен (алани, роксолани, савромати, язиги й ін.), що розселилися в III столітті до нашої ери — IV столітті нашої ери у степах від річки Тобол на сході до Дунаю на заході.

Вживання. В останню світову війну планована Гітлером німецька колонізація Причорномор'я «відновлювала» державу готів у Криму, для чого передбачалося перейменувати Сімферополь у Готенбург, а Севастополь — у Теодеріксхафен («Місто готів» і «Порт Теодоріха»). Теодоріх був королем готів, але на Балканах і в Італії. У Криму він ніколи не бував. Але нацистське керівництво це не бентежило. Ще одна готська назва «Готенхафен» («Порт готів») було вже зайняте польською Гдинею: нацисти хотіли стати спадкоємцями давнього племені ще й у Південній Прибалтиці.

На невдоволення Європи у зв'язку з придушенням російською армією польського повстання 1830—1831 років О. С. Пушкін відповів: «Что возмутило вас? Волнения Литвы? / Оставьте: это спор славян между собою». За образом висловом поета, «слов'янські струмки зіллються в російському морі». Тим часом у Польщі здавна експлуатується інший етнічний образ. Із середини XVI століття польські гуманісти починають вислов-

ми — «Готи, забирайтеся геть!»: там лають «готами» іспанців.

Та ж назва готиться для іншого

Сарматський кінний воїн

Галльські воїни

лювати думку про те, що польська шляхта походить від сарматів, давнього степового народу, відомого з грецької й римської етнографії. У XVII столітті ця теза стала головним інструментом утвердження польської знаті. У мистецтвознавстві є спеціальний термін «сарматський портрет»: протягом XVII

КЕЛЬТИ (або галли) — індоєвропейські племена, які жили в другій половині I тисячоліття до нашої ери на території сучасних Франції, Бельгії, Швейцарії, південної частини Німеччини, Австрії, Північної і Західної Іспанії, Британських островів, Чехії.
ГАЛЛИ (лат. Galli) — кельтські племена, що заселили в VI—V століттях до нашої ери територію на північний захід від Альп, басейни Рейну, Сени, Луари і верхів'я Дунаю, а також долину річки По, тобто територію, що дістала в римлян назву Галлія.

і XVIII століть польських аристократів, за їх бажанням, художники зображували «сарматами».

Подібні фантазії витягали з минулого на іншому кінці Європи. З початку XVIII століття в історії «переселення народів» французька

знати шукала обґрунтування своїх станових привілеїв, що мали потребу в захисті від королівського деспотизму й зверхності буржуа. На думку історіографа Анрі де Буленвільє, французьке дворянство органічно виростає з давньогерманської старовини. Справжні аристократи і їхні права походять від франків, що стали господарями країни як переможці. Всі інші французи — колишні галли, переможені «расою» природних панів. У Німеччині думали так само. Але ототожнювали з варварськими народами себе.

Міф про Велику схизму

У суботу 15 липня 1054 року до константинопольського храму Святої Софії на початку богослужіння увійшли кардинал Гумберт та два інших папських легати і прослідували до вівтаря. Вони прийшли не молитися. Посли, які приїхали до Константинополя для переговорів про примирення, звернулися до народу, звинувативши патріарха Михайла у впертості, а потім поклали на престол буллу про його відлучення і вийшли геть. Виходячи з храму, кардинал отряхнув пил з ніг та промовив: «Бачить Бог та судить».

Спочатку всі вражено мовчали. За кардиналом побіг диякон та благав його забрати буллу назад. Але той відмовився, і вона впала на землю. Потім буллу віднесли патріархові, який спочатку її не взяв, а потім, побоюючись, що вона буде оприлюднена без його відома, взяв її та повелів перекласти грецькою.

Очевидно, таким різким заходом папські легати хотіли спровокувати заворушення в народі, спрямовані проти патріарха, поклавши на нього провину за конфлікт із Римською Церквою, а потім і скинути його. Та вони помилилися: патріарх у відповідь відлучив їх самих, заворушення ж у народі справді почалися, але тільки проти самих же легатів і ледь не коштували їм життя. Так цю трагічну подію описують історики.

З того часу, як взаємно відлучили один одного константинопольський патріарх Михайло Керуларій і легат Римського Папи кардинал Гумберт Сільва-Кандідський, минуло 950 років. З XIX століття цю подію почали називати «великим роз-

Загальний вигляд храму Святої Софії в нинішньому Стамбулі

колом», чи, грецькою, схизмою, і оцінювати як остаточний поділ церков Сходу — грецької, і Заходу — латинської. Хоча вже в XX столітті стало очевидно, що подіям 1054 року було надано неналежне історичне значення (відчуження церков почалося набагато раніш, а невизнання одна одної набагато пізніше), а оцінка їх як остаточного поділу є міфом. Проте з церковної свідомості цей термін не зник.

Єдина християнська Церква з першого століття своїх історичних мандрів складається з безлічі церков, місцевих громад. При цьому численні церкви мають те саме покликання й служіння та рівні між собою. Для того щоб підкреслити рівне достоїнство помісних церков, богослови в XX столітті почали називати їх церквами-сестрами, порівнюючи їх з дітьми в одній родині, які мають жити в згоді й бути в повноті спілкування одна з одною. Проте, як і трапляється в родині, спілкування всередині церков і між церквами зазнало випробувань. У давній Церкві проблеми, що виникають між

церквами, узгоджувалися різними способами — іноді в процесі листування, але насамперед на загальних зборах — Соборах. При цьому церкви великі, старші й духовно більш сильні намагалися піклуватися про менші й більш слабкі. А в разі необхідності правління переривали спілкування. Напевно, однією з перших розбіжностей була суперечка між римськими і східними єпископами про правильний термін і самий зміст свята Великодня. У Римі його святкували в першу неділю після 14 нісана (тобто квітня) — за іудейським місячним календарем, тоді як в Асійських (малоазійських) церквах Великдень святкували 14 нісана, незалежно від того, на який день ця дата випадала. Святий Полікарп, єпископ Смирнський, перебуваючи в Римі в 155 році, обговорював цю проблему з Папою Анікітою (155—166). Унаслідок цього обговорення обидві сторони, залишившись кожна при своїй думці, вирішили дотримуватися звичаїв, що їх запровадили попередні пресвітери і єпископи. Ніяких чвар з цього приводу не виникло. Більш того, Анікіта прохав Полікарпа очолити літургічні збори Римської Церкви. Трохи згодом Папа Віктор I (189—199) вирішив увести у всій Церкві римський звичай як єдино правильний, але Полікрат, єпископ Ефеський, пославшись на апостольські традиції своєї церкви, прийняти його відмовився. Папа Віктор уже був ладен розірвати відносини з Асійськими церквами, але святий Іринеї Лійонський, учень Полікарпа, виступив у цій суперечці замирювачем, просив Папу не піддавати небезпеці через це мир у Церкві.

«Заблукані вівці»

Історія Церкви показує, що розбрат звичайно виникав тоді, коли хтось не міг подолати випробовування владою й коли у стосунках між церквами виникала сила інша, ніж любов. Особливо явним це стало після того, як імператор Костянтин у 310-х роках припинив у Римській імперії державні гоніння на християнство, а потім запропонував Церкві союз. Згода на цей союз привела, звичайно, до взаємних впливів і зобов'язань, унаслідок яких Церква дістала можливість використовувати силу державної влади для рішення своїх проблем, тобто відчу-

ла смак політичного впливу. Та позаяк Церква в принципі не може жити такими силами і духом, у ній, таким чином, відбувається розкол, чи, грецькою, схизма.

Коли дві церкви переконані, що тільки одна з них є Церквою Христовою, а інше співтовариство помиляється, то мови про церкви-сестри бути більше не може. Тоді це — дві християнські конфесії, кожна з яких переконана, що її власні члени належать Христу, тоді як віруючі іншого співтовариства, навпаки, є «заблуканими вівцями» (східні і західні церкви упродовж століть були одна стосовно одної «церквами-сестрами», хоча і в неповноті спілкування, і лише в XVIII столітті перестали визнавати одна одну Церквою Христовою).

Ів Конгар, видатний французький історик і богослов, писав, що вже в IV столітті відносини латинян і греків характеризуються «станом, що зовсім не відповідає уявленню про нормальне спілкування, яке порушується тільки через окремі конфлікти». Так, за 464 роки, що минули від початку єдиновладного правління імператора Костянтина (323) до VII Вселенського собору (787) між греками і латинянами було п'ять схизм загальною тривалістю 203 роки. Протягом майже половини багатовікового періоду, за який було скликано сім спільних Вселенських соборів, греки і латиняни не спілкувалися між собою.

Перша кров

Перший випадок використання державної сили проти єретиків відбувся на I Вселенському соборі в Нікеї (нині турецьке місто Ізнік) у 325 році. Тоді були заслані у вигнання олександрійський пресвітер Арій і його однодумці, які не визнавали цілковитої божественної природи Христа. Невідомо, чи заступилися за них учасники собору з партії, що перемогла, але один з них, Афанасій Великий (295—373), уже будучи архієпископом Олександрійської церкви і перебуваючи в немилості з боку аріан, що тоді мали підтримку держави, через кілька років марно протестував проти проведення церковного собору, на якому головує світський чиновник і на дверях чатують солдати.

*Афанасій Великий,
єпископ Олександрійський*

Але було пізно: джина випустили з пляшки. Розкол терзав Церкву ще піввіку, і втручання світської влади його тільки посилювало.

Не забарилися і перші страти єретиків. Прісцилліана, єпископа Авільського, звинуватили в ересі іспанські єпископи на підставах дуже хистких і засудили на двох соборах, що були скликані в Сарагосі — 380 року й у Бордо — 384 року. Тоді Прісцилліан звернувся до імператора, але той його не виправ-

дав. У 385 році його разом з чотирма учнями стратили. Після цього святі єпископи Амбросій Медіоланський (Міланський) і Мартін Турський припинили спілкування з єпископами, що виступили за страту. Хоч більшість у Церкві мовчала, використання державних сил, проте, з часом увійшло в практику.

Схизмою називають стан, коли певні помісні церкви втрачають єдність між собою. Якщо ж вони, перебуваючи у стані схизми, продовжують визнавати одна одну Церквою Христовою, тоді вони є церквами-сестрами в неповноті спілкування.

Розкол — не акт, не поодинокі разова подія, а тривалий процес відчуження церков. Тому вважати якусь певну дату, у тому числі і 1054 рік, датою розколу було б невірно.

Прикладом глибокого єднання християн Сходу і Заходу може бути історія відносин двох святих VII століття, наречених Церквою сповідниками: Папи Римського Мартіна і грецького духовного письменника і філософа ченця Максима. Їх пов'язували особиста дружба і служіння (Максим був богословським радником, секретарем Мартіна), а також страждання у зв'язку з гоніннями за віру. Вони протистояли

так званій монофелітській ересі, що применшувала людськість Боголюдини Христа, через яку виник розкол між Римською Церквою, яка відкидала цю ідею, і Грецькою, яка її підтримувала. В умовах союзу Церкви і держави в ході догматичних суперечок гнаною була та сторона, проти якої виступав імператор, незалежно від того, на чиєму боці була істина. Тому в 653 році Папа Мартін за непокору імператору Константу II був заарештований, його катували і заслали в Херсонес (сучасний Севастополь), де, замучений, він помер через два роки. У 655 році заарештували Максима. На допиті його обвинувачували в тому, що він любить латинян і не любить греків. Заслали Максима у Візію, грецьку колонію на території сучасної Болгарії. У 662 році й Максима, і Мартіну оголосили анафему, а потім Максимові, щоб він не писав і не навчав, відрізали праву руку і язика і заслали вдруге, вже на Кавказ, де він одразу й помер. Було йому 82 роки. Тільки 680 року, на VI Вселенському соборі, православне вчення перемогло, а сповідники віри були прославлені.

Солунські брати

Ще одним прикладом плідних стосунків грецьких і латинських християн є духовний рух, заснований солунськими братами — святыми Кирилом (826—869) і Мефодієм (815—885). Наслідком цього руху, що був названий кирило-мефодіївським, стало народження слов'янського християнського світу, який об'єднався завдяки спільній книжності з її мовою й обрядами. Спонукувані християнською любов'ю до язичницького слов'янського народу, Кирило і Мефодій узяли на себе подвиг просвітити його Євангелієм. Їхня діяльність від самого початку була їх особистою ініціативою. Думка про переклад і священних книг, і богослужіння на не грецькі, «варварські» мови, про місію серед «варварів», як і взагалі про церковну діяльність, не пов'язану з політичними інтересами держави, не була характерною як для візантійського, так і для середньовічного християнства в цілому. Брати-місіонери вийшли на служіння з Константинопольської церкви саме в той час, коли патріарх Фотій боровся з

Святі Кирило та Мефодій

Букви кирилівської абетки використовувалися і як цифри. При цьому над буквою-цифрою обов'язково ставився особливий знак — титло. Крім титла такі букви-цифри виокремлювалися точками з обох боків.

Моравію. Як і всякий духовний рух, їхнє служіння викликало конфлікти з місцевою світською й церковною владою, а потім і прямі гоніння. Після вигнання з Моравії св. Мефодій із двома учнями пішов у Болгарію.

Історія патріарха Фотія

З усіх, хто коли-небудь посідав патріарший престол у Константинополі, святий патріарх Фотій був найвидатнішим мислителем і великим політиком. Після сходження на патріарший престол у 857 році (куди він був піднесений, будучи мирянином) Фотія невдовзі втягли в суперечку з Папою Миколою I (858—867). Попередній же патріарх, Ігнатій, що

Папою Миколою, але в цій боротьбі не брали ніякої участі. Коли ж у 866—867 роках вона досягла найбільшої напруги і Фотій на соборі в Константинополі відлучив Миколу, брати, гнані німецьким духовництвом, шукаючи захисту в Папі, пішли до Рима і принесли йому в дарунок мощі святого Климента Римського. Тут молодший брат, в миру Костянтин, прийняв чернецтво, прибравши ім'я Кирило, а невдовзі, занедужавши, помер. Мефодій же повернувся в Мо-

потрапив у немилість, був відправлений у вигнання імператором Михайлом III і змушений був відректися від престолу. Прихильники Ігнатія, що не хотіли визнати його зречення, дивилися на Фотія як на узурпатора. Фотій відправив Папі послання, в якому повідомляв про своє сходження на патріарший престол, тільки через три роки. Микола, невдоволений нечуваним для Римської Церкви зведенням у патріархи мирянина, який не мав досвіду служіння навіть священиком, вирішив для з'ясування обставин конфлікту між Фотієм і Ігнатієм послати своїх легатів до Константинополя.

Фотій дуже шанобливо зустрів легатів, запросивши їх очолити Константинопольський собор, який мав розсудити його з Ігнатієм. Легати прийняли цю пропозицію й разом з іншими учасниками собору визнали Фотія законним патріархом. Але коли вони повернулися до Рима, Микола заявив, що вони перевищили свої повноваження, скасував прийняте ними рішення й сам узявся за розгляд справи. Собор, що відбувся під його головуванням у 863 році, визнав патріархом Ігнатія, Фотія ж позбавив священного сану. Відбувся явний розрив між Римською і Константинопольською церквами.

Очевидно, що конфлікт був пов'язаний з позицією Папи. Папа Микола був видатним реформатором. Його уявлення про прерогативи Римського престолу було для Римської Церкви традиційним, він багато чого зробив для утвердження абсолютної папської влади над усіма єпископами Заходу. Водночас Папа Микола був переконаний, що його абсолютна влада простирається і на Схід, з чим візантійці, за традицією, погодитися не могли.

У конфлікті між Ігнатієм і Фотієм Папа Микола бачив прекрасний шанс зміцнити свої домагання на всесвітню юрисдикцію, бажаючи змусити обидві сторони підкоритися своєму рішення. Проте він добре розумів, що Фотій добровільно погодився на розслідування справи папськими легатами, а тому цей акт не можна розглядати як визнання переваги Папи. Ось чому (поза іншими причинами) Микола скасував рішення легатів. Незабаром суперечка йшла вже не тільки про папські домагання, але і про «філіюкве».

Філіоке (від лат. — «і від Сина») — навчання латинської церкви про схождение Святого Духа не тільки від Батька, на чому наполягають православні богослови, але й від Сина.

Ще одним приводом для розбіжностей стала місія серед слов'ян, а яблуком розбрату — Болга-

рія — держава, яку й Рим, і Константинополь однаковою мірою прагнули приєднати до сфери своєї юрисдикції. Болгарський каган (князь) Борис спочатку був схильний прийняти водохрещення від германських місіонерів, але під загрозою візантійського вторгнення змінив політику і близько 865 року прийняв водохрещення від візантійського кліру. Однак Борис хотів бачити Болгарську Церкву незалежною. Коли ж Константинополь відмовився надати їй автономію, він звернувся до Заходу. Діставши волю діяти в Болгарії, як їм заманеться, латинські місіонери невдовзі розгорнули наступ на греків, наголошуючи на тих моментах, у яких візантійська практика розходила з їх власною — шлюби духовних осіб, правила отримання посади, і насамперед «філіокве». У самому Римі поняття «філіокве» ще не вживалося, але Папа Микола зробив у цьому питанні повну підтримку германцям, що наполягали на його введенні в Болгарії.

Природно, Фотій був украй стурбований зростанням германського впливу на Балканах, але ще більше його непокоїла нав'язана латинянами суперечка про «філіокве». І в 867 році Фотій вдався до активних дій. Він направив іншим східним патріархам послання, де виклав докладне спростування «філіокве» і обвинуватив у ересі тих, хто його визнавав. Услід за цим Фотій скликав собор у Константинополі, який прийняв рішення про відлучення Папи Миколи від Церкви й оголосив його єретиком.

Але в цей критичний момент ситуація раптом круто змінилася. У тім же 867 році імператор скинув Фотія. Ігнатій знову зійшов на патріарший престол, і спілкування з Римом було відновлено. У 869—870 роках у Константинополі відбувся повторний собор, відомий як «антифотіїв». На ньому колишнього патріарха засудили і оголосили йому анафему, а рішення собору від 867 року переглянули.

Але й на цьому змінам не було покладено край. Собор 869—870 років зажадав від імператора вирішити питання про статус Болгарської Церкви, після чого було прийняте рішення про її підпорядкування Константинопольському патріархату. Борис погодився з цим рішенням, розуміючи, що Рим надасть йому ще менше незалежності, ніж Візантія. У 870 році німецьких місіонерів вигнали з Болгарії, «філіокве» більше не лунало в болгарських землях. Та й це ще не все...

У Константинополі Ігнатій і Фотій нарешті примирилися, і, коли 877 року Ігнатій помер, Фотій знову успадкував патріарший престол. Через два роки відбувся ще один Константинопольський собор, який оголосив анафему зборам 869 року і зняв із Фотія всі звинувачення. Рим погодився з усіма рішеннями собору, не висловивши протесту. Так Фотій домогся перемоги, здобув визнання в Римі й церковне управління над Болгарією.

Імперські суперечності

Перший Вселенський собор 325 року був скликаний імператором Костянтином, який переніс столицю Римської імперії з Рима до Константинополя.

Константинополь — заново вибудоване місто на місці старого грецького містечка Візантії (історики нового часу для розрізнення давньої Римської імперії й нової стали називати нову Візантійською).

Так виникла традиція скликання Вселенських (тобто всеімперських) соборів імператором тоді, коли він вважав, що цього вимагає критична ситуація в Церкві. Імператори використовували свою владу аж до останнього, Сьомого Вселенського собору 787 року, у якому брали участь і греки, і латиняни, оскільки на той момент імперія ще була єдиною.

Після коронації в Аахені імператора Карла Великого (800) і, фактично, виникнення в західних землях ще однієї Римської імперії більше не відбулося жодного Вселенського собору, який би був визнаний обома сторонами — відтоді жоден імператор не міг запросити єпископів обох сторін. На відміну від пізньої античності (IV століття), коли одна єдина

Аахенський собор

імперія мала двох співправителів, тепер і візантійський імператор — на Сході, й імператор — на Заході, кожний претендував на те, що тільки він є законним спадкоємцем римських імператорів. Таким чином, не було більше авторитету, що був би визнаний обома сторонами. І навіть якби в Церкві не було внутрішніх, у тому числі богословських, суперечностей, вона все одно була б утягнена в суперництво імперських інтересів.

Перший великий конфлікт між Римською й Константинопольською церквами після коронації Карла Великого відбувся в 850—860-х роках. У цей період напруженість богословських розбіжностей поєдналася з політичною. Зго-

дом на Заході виникла думка, що це був остаточний розкол, а його винуватцем став патріарх Фотій: у його листуванні з іншими східними патріархами (Єрусалимським, Олександрійським й Антіохійським) містилося чимало докорів на адресу латинян. На Сході ж вважали, що в розколі винен Папа Микола. Західні богослови згодом часто іменували православних «фотіанами» (за аналогією з християнами-протестантами, що називаються «лютеранами» чи «кальвіністами»). Але після того, як у середині ХХ століття католицький історик Франтішек Дворнік довів, що при Фотії схизма була подолана, нову дату схизми позначили 1054 роком, а її винуватцями назвали константинопольського патріарха Михайла Керуларія і кардинала Гумберта Сільва-Кандідського.

Мир, що не відбувся

У ХІ столітті і Рим, і Константинополь, виразно відчували воєнну загрозу від норманів, прагнули врегулювати проблеми у відносинах між церквами і відновити між ними спілкування. Римська делегація, послана в 1054 році до Константинополя, повинна була вести переговори про мир у Церкві. Патріархом Константинопольським у той час був Михайло Керуларій, главою римської делегації — кардинал Гумберт, рішучий прихильник незалежності Церкви від світської влади. І той, і другий були людьми незговірливими, а тому їхні переговори призвели не до миру, а до загострення суперечностей.

У роки патріаршества Михайла Керуларія сильне папство, що відкидає будь-який компроміс, протистояло енергійному константинопольському патріарху, який прагнув збереження своєї самостійності. Імператор, що був зацікавлений у мирі між церквами, не міг нічого вдіяти. Суперечка почалася в Константинополі ще навесні 1053 року, коли Михайло Керуларій наказав закрити там латинські монастирі й взагалі всі латинські церкви, посилаючись на те, що в них у богослужінні використовували прісний хліб, а не на дріжджах, що було визнано абсолютно неприпустимим. Це призвело до всіляких безчинств.

У Константинополі посланці Папи були прийняті імператором Костянтином IX дружньо, а патріархом Михайлом — підкреслено нелюб'язно. Посли вважали, що імператор є більш важливою фігурою, ніж патріарх. Михайло ж у свою чергу просто ігнорував легатів. У таких обставинах переговори не склалися — у кардинала Гумберта увірвався терпець, і 15 липня 1054 року, під час богослужіння у вівтарі Святої Софії, він проголосив буллу про відлучення від Церкви Михайла Керуларія і його прихильників. Патріарх зажадав від імператора, щоб той відкликав легатів, аби вони обґрунтували представлені ними нечувані обвинувачення. Імператор же спочатку подумав, що Михайло сфальсифікував буллу, та невдовзі сам переконався в тім, що представлений Михайлом грецький переклад точно відповідає латинському тексту. Посланники Папи повернулися було назад, але, відмовившись стати перед собором під головуванням патріарха, пішли собі геть.

Говорячи про події 1054 року, слід пам'ятати, що ні латинська церква не відлучала грецьку, ні грецька — латинську. Булли про відлучення (екскомунікації) стосувалися лише окремих осіб: римські легати відлучили патріарха і деяких наближених до нього осіб, а через кілька днів патріарх відлучив легатів.

Флорентійський собор

Проте бажання досягти богословської угоди, а не просто укласти союз заради політичної вигоди, як і раніше, існувало. Тому для досягнення примирення було вирішено скликати спільний собор. Після довгих попередніх переговорів зустріч відбулася в італійському місті Феррарі 1438 року, хоча через заразну хворобу, що спалахнула там, собор пізніше перенесли до Флоренції. Папа Євген IV скликав латинських єпископів, бо на Заході світська влада не мала права скликати церковний собор, а грецькі єпископи з різних патріархатів були, навпаки, запрошені за давньою традицією візантійським імператором Іоанном VIII.

Після тривалих переговорів усі отці собору, за винятком митрополита Ефеського Марка Євгеніка, дійшли богослов-

ської примирливої угоди. Але ні латиняни, ні греки не були готові по-справжньому піти назустріч одне одному, тож на церковному житті це ніяк не відбилося. Щоправда, у подальші двісті років усі готові до примирення східні єпископи всіляко дотримували флорентійських богословських домовленостей.

Непримиренні

У подальшій історії взаємин грецької і латинської церков позитивних змін практично не було. Основні зусилля латинської церкви, починаючи з XVI століття, були спрямовані на боротьбу з Реформацією, що не могло не вплинути і на ставлення до Грецької церкви. Після Великих географічних відкриттів змінився і світ, у якому діяла Церква. Відповідальність римського престолу за поширення християнства і Церкви в усьому світі незвичайно зросла. Але що більше минало часу, то сильніше серед латинян поширювалося переконання, що Церква Христова може бути лише там, де віруючими керує Папа, спадкоємець Святого Петра. І вже з початку XVIII століття в католицькому богослов'ї утвердилася думка, що всі таїнства, що відбуваються поза пастирським піклуванням Папи, незаконні. Усе з більшою переконаністю католики наполягали на тому, що не може бути Церкви там, де верховному пастирю не виявляють беззастережну покірність.

Для латинян почалася пора сумніву в тім, що некатолики взагалі можуть спастись. А тому вони все більш почували,

-
- Таїнства**
1. Хрещення
2. Миропомазання
3. Причастя
4. Покаяння
5. Священство
6. Шлюб
7. Єлеосвячення (соборування)

що совість їхня обтяжена важким обов'язком — терміново навести «заблуканих овець» до католицької віри, і вони рішуче взялися до «навертання» право-

славних. У 1729 році Римська Конгрегація з поширення віри видала декрет, що надалі суворо забороняв спілкування в

таїнствах. Цей декрет не був догматичним рішенням, і видав його не Папа, а один з органів курії (адміністрація Ватикану). Проте остаточний розрив між грецькою й латинською церквами відбувся великою мірою саме через цей декрет, а не через буллу про відлучення 1054 року.

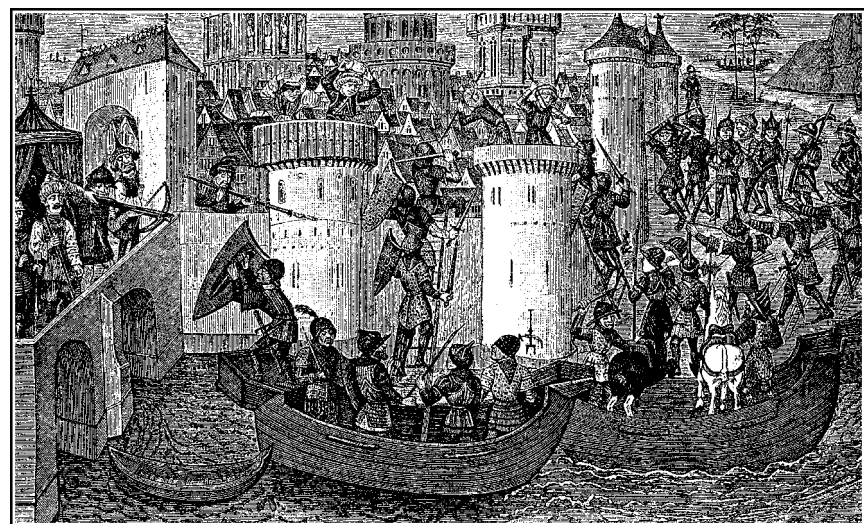
Грецькі патріархи були дуже стурбовані сумнівами католиків щодо прав грецьких церков на здійснення святих таїнств і щодо нової практики латинської місії серед православних. У липні 1755 року патріархи Константинополя, Олександрії і Єрусалима зібралися в Константинополі і видали спільну заяву: «Ми, милістю Божою зросли в Православній Церкві, підкоряючись канонам святих апостолів й отців, визнаючи тільки єдину, нашу Святу, Соборну й Апостольську Церкву, приймаємо її таїнства, а отже, і святе водохрещення, але таїнства єретиків вважаємо неприйнятними, далекими апостольської традиції й винаходом зіпсованих людей, якщо ці таїнства не відбуваються так, як Святий Дух заповів це апостолам і як це робить Церква Христова до сьогоднішнього дня, — ми відкидаємо їх у спільно прийнятому рішенні, і ми приймаємо навернених, тих, хто приходить до нас, як неосвячених і нехрещених...» Напруга і суперечності між латинянами і греками зросла в XVIII столітті настільки, що для них уже стало неможливим назвати іншу сторону Церквою Христовою. Західна Церква почала заперечувати можливість здійснення таїнств єпископами і священниками, не підлеглими Папі. Грецькі церкви заперечували повноваження відділеної від них церкви робити таїнства. Тим самим обидві сторони претендували на те, що Господь тільки їм одним передав таїнства для вірного їхнього використання. Відтепер кожна з обох сторін вважала себе єдиною служительською людського спасіння. Ні та, ні інша сторони не хотіли визнати, що вони покликані спільно свідчити про Істину Євангелія, але припускали, що за їхніми різними вченнями криються протилежні точки зору і суперечності — позицію іншої сторони вони витлумачували тепер як заперечення євангельських істин. З цього моменту грецька і латинська церкви вважають, що вони «розділені між собою у вірі».

Так розкол між Сходом і Заходом, що дотепер розуміли як поділ між церквами-сестрами, що перебували майже в повноті спілкування, з XVIII століття став справжньою межею між конфесіями. Відчуження, що наростало століттями, між Сходом і Заходом перейшло у взаємне неприйняття й відмовлення від єдності в таїнствах, і серед більшості християн утвердилася думка, що Католицька і Православна церкви існують самі по собі. Розкол став реальністю.

Не мир, але меч

Фатальна подія у відносинах церков відбулася в 1204 році, коли під час Четвертого хрестового походу був захоплений Константинополь. Олексій Ангел, син скинутого й осліпленого своїм братом імператора Ісаака, переконав хрестоносців повернути до Константинополя, щоб відновити його разом з батьком на троні. Величезне значення в захопленні міста мали і комерційні інтереси Венеціанської республіки, що вела про це переговори з керівниками походу.

Грецький православний світ дотепер пам'ятає три страшних дні грабежу. «Навіть сарацини милосердні й добрі порівняно з цими людьми, що носять на своїх плечах хрест

Осада Константинополя

Христовий», — згадував грецький письменник Микита Хоніат. Убивства, насильство, пограбування храмів і приватних будинків, опоганення святинь були повсюдні у великому місті. Величезну кількість святинь, мощей, реліквій було вивезено на Захід, особливо до Італії, Франції й рейнських міст (за оцінками істориків, дотепер до 90 відсотків найзначніших реліквій у соборах цих місць, наприклад у Венеції, становлять святині, вивезені тоді з Константинополя). Не діставши обіцяного, хрестоносці вбили імператора Ісаака II Ангела й Олексія, його спадкоємця. На захопленій території вони заснували нову державу на чолі з новим імператором Бодуеном — Латинську імперію, що проіснувала понад півстоліття. Латиняни, домігшись влади в Константинополі, гадали, що їм тепер належить верховенство у всій Церкві, і створили церковні канони, які забезпечували їхнім єпископам верховенство і контроль над східними церквами і які повинні були підкорити східних єпископів латинянам.

У результаті до давніх розбіжностей приєдналося почуття образи і обурення латинською агресією та святотатством. Уже на рівні народної свідомості й пам'яті християнські Схід і Захід розділилися, греки не могли простити латинянам того, що коїлось.

За словами видатного англійського візантолога XX століття сера Стівена Рансімена, «хрестоносці принесли не мир, але меч, і цей меч розрубав християнський світ».

Після трагедії 1204 року зусилля греків і латинян у подоланні відчуження у відносинах церков до краю ускладнились.

Але панування латинян у Константинополі було нетривалим. 25 липня 1261 року війська нікейського імператора Михайла VIII Палеолога (1259—1282) взяли місто майже без бою, і відтоді влада візантійців у центральній частині їхньої імперії була відновлена.

Царствений заступник, який бажав церковної єдності, не зміг нічого зробити для того, щоб його Грецька церква погодилася з рішеннями Ліонського собору 1274 року про воз-

з'єднання церков. Схизма продовжувалася. Навіть сам цар Михайло VIII став її жертвою: Папа Мартін IV (1281—1285) відлучив його від Церкви, бо вважав, що той занадто мало зробив для того, щоб сподвигнути греків до церковної єдності. Грецька церква теж відлучила його, дорікнувши тим, що він віддав своє серце латинянам. А коли він помер, і греки, і латиняни відмовили йому в церковному похованні.

Альбігойські війни

Світова історія містить чимало сюжетів, сповнених загадкових таємниць. Один із них — Альбігойські війни, що палали на півдні Франції з 1179 до 1244 року. Якщо основні їх факти відомі досить добре, то безліч деталей вкриті темною завісою.

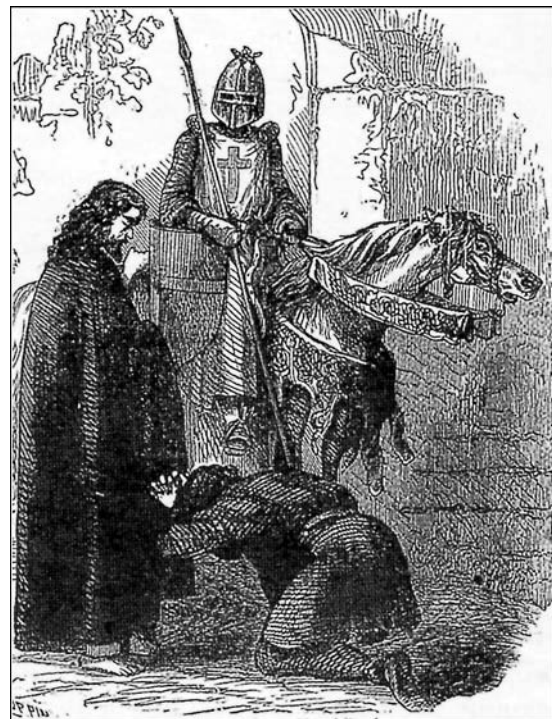
...Близько 1000 року в усьому християнському світі начебто відбулося стрімке піднесення. Саме в той час на вершині влади опинилися дві неординарні особи. Колишній монах абатства Сен-Жеро у Франції Герберт став Папою й прибрав ім'я Сильвестр II (945—1003), за чим крився глибокий сенс: адже саме так звали Папу, який жив понад шість століть тому і за якого в часи правління імператора Костянтина римський світ відкрився назустріч християнізації. Юному імператору Оттону III (980—1002) було двадцять років, і він палко вірив у те, що його місія — оновити Римську імперію і принести мир Христовий на весь християнський Захід. Мрія Сильвестра II і Оттона III про гармонійну єдність обох влад не здійснилась, але залишила по собі глибоку пам'ять, розбурхала і привела в рух суспільство: за тісні межі кам'яних стін виходять міста, відроджується торгівля, розбитими шляхами, якими в ході варварських нашеств' стали колись прекрасні римські дороги, дедалі активніше рухаються купці й прочани. Набувають розквіту мистецтво і література.

І ніде це не відбувалося так енергійно і блискуче, як на територіях, розташованих у південній частині Франції, між річками Роною й Гаронною. Хоча ця земля й постраждала від маврів, але щасливо уникнула норманських вторгнень і маляр-

ських набігів, змогла певною мірою зберегти римську спадщину і традиції. І що особливо важливо — через Середземне море та Іспанію вона підтримувала постійний контакт із мусульманською цивілізацією, яка досягла в ті часи вершини своєї слави. Центр цього краю — місто Тулуза перетворилося на справжні середземноморські ворота, розчинені перед нескінченним гомінливим потоком купців, які везли не тільки екзотичні товари — толедські клинки, кордовські шкіри, мосульські шовки, але водночас приносили ідеї арабського світу. Саме так було прокладено дорогу для стрімкого вторгнення катарської доктрини, яка ввібрала в себе ідеї маніхеїв, павликіан і богомилів. Одним із головних центрів катаризму стало провансальське місто Альбі, яке й дало назву всьому рухові.

Основні відомості про альбігойців донесли до нас протоколи інквізиції. З їх сторінок катари постають еретиками, які заперечують

триєдиність Бога, церковні обряди і таїнства, пекло, чистилище, вшанування хреста, ікон і мощей, не визнають авторитету Папи, вважають земне життя творінням диявола, або Сатани, протиставляють «світу диявола» духовний «Божий світ», називають Католицьку Церкву «диявольською силою», виступають проти церковного землеволодіння й десятини. Проте нечисленні збережені трактати

Сеньор-альбігойець на колінах перед інквізитором

самих альбігойців, насамперед «Таємна книга альбігойців» і «Трактат про два Начала» Жана де Люжіо, вносять ряд суттєвих додаткових штрихів у цю картину.

На думку катарів, церква збочила з праведного шляху ще за часів Папи Сильвестра, одразу після прийняття Міланського едикту (313), який радикально змінив її становище, перетворивши із Церкви гнаної на Церкву офіційну. Перші катари — це місіонери, які прийшли зі Сходу під час Другого хрестового походу, тобто між 1140 і 1150 роками, чоловіки і жінки, які вели суворе аскетичне життя, носили чорний одяг і пересувалися пішки парами, несучи у шкіряному футлярі Євангеліє від святого Іоанна. Жили вони на подаяння віруючих і, коли не займалися місіонерством, мешкали у спеціальних чоловічих або жіночих будинках на кшталт монастирів.

Катаризм не був стихійним народним рухом. Своїх перших прибічників він знайшов переважно серед кліриків, людей освічених. Згодом його активними пропагандистами стали купці, ремісники і особливо ткачі, тобто міське населення, з його вищим рівнем освіти, живим розумом, діловою хваткою. Саме тому територія найінтенсивнішого поширення катаризму — французький Південь та італійська Північ, райони з високорозвиненою міською культурою.

Вчення катарів було дуже простим і цілком доступним. Як можна повірити, що навколишній світ, де повсюдно панують несправедливість і зло, є творінням досконалого Бога? Насправді його творець — дух зла Сатана, від якого виходить усе матеріальне. Творінням Бога доброго є людські душі, але вони ув'язнені в тілесній оболонці. Таємницю їх визволення катарам розкрив сам Христос, якого вони сприймають зовсім інакше, ніж католики. Насамперед він не спокутував своєю жертвою людських гріхів, а лише виклав учення про спасіння, яке міститься в Євангеліях. До того ж, Христос не був для катарів ані Сином Божим, другою особою Трійці, ані звичайною людиною. Це ангел, небесний посланець, який прийшов для того, щоб вказати людям шлях до спасіння. Катари осуджують і культ хреста як знаряддя ганеб-

них тортур. Щодо Діви Марії, то вона теж для них ангел, а не звичайна жінка. Категорично заперечують катари також Втілення й Воскресіння во плоті, які є основою основ християнського віросповідання. Слову Roma (Рим, центр католицизму) вони протиставили інше, «зворотне» латинське слово amor — любов.

Катарські пастирі вчили своїх прибічників тому, що люди — полонені цього видимого світу, створеного злим Духом, і якщо вони не пізнають справжнього вчення і засобу спасіння, то їхні душі будуть приречені на нескінченне блукання з одного тіла в інше, втілюючись заново після кожної смерті. Щоб вийти з такого стану, необхідно здобути хрещення Духом — «Утіху» (от лат. *consolatio*), причому, заперечуючи хрещення водою, катари дотримувалися хрещення світлом, бо світло — це символ добра. Оскільки катари не мали своїх культових приміщень, то часто церемонія проходила публічно в яскраво освітленій залі замку якогось дружньо налаштованого до них феодала. Посередині зали встановлювався накритий білою скатертиною стіл, на якому лежало Святе письмо. Перед початком церемонії всі старанно мили руки, аби бруд не опоганив святість місця і здійснюваних там обрядів.

Неофіта питали: «Чи обіцяєш ти, що віднині не їстимеш ні м'яса, ні яєць, ні сиру, нічого тваринного, окрім водного і рослинного; що не говоритимеш неправди, не клястимешся, не вестимеш розпутного життя, не підеш один, якщо матимеш можливість знайти супутника; не спатимеш без штанив і сорочки і не зречешся своєї віри під страхом води, вогню або іншого якогось виду смерті?» Якщо неофіт давав цю обітницю, то присутні схиляли коліна, а священнодій накладав йому на голову Євангеліє і читав першу главу від Іоанна «Спочатку було Слово». Потім усі тричі повторювали «Отче наш» і падали ниць перед старцем, що здійснював обряд. Церемонія закінчувалася поцілунком миру, коли всі присутні чоловіки цілувалися між собою. Жінкам старець дарував мир, доторкнувшись до їхнього плеча книгою і зіткнувшись ліктями. Коли «Утіха» надавалася тому, хто поми-

рав, церемонію скорочували і спрощували, але дух і зміст її залишалися незмінними. Цей ритуал, під час якого неофіт давав обітницю вести чисте й бездоганне життя, вважався символом зречення Духа зла і повернення душі до Бога.

Отриманню «Утіхи» передував тривалий, не менше року, піст. Крім того, послушник мав добре розібратись у доктрині катарів, і, якщо здобуті знання виявлялися недостатніми, не допускався до *consolamentum*. Втім, яким був характер навчання і кінцеві вимоги, точно невідомо, хоча цілком очевидно, що одна з головних турбот катарської церкви полягала в зміцненні стійкості у вірі. Мабуть, цьому моменту надавалось особливе значення, адже не випадково майже всі катарські пастирі віддавали перевагу не зреченню, а, нехай і жорстокій, смерті й зазвичай зі стійкою мужністю йшли на вогнище.

Ті, хто отримував «Утіху», мали відмовитися від усіляких сексуальних зв'язків і будь-якої тваринної їжі, крім риби, оскільки в неї холодна кров. Тому більшість віруючих відкладала прийняття «Утіхи» до своєї останньої миті, приймаючи її вже на смертному ложі. Відомі випадки, коли віруючі, отримавши «Утіху» в передсмертному стані й потім одужавши, свідомо умиртвляли себе. Проте оскільки катари повністю заперечували насильство, то здійснювали самовбивство або шляхом утримання від усілякої їжі, або внаслідок прийняття дуже гарячої ванни, після якої вони лягали на холодні плити, щоб захворіти смертельним запаленням легенів.

Отже, до катарської церкви входили два типи людей: звичайні віруючі, які сподівалися на спасіння своєї душі, але жили в очікуванні цього, майже як усі, утримуючись, однак, від участі в будь-якій католицькій службі; і духовенство — пастирі, яких інквізитори називали Досконалими, а самі вони йменували себе Добрими християнами, Добрими Людьми або просто Старцями.

Безумовно, основні положення доктрини катарів суттєво відрізняються від католицьких, проте важливо зовсім інше. Катари належали до церкви, яка була супротивницею й суперницею Римської Церкви, а катарське духовенство, завдя-

ки суворості й чистоті свого способу життя, не могло не викликати поваги до себе і сприймалося католицьким духовенством як небезпечний конкурент. Уже тільки через це його необхідно було знищити будь-якою ціною.

Перший хрестовий похід проти альбігойців оголосив III Латеранський собор 1179 року, проте бажаючих узяти в ньому участь було небагато. Розоривши низку областей Провансу, хрестоносці в 1181 році припинили війну, тільки загостривши невдоволення в спустошених землях єретиків. Невдача хрестового походу, мабуть, надовго пригасила енергію церкви, і протягом чверті століття катаризм досить вільно поширювався на Півдні. Один інквізитор стверджував, що тут було більше катарських, ніж католицьких, богословських шкіл, що альбігойці вели публічні диспути, на які сходилася величезна кількість людей, що вони проповідували на площах, полях, у будинках і ніхто не наважувався зупинити їх, побоюючись їхніх численних і могутніх покровителів.

До такого тривожного стану дійшла офіційна церква, коли 8 січня 1198 року 37-річний Лотаріо ді Конті прийняв папську тіару і став Інокентієм III. Він високо ніс ідею папської влади і виразно засвідчив це вже в день своєї посвяти, обравши для проповіді такий вислів Єремії: «Дивись, я поставив тебе в цей день над народами і царствами, щоб викорінювати й розорювати, занапащати й руйнувати, створювати й насаджувати». Свою безмежну енергію новий Папа спрямував на реалізацію великої ідеї «християнської республіки», до якої мали увійти різні, більш-менш незалежні одна від одної держави, підпорядковані вищій владі римського понтифіка.

Ніхто у світі не загрожував цій ідеї так, як катари. Тому з перших днів свого понтифікату Інокентій III відряджає в райони, охоплені катаризмом, численні місії, не побоявшись, однак, заявити: «У падінні моральності народу насамперед винне духовенство. Від нього все зло в християнському світі; віра згасає, релігія занепадає, воля закута в ланцюги, правосуддя розтоптане, кількість єретиків збільшується, схизматики підводять голову, невірні зміцнюються, сарацини

*Портрет та свинцова печатка папи
Іннокентія III*

перемагають». Справедливість цих слів не взявся заперечувати ніхто.

Треба віддати належне Інокентію III: він вагався десять років, перш ніж застосував силу. Спочатку він доручив місію із статусом легатів і дуже широкими повноваженнями монахам цистерціанського ордену, переважно уродженцям Провансу. Але вони оточували себе королівською розкішшю, сподіваючись у такий спосіб продемонструвати владу церкви, справити враження на звичайних людей і деморалізувати супротивника. Однак така поведінка викликала ще більше звинувачень з боку катарів. Тоді в 1206 році до справи було залучено каноніка Домініка де Гусмана з його єпископом Дієго. Вони порадили легатам відкинути будь-яку розкіш, вирушити в путь і, пересуваючись по дорогах, проповідувати так, як це робили катарські пастирі. Ці двоє першими й реалізували свою пропозицію. Так виник жебрущий орден братів-проповідників, якому невдовзі було доручено проповідування, а згодом інквізицію.

Без супроводу, з одним супутником, ішов Домінік дорогами Півдня, де переважали катари. Але за босими ногами та незброєними руками домініканців стояла могутність і велетенська влада Римської Церкви, тоді як катари мали тіль-

Печатки Раймона VI, графа Тулузького

ки загальну приязнь і більш-менш доброзичливий нейтралітет місцевих володарів. Утім, якщо домініканські місіонери змогли уникнути розправи, то лише тому, що катари повністю заперечували будь-яке насильство.

Один із папських легатів, цистерціанський монах П'єр де Кастельно звинуватив наймогутнішого сеньйора країни графа Тулузького Раймона VI в тому, що той, відмовляючись переслідувати своїх підданих з числа катарів, порушує присягу і на цій підставі відлучив його від церкви, наклавши інтердикт на графські володіння. Задля справедливості слід зауважити, що Раймон ніколи не заважав легатам у їхній місіонерській діяльності. Вони вільно могли звертатися до єретиків зі словом переконання, але не могли пробачити Раймону VI того, що він відмовився на догоду їм залити свою країну кров'ю, обрушитися на неї вогнем і мечем.

Усе змінив випадок. 15 січня 1208 року було вбито П'єра де Кастельно. Свідчення джерел про цю трагічну подію настільки суперечливі, що відтворити справжню картину в усіх подробицях тепер просто неможливо. Хоча самому Раймону VI так ніколи й не вдалося повністю зняти з себе підозру щодо співучасті в цьому вбивстві. Збереглися також повідомлення про те, що сам Папа ніколи не вірив у винуватість графа. Цілком очевидно, що скоєним злочином було кинуте виклик Інокентію III.

Після десяти років невдалих спроб Інокентія III покінчити з катарами, уникаючи застосування сили, вбивство П'єра де Кастельно стало останньою краплею. Добре розуміючи, що вже саме існування катаризму загрожувало єдності Католицької Церкви, Папа вирішив оголосити проти альбігойців хрестовий похід. А що таке цей хрестовий похід? Насамперед — колективна акція християнського світу, озброєне паломництво. Його першочергове завдання — не навернення язичників, а завоювання земель та подальше приєднання до християнського домену. Тут політика тісно поєднується з вірою, а лицарі у хрестовому поході набувають водночас і духовних благ, і світських бенефіцій. Проте в цьому випадку не може не дивувати незвичайний характер походу, спрямованого не проти язичницьких країн та їхніх правителів, а проти християнських земель і християнських володарів, хоча й відлучених від церкви. Втім, відповідно до тогочасних уявлень, не було нічого надзвичайного у використанні церквою світської сили, щоб відновити віру там, де вона була під загрозою і де місцева світська влада відмовлялася виконувати свій обов'язок.

І ось монастирський абат, папський легат Арно-Амальрік починає проповідувати хрестовий похід проти альбігойців. Раймон VI докладає максимум зусиль, щоб уникнути загрози. Він відряджає до Рима послів для переговорів про укладення миру, а потім, на вимогу Інокентія III, віддає в розпорядження його легата Феодосія сім своїх найважливіших фортець, надзвичайно ускладнивши цим для себе належний опір у майбутньому. Після цього граф Тулузький на принизливих умовах погоджується на примирення з церквою. 18 червня 1209 року Раймон VI, роздягнений на знак каяття до пояса, постав перед головним входом у храм міста Сен-Жіль і поклявся в усьому коритися церкві. На шию йому накинули петлю і ввели до храму, б'ючи прутами по спині. Біля вівтаря графу було надано прощення, після чого його змусили спуститися в склепіння, де покоїлося тіло П'єра де Кастельно, і, скривавленого, обвели навколо гробниці, аби душа покійника могла побачити приниження свого ворога. На довершення Раймон прийняв

хрест, а незабаром узяв участь у вторгненні в Прованс на боці ворожої армії. Безумовно, така поведінка, як засвідчили подальші події, була безглуздою.

Тим часом для удару по Півдню збиралося величезне військо. Хоча сили його, вірогідно, хроністи перебільшили (20 тисяч вершників і 200 тисяч піших воїнів), однак не викликає сумнівів те, що для свого часу воно було надзвичайно численним. Навіть об'єднавши всі свої ресурси, Південь не зміг би йому протистояти, хоча реальна загроза виглядала не такою вже й страшною: більшість сеньйорів Півночі, прийнявши хрест, збирались у Прованс, як у звичайний сорокаденний феодалний похід, із закінченням терміну якого вони могли полишити все й повернутися додому. Проте через низку непередбачуваних і прикрих обставин справа обернулася зовсім інакше.

22 липня 1209 року «військо віри» прибуло під стіни добре укріпленої фортеці Безьє. Мешканцям її було гарантовано життя, якщо вони погодяться видати єретиків, поіменно занесених у спеціальні списки. Городяни категорично відмовилися піти на таку зраду, і після несподівано швидкого взяття міста всі вони були перебиті. Хроніка донесла до нас відомості, що, коли в розпал цього побоїща легата Арно-

Хрестоносці штурмують фортецю

Амальріка запитали, чи варто щадити католиків, представник Папи, побоюючись, аби єретики не прикинулися католиками і не вислизнули, дав безприкладну у своїй цинічності відповідь: «Вбивайте їх усіх, Бог упізнає своїх!» Вимовляв легат ці жорстокі слова чи ні, але саме він відповідальний за нечувану різню, яку міг би відвернути. Проте вона потрібна була йому для того, щоб нагнати жаху на країну і таким чином полегшити її підкорення.

Не зустрівши опору, хрестоносці 1 серпня підійшли до Каркасона. Останній вважався неприступною фортецею, за стінами якої заховався молодий віконт Раймон-Роже Транкавель, який твердо вирішив захищатися. Папський легат Педро Арагонський, сюзерен віконта, пов'язаний з ним тісною дружбаю, запропонував Раймону-Роже добровільно покинути місто, причому в супроводі обраних самим віконтом дванадцяти лицарів, а всі інші мешканці мали здатися на милість переможця. Мужній віконт з обуренням відмовився стати зрадником в очах своїх підданих. Однак в умовах спекотного літа і нестачі води в місті спалахнула епідемія. Прагнучи врятувати каркасонців, Раймон-Роже сам здався ворогу. Через кілька днів він помер у ворожому таборі, за офіційними свідченнями, від дизентерії, хоча згодом сам Інокентій III в одному із своїх листів говорив про вбивство.

Втративши вождя, захисники Каркасона втратили й мужність. Щоб врятувати місто від повного знищення, вони погодилися залишити його: чоловіки в одних штанах, а жінки тільки в сорочках пішли, покинувши все своє майно загарбникам. Останнім, крім усього, потрібна була надійна фортеця, а Каркасон був саме таким. Тому там не було ні різні, ні пограбувань: хрестоносці вступили в спорожніле місто. За тогочасною традицією землі Раймона-Роже були «оголошені здобиччю» і як законний трофей мали відійти одному з переможців. Вибір припав на Симона де Монфора — талановитого полководця й спритного політика.

Восени 1209 року більша частина хрестоносців повертається додому. Нащадок англонормандців Симон де Монфор

залишається у ворожій країні з купкою людей, маючи у своєму розпорядженні декілька фортець, найнадійнішою з яких був Каркасон. Розуміючи критичність свого становища, він не гає часу і за активної допомоги відданої дружини Аліси Монморансі збирає нові війська на Півночі, щоб навесні 1210 року перейти в наступ. Гірські фортеці підкоряються йому одна за одною. Взяття кожної осягається полум'ям вогнищ і спаленням сотень людей. Конфлікт, який спочатку сприймався як непримиренна релігійна війна, все виразніше набуває характеру війни національної: Південь починає усвідомлювати, що його незалежність опинилася під загрозою внаслідок нашествия французів із Півночі. Тулуза ще продовжує опір, але більша частина країни вже підкорилася Монфору і він поділив загарбані землі між французькими баронами, які служили йому. Всі вони були переконані, що ніякі завоювання віри не будуть міцними, якщо не усунути графа Тулузького, а разом із ним усю знать і вище духовенство Півдня.

12 вересня 1213 року в битві біля стін фортеці Мюре Симон де Монфор, поступаючись противнику силами, здобув блискучу перемогу завдяки залізній дисципліні свого війська і вмілій атаці з флангів. Хоча боротьба тривала ще чи-

Замок Каркасон

мало років, саме цей день визначив долю Півдня. На Латеранському соборі 1215 року було ухвалене рішення, що колишні володіння Раймона VI віддаються Симону де Монфору «від тих, від кого він має тримати по праву», тобто від французького короля, одним із найбільших васалів якого був граф Тулузький. Сенс такого формулювання досить прозорий: рано чи пізно володарем Півдня мав стати французький король. Перед лицем Вселенської Церкви утверджувалася нова сила — національна монархія.

Печатка графа Симона де Монфора

У той час, коли розгорталися дебати стосовно успадкування володінь графа Тулузького, останній разом із сином Раймоном покинув Англію, де їм надав притулок король Іоанн Безземельний, і висадився в Марселі. Там «старого графа» і «молодого графа» зустріли з піднесенням. Почалася нова, зовсім інша за характером війна. Тепер билися не за єресь або проти неї. Населення Півдня вимагало, щоб край повернули його законним суверенам. Релігійне питання остаточно відходить на другий план, війна стає національною.

Молодий граф захоплює місто Бокер, і французький гарнізон ховається в замку. До стін Бокера прибуває Монфор, змушений узяти в облогу місто, яке тримає в облозі замок. Невдовзі оточений гарнізон замку викидає чорний прапор голоду, а Раймон-син вдало відбиває всі атаки Монфора. Під Бокером завойовник Півдня зазнав своєї першої військової поразки. Тепер сенсом боротьби стає володіння столицею Півдня — Тулузою, яка формально належить Монфору. Останнього виводить із себе та вірність, яку мешканці Тулузи зберігають своєму законному суверену. Для них ставкою в боротьбі стає не віра, а прагнення відстояти свої домівки, зберегти свої духовні цінно-

Тулуза. Кафедральний собор

сті. Французів вони сприймали як іноземних загарбників, бо ті говорили іншою мовою, і варварами, бо їхня груба поведінка надто контрастувала з куртуазними манерами Півдня. Край повстав проти Монфора, який на той час був у черговому воєнному поході.

Тим часом у бік Тулузи стрімким маршем рухався Раймон VI. 13 вересня 1217 року, день у день через чотири роки після ганебної поразки біля Мюре, він в'їхав до Тулузи. Анонімний автор «Пісні про хрестовий похід» так змальовує атмосферу цієї події: «Коли їхньому погляду відкрилась Тулуза, не залишилось жодного, хоч би яким безстрашним він був, чиї б очі не наповнились слізьми, які проливалось серце. Кожен казав собі: «Пресвята Діво Маріє, поверни мені отчий дім. Уже краще мені жити там або там зійти в могилу, ніж блукати по світу бурлакою, вкритим ганьбою». Не дивно, що змучені війною і гоніннями тулузці зустрічали графа надзвичайно радісно.

Отримавши звістку про це, Монфор негайно рушив назад. Упродовж довгих дев'яти місяців він тримав місто в

облозі, хоча всі укріплення Тулузи були знищені ним же в ході її попереднього завоювання. На оборону міста стали всі: від жінок і дітей до немічних дідів. За тулузькою легендою, каменем, кинутим з метального знаряддя однією із жінок, 25 червня 1218 року Симон де Монфор був убитий. Так загинув той, хто поряд з Інокентієм III був, мабуть, найпомітнішою постаттю хрестового походу. Він був наділений усіма якостями видатного полководця: завзятістю, хоробрістю, обережністю, сміливістю й активністю, а про своїх солдатів піклувався так, що вони були йому безмежно віддані. Він щиро вважав себе Божим воїном, хоча це не заважало йому переслідувати особисті інтереси. Його смерть стала сигналом до піднесення визвольного руху. Коли 19 червня 1219 року під стіни Тулузи прибуло королівське військо, очолюване принцом Людовіком, місто зачинило перед ним свої ворота. Через півтора місяці безуспішної облоги принц зняв її й повернувся додому. Для Півдня настав час справжнього тріумфу: французів виганяли звідусіль. Але, як згодом з'ясувалось, у цієї приголомшливої перемоги не було майбутнього.

У 1223 році помер Філіпп Август. Французький престол перейшов до його сина Людовіка VIII, який так невдало намагався підкорити Тулузу і тепер прагнув узяти реванш. Під виглядом нового хрестового походу він сподівається заволодіти Півднем і в січні 1226 року вирушає в похід. У розпорядженні Людовіка VIII були величезні кошти, накопичені ще його батьком. З усією непримиренністю молодості він палав бажанням помститися за свою минулу поразку. Жах охоплює мешканців південного краю: адже вони опинилися перед лицем наймогутнішого ворога — короля Франції. Сеньйори і міста поспішають висловити йому свою покірність.

Однак, підійшовши до стін Авіньйона, армія короля наштотхнулася на зачинені ворота. Три місяці місто перебувало в облозі, але врешті змушене було капітулювати. За іронією долі, через кілька днів після цього несподівано розлилася річка Дюранса. Якби Авіньйон протримався ще

Авіньйон. Папський палац

трішки, він був би врятований, а королівський табір — затоплений. Не підкорились і жителі Тулузи, які мужньо готувалися до нової облоги. Однак то були поодинокі приклади стійкості. Єдність південних провінцій впала: з одного боку, вони були надто виснажені сімнадцятирічною війною, й злидні були сильнішими за патріотичні настрої, а з другого — мали протистояти королю за умов, коли авторитет королівської влади, надзвичайно зміцнений ще перемогами Філіппа Августа над Плантагенетами в Нормандії, продовжував зростати.

Починається завершальна фаза цієї двадцятирічної війни. Тулуза залишається неприступною, але королівські загони й не вдаються до справжньої її облоги, а натомість систематично спустошують багату тулузьку рівнину. Вони спалюють хлібні поля, вирубують виноградники, вирізають худобу. Хроніст мав усі підстави зауважити: «Так, уникаючи битви, ми чудесним способом перемагаємо своїх ворогів». Упродовж 1209—1229 років хрестовий похід, метою якого було змусити світські власті надати церкві допомогу

в придушенні ересі, поступово перетворився на політичну війну.

У 1228 році молодий граф Раймон VII вирішив піти на переговори з короною. Сили були нерівними. Графа поставили перед вибором: або продовжувати відчайдушну і безперспективну війну, або врятувати те, що можна. Він обрав другий варіант і був змушений вирушити для ведення переговорів у далеке місто Мо. Розташоване поблизу Парижа, воно було надто віддалене від власних володінь Раймона, через що ситуація виглядала не як переговори, а як оголошення ультиматуму. Графу довелося піти на всі умови переможців. Він повністю втратив землі східного Лангедоку і Прованський маркізат, погодився віддати заміж за одного з братів короля свою єдину дочку, взяв на себе обов'язок правити швидкий суд над еретиками і наказати своїм бальї розшукувати їх разом із посібниками. З цією метою він протягом двох років мав сплачувати по дві марки сріблом, а потім одну тому, хто схопить еретика, якщо останній буде згодом засуджений. І на довершення Раймону VII так само, як колись його батькові, довелося пройти принизливу процедуру публічного каяття.

Отже, все було готове для придушення ересі. В той момент, коли Раймон VII зазнавав ганьби на паперті собору Богоматері, король обнародував ордонанс «Cupientes» («Спрага»), де оголошував: «Ми вирішуємо і наказуємо, щоб наші барони і чиновники намагалися з винятковою старанністю очищати землю від еретиків та еретичного знівечення. Наказуємо, щоб названі сеньйори та чиновники старанно і віддано докладали зусиль до розшуку та виявлення еретиків». Цим, по суті, було закладено основу для інквізиції. Віднині звинувачувальна процедура, для якої, щоб почати діяти проти еретика, вистачало доносу на нього, перетворювалася на розшукову, коли світські власті мусили самі шукати еретиків.

20 квітня 1233 року Папа Григорій IX заснував загальну інквізицію в південно-французьких провінціях і довірив її домініканцям. Інквізитори стають роз'їзними суддями і викликають неймовірний жах. Так реакція церкви на катар-

ську загрозу і реакція Франції на сепаратизм Півдня вилились у хрестовий похід та в розправи інквізиції.

Проте і в цих умовах катари не припиняли своїх проповідей і мандрівного служіння. Коли віруючий опинявся на порозі смерті і прагнув отримати «Втіху», завжди знаходився хтось, хто з ризиком для життя здійснював цей обряд. Не дивно, що спокійний героїзм єретиків тільки додавав люті їхнім ворогам.

Основним сховищем катарів став у той час замок Монсегюр. Він належав сестрі графа де Фуа — Есклармонді, яка сама була єретичкою. Замок височів на крутій скелі, охоплений кільцем гір, що робило його майже неприступним. Повертаючись зі своїх небезпечних і виснажливих мандрівок, катари знаходили тут надійний притулок. Поки тримався

Монсегюр, у душах людей жила надія на те, що справу катарів ще не програно.

Подальший хід подій прискорило вбивство кількох особливо безжальних інквізиторів. Цей акт помсти був скоєний у фортеці Авіньйоні за участю лицарів із Монсегюра. Відповіддю на це стала облога замку, яка, втім, виявилась малоефективною. Хоча в стінах Монсегюра були сотні людей, проте харчів у них вистачало та й зв'язок із зовнішнім світом не пере-

Тортири інквізиції

ривався: відомими тільки їм стежками місцеві жителі постійно підіймались у фортецю й приєднувалися до її захисників.

Саме такою стежиною, вказаною найвірогідніше зрадником, ворог наблизився до безпосередніх підступів до фортеці. Проте й після цього її захисники протрималися ще декілька тижнів. За цей час вони зуміли вивезти знамениті скарби Монсегюра — усі багатства катарської церкви — по вільній, але дуже небезпечній гірській дорозі, і сховати їх у сусідніх печерах. Відтоді сліди цих скарбів, попри всі зусилля, так нікому й не пощастило знайти.

Минуло дев'ять місяців блокади. Останнього дня лютого 1243 року на стінах Монсегюра затрубили в роги: гарнізон погоджувався на переговори. Умови капітуляції вимагали від Добрих Людей зречення від ересі та сповіді перед інквізиторами перед загрозою вогнища. Натомість захисники Монсегюра здобували прощення за всі свої колишні помилки, в тому числі й за різню в Авіньйоні, їм надавалося право протягом двох тижнів зберігати за собою фортецю за умови видачі заручників. Прикладів, подібних такій нечуваній милості, важко відшукати в історії, а причини, які зумовили її, так і залишаються нез'ясованими. З протоколів інквізиції відомо лише, що мешканці фортеці востаннє відсвяткували разом Великдень — одне з головних свят катарів. Ці ж протоколи донесли до нас опис простих церемоній і дійств катарів, які дають змогу повною мірою відчувати сувору велич їхньої релігії.

Вночі 16 березня комендант фортеці влаштував утечу чотирьох Добрих Людей, «аби церква єретиків не позбавилася своїх скарбів, схованих у лісах: адже втікачі знали тайник...». Безумовно, це був з боку коменданта надзвичайно ризикований крок. Якби противник щось помітив, договір про капітуляцію втратив би силу, а всі захисники гарнізону — життя. Викликають подив і мотиви такої поведінки: адже скарби Монсегюра були вже сховані, а ті, хто їх виніс, знав, де їх шукати. Щодо цього висувалися різні гіпотези, проте жодна з них не підкріплена вагомими

доказами. Можливо, скарбів було два: матеріальний, який сховали, і духовний, який зберігали в Монсеґюрі й врятували лише в останню мить. Одна з версій полягає в тому, що це був Святий Грааль — міфічна чаша, куди зібрали кров Христа. Хоча з 1961 року у горах і печерах ведуться постійні пошуки, навряд чи хто зможе колись розкрити цю головну таємницю Монсеґюра.

По закінченні двотижневого перемир'я понад двісті Добрих Людей увійшли на велетенське вогнище, споруджене на крутому схилі. Історики цілком згодні з народною традицією в тому, що «вогнище Монсеґюра» перевершує за значенням усі інші подібні розправи, бо ще ніколи жертви не йшли на нього з такою готовністю.

Легенда розповідає, що в момент падіння Монсеґюра його господиня Есклармонда перетворилась на білу голубку і полетіла туди, де сходить сонце.

Скарби тамплієрів

Важливі судові процеси, що відіграли помітну політичну роль, відомі вже в історії Давньої Греції і Риму.

До 399 року до нашої ери належить процес в Афінах сімдесятирічного філософа Сократа, якого судили за заперечення офіційного релігійного культу і вигадане спокушування молоді. Хоча Сократ довів неспроможність висунутих проти нього обвинувачень, судді, вражені його «зарозумілістю», винесли філософу смертний вирок. Сократ прийняв отруту. Про цей процес нам відомо з розповідей знаменитих учнів засудженого — Платона і Ксенофонта.

Красномовству Цицерона, який виступав обвинувачем, зобов'язані своєю популярністю процеси, проведені в Римі проти губернатора Сицилії Верреса (70 р. до н. е.), викритого в грабежі й вимаганнях, і політичного діяча Катіліни, якому інкримінували організацію змови з метою скинення уряду (63 р. до н. е.). Після того як Римська республіка стала імперією, розправа з політичними супротивниками звичайно здійснювалася без допомоги судової процедури.

Серед політичних процесів середньовіччя особливе місце належить суду над тамплієрами. Церковний Орден тамплієрів (у перекладі — «храмовників», від Єрусалимського храму) виник після першого хрестового походу кінця XI століття. Він багато в чому був схожий на такі призначені для боротьби з «невірними» організації, як Орден госпітальєрів чи Тевтонський орден, що, як відомо, став головним зняряддям середньовічного німецького «Дранг нах остен». Статут тамплієрів, схвалений у 1128 році, пізніше був доповнений численними секретними правилами щодо внутрішньої організації ордену. Лицарі ордену — він широко вербував собі членів по всій Франції, Англії, Німеччині й інших західноєвропейських країнах — відіграли важливу роль у спробах відстояти завоювання, що були зроблені хрестоносцями в Сирії і Палестині. Папи щедро наділяли тамплієрів різними привілеями. Після того як 1291 року була повалена Аккра, останній оплот хрестоносного воїнства на Близькому Сході, орден, чисельність якого становила до 20 тисяч чоловік, перебрався на Кіпр.

Ще за часів боротьби з мусульманами тамплієри поєднували ратну справу з умілими фінансовими операціями, що множили їхнє багатство. На початок XIV століття Орден тамплієрів зайнявся торгівлею і лихварством, став кредитором багатьох світських монархів, власником величезних багатств (частину цих скарбів, що зберігалися в схованках лицарських замків, досі розшукують археологи та шукачі скарбів).

То була організація, що не знала державних кордонів. Її відділення в різних країнах зробилися державою в державі, збуджували повсюдні не-

Філіпп IV Красивий

вдоволення й підозри, тому проти ордену неважко було викликати ненависть у юрби. Усе це цілком тверезо врахував такий рішучий і зовсім безцеремонний політик, яким був французький король Філіпп IV Красивий, який встиг уже витримати нелегку боротьбу з папством. Не захистом віри і чистотою звичаїв, що йому пізніше приписували деякі історики, переймався Філіпп, — він лиш прагнув загарбати майно ордену. Однак, звичайно, він хотів, щоб це виглядало не як пограбування, а як справедливе покарання за гріхи, до того ж схвалене одностайним рішенням і світської, і духовної влади.

Скориставшись як приводом якимсь випадковим доносом, Філіпп наказав без шуму допитати кількох тамплієрів і потім почав секретні переговори з Папою Клементом V, наполягаючи на розслідуванні стану справ в ордені. Побояючись загострювати відносини з королем, Папа після деяких вагань все ж погодився на цю вимогу, тим більше що стривожений орден не ризикнув заперечувати проти проведення слідства.

Тоді Філіпп IV вирішив, що настав час завдати удару. 22 вересня 1307 року Королівська рада прийняла рішення про арешт усіх тамплієрів, що перебували на території Франції. Три тижні в найсуворішому секреті велася підготовка до цієї аж ніяк не легкої для тодішньої влади операції. Королівські чиновники, командири військових загонів (а також місцеві інквізитори) до останньої хвилини не знали, що їм належало зробити: накази надійшли в запечатаних пакетах, які дозволялося розкрити лише в п'ятницю, 13 жовтня. Тамплієри були захоплені зненацька. Годі було й думати про опір.

Король робив вигляд, що він діє з повної згоди Папи, який довідався про майстерно проведену Філіппом «поліцейську» акцію лише після її здійснення. Арештованим були відразу приписані численні злочини проти релігії й моральності: богохульство і зречення Христа, культ диявола, розпусне життя, різні перекручення. Допит вели спільно інквізитори і королівські слуги, при цьому застосовувалися найжорстокіші катування і, звичайно, були добуті потрібні показання.

Страта Жака Моле й Жоффруа де Шарне

Філіпп IV навіть зібрав у травні 1308 року Генеральні штати, щоб заручитися їхньою підтримкою і в такий спосіб нейтралізувати будь-які заперечення Папи. Формально суперечка з Римом велася про те, кому слід судити тамплієрів, власне кажучи — хто успадкує їхні багатства.

Був досягнутий компроміс. Суд над окремими тамплієрами був фактично відданий королю, а над орденом у цілому і його керівниками взяв на себе римський первосвященик. Для цієї мети восени 1310 року була скликана рада поважних церковних чинів, що склали спеціальний трибунал. Його позиція була не така тверда, і він не вдавався до катувань. Та коли б тамплієри, що виступали як свідки у справі ордену, відмовилися від своїх показань,

королівська влада відправила б їх на вогнище як єретиків, що вдруге згрішили. 12 травня 1311 року 54 тамплієри, яких викликали свідками в трибунал, були засуджені інквізиційними судами, що діяли за наказом короля, і відразу ж страчені. Це справило потрібне враження на інших свідків, відбивши бажання виступати на захист ордену. Щоправда, один із них, набравшись мужності, все ж сказав, що його показання були брехливі і їх вирвали з нього тортурами: «Я б визнав усе; гадаю, що визнав би, що вбив Бога, якби цього зажадали!».

Незадоволений позицією трибуналу, Філіпп вирішив дужче натиснути на Клемент V. Папа був податливим щодо цього тиску, бо ще 1309 року повинен був змінити своє місцеперебування, виїхавши з Рима до французького міста Авіньйона. Король наказав розслідувати злочини свого заклітого ворога — покійного Папи Боніфация XIII, який був обвинувачений у єресі й інших злодіяннях. Щоб згасити викликаний цим скандал, Клемент V погодився остаточно пожертвувати тамплієрами. Церковний трибунал після довгої перерви відновив у жовтні 1311 року засідання, що тривали до травня 1312 року. Наполегливість короля дедалі робилася настирнішою. За порадою трибуналу Папа оголосив про розпуск Ордену тамплієрів, майно якого повинно було перейти до госпітальєрів. Утім, лівова частка здобичі дісталася Філіппу IV. 18 березня 1314 року був винесений вирок великому маістру Жаку Моле і ще трьом керівникам ордену. Усі вони визнали обвинувачення й були засуджені до довічного ув'язнення. Однак у момент проголошення вироку Жак Моле й інший засуджений, Жоффруа де Шарне, оголосили: вони винні лише в тім, що, намагаючись врятувати собі життя, зрадили орден і визнали істиною зведену на нього брехню. У той же вечір обидва вони за наказом короля були спалені на вогнищі.

Шість з половиною століть, що відділяють нас від процесу, не привели до єдності в його оцінці. Дослідники і донині сперечаються про те, що було правдою в обвинуваченнях щодо тамплієрів, а що — вигадкою.

Молот відьом

Тема полювання на відьом викликає велику кількість запитань, а саме: чи існував насправді організований культ служителів диявола, що саме ставили в провину відьмам, як почалися й чому зненацька припинилися суди над відьмами?

3 листопада 1324 року у Кілкенні (Ірландія) була відлучена від церкви і спалена живою Петронілла Демітс — служниця заможної дами Аліси Кайтелер. Цією стратою завершилося переслідування Аліси Кайтелер єпископом Оссорським, Річардом де Ледреде, що на початку 1324 року висунув проти неї відразу кілька обвинувачень: у зреченні від Господа та Католицької Церкви; у спробах довідатися про майбутнє через демонів; у зв'язку з «демоном одного з нижчих класів пекла» і принесенні йому в жертву живих півнів; у виготовленні магічних порошоків і мастил, за допомогою яких вона нібито умертвила трьох своїх чоловіків і збиралася зробити те саме з четвертим.

Леді Аліса була досить впливовою особою, щоб протистояти єпископу, проте їй довелося переїхати до Англії. Тоді «жертвним ягням» у цій історії стала її служниця. І хоча Петронілла Демітс під час кату-

Відьми

Франція була однією з перших країн, де полювання на відьом почалося вже в першій половині XIV століття, за Папи Іоанна XXII. У 1390 році відбувся перший світський процес за обвинуваченням у чаклунстві. З початку XVI століття суди стають масовими, а на період 1580—1620 років випадає справжня епідемія чаклунської істерії. У середині XVII століття парламент Парижа починає відхиляти справи про чаклунство, але останнє відьомське вогнище у французькій столиці палало і зовсім незадовго до гільйотин буржуазної революції кінця XVIII століття.

Іспанська інквізиція активно боролася з єретиками, але від полювання на відьом Іспанія постраждала менше від країн Європи. Покарання суду інквізиції були навіть легше, ніж у світських судів! Перша страта відьми в цій країні датується 1498 роком, а останні покарання за чаклунство (дві сотні ударів різкою й вигнання на шість років) — 1820 роком.

В Англії закон проти чаклунства був прийнятий у 1562 році, причому тортури були заборонені, а відьом страчували через повішення. Після 1682 року відьом уже не страчували, 1712 роком датується останнє офіційне обвинувачення в чаклунстві, а в 1736 році вперше в Європі відповідна стаття закону була скасована. Жертвами полювання на відьом стали близько тисячі жителів Англії.

У Германії, епіцентрі відьомської паніки, це полювання забрало життя десятків тисяч людей. Закони проти чаклунства, що входили до Каролінського кодексу 1532 року, передбачали катування й страту, а найпоширенішим способом страти було спалення живцем. Масові процеси почалися тут у другій половині XVI століття, під впливом Реформації і Тридцятирічної війни, а останній вирок за чаклунство був винесений 1775 року.

Шотландія посідала друге місце після Германії за жорстокістю процесів над відьмами. Почавшись тут досить пізно, наприкінці XVI століття, особливої інтенсивності полювання набуло за часів правління короля Якова VI Стюарта (у 1603 році він став королем Англії під ім'ям Якова I). Найбільш масовими переслідування були в 1640—1644 і 1660—1663 роках.

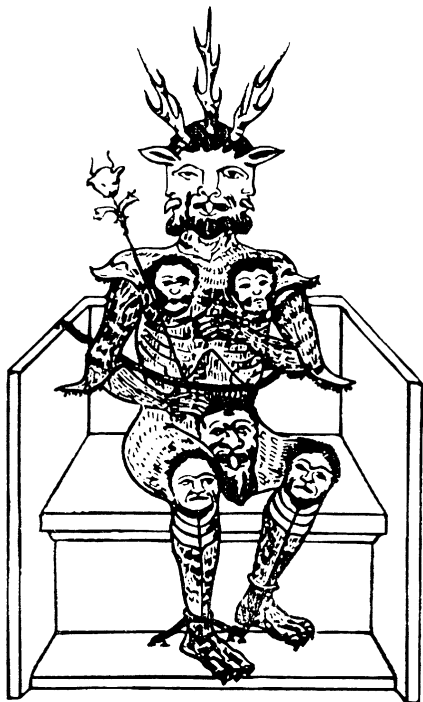
Остання відьма в Європі була страчена в 1782 році у Швейцарії.

вань зізналася в усьому, що хотів почути від неї єпископ: у відвідуванні нічних оргій, принесенні жертв демону, а також у тім, що її пані — найбільша з відьом, — бідолашну це все одно не врятувало.

Ця історія стала однією з перших у горезвісному полюванні на відьом, що тривало протягом кількох століть і звело зі світу, за різними оцінками, від 60 до 100 тисяч людей. Щоправда, у XIV столітті колесо тільки набувало обертів і страчували відносно рідко. «Велике полювання» почалося в середині XVI століття і тривало приблизно 200 років — за цей період відбулося близько 100 тисяч процесів і

головою наклали 50 тисяч жертв. Свого апогею відьомська істерія сягнула в Германських державах, Швейцарії, Франції й Шотландії, меншою мірою торкнувшись Англії, Італії й Іспанії, і майже не торкнулася Східної Європи і Росії. Лише кілька процесів було в Америці, найвідоміший — Салемські події 1692—1693 років.

Полювання на відьом багатьма сприймається як символ «похмурого середньовіччя», але, як бачимо, його розпал припадає аж ніяк не на «безмовні століття», а на початок нового часу — на XVII і навіть XVIII століття. Здається незбагненим, але людей спалювали в часи Ньютона і Декарта, Канта і Моцарта, Шиллера і Гете! Сотні тисяч «відьом» пішли на вогнище в добу наукової революції, а серед суддів були професори університетів. Про полювання на відьом історична наука донедавна знала дуже мало, навіть кількість жертв цієї ідеологічної чуми не була відома. Лише в останні десятиліт-

*Так уявляли сомн дияволів
в одержимій ними людині*

тя завдяки систематичній копіткій обробці судових документів, монастирських і муніципальних архівів відтворили на-решті приблизну картину подій.

Як усе починалось

Існує кілька версій щодо виникнення масових відьомських процесів, жодну з яких, утім, не можна вважати вичерпною. За однією версією, полювання на відьом стало лише продовженням практики викорінювання єресей. Прихильники цієї точки зору твердять, що інквізиція сприймала відьом як членів організованої сатанинської секти, і відносять початок полювання на них до XII століття, коли з'являються відомості про секту катарів. XI—XII століття, як відомо, були періодом

розквіту єретичних рухів богомилів, альбігойців і вальденсів, і Католицька Церква відреагувала на це створенням у 1215 році спеціального органу — папської інквізиції — для розшуку і покарання єретиків. Однак інквізиція аж ніяк не ставила за мету знищення відьом. Вона переслідувала підозрюваних у чаклунстві лише в разі їхньої причетності до єретичного руху. При цьому дуже високий був відсоток виправдувальних вироків.

MALLEVS

MALEFICARVM,

MALEFICAS ET EARVM

hæresim frangere contereans,

EX VARIIS AVCTORIBVS COMPILATVS,

& in quatuor Tomos iuste distributus,

PRIMUM DVO PRIORES VANAS DÆMONVM versutias, præstigiosas eorum delusiones, supersticiosas Strigimagarum ceremonias, horrendos etiam cum illis congressus; exactam denique tam pestifera scilicet disquisitionem, & punitionem complectuntur. Tertius præxim Exorcismatum ad Dæmonum, & Strigimagarum maleficia de Christi fidelibus pellenda; Quartus verò Artem Doctrinalem, Benedictionalem, & Exorcismalem continet.

TOMVS PRIMVS.

Indices Auctorum, capitum, rerumque non desunt.

Editio nouissima, infinitis penè mendis expurgata; cuique accessit Fuga Dæmonum & Complementum artis exorcisticæ.

Vir siue mulier, in quibus Pythæicus, vel diuinationis fueris spiritus, morte moriatur
Leuitici cap. 10.

LPGDNI.

Sumptibus CLAVDII BOVRGEAT, sub signo Mercurij Galli.

M. DC. LXIX.

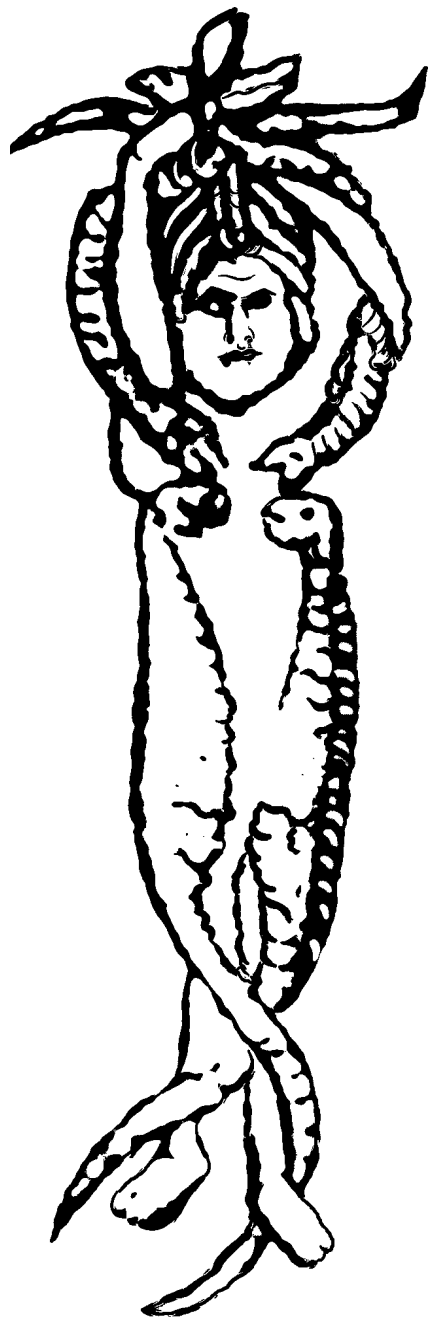
CVM PRIVILEGIO REGIS.

Титульний лист «Молота відьом», що вийшов у Ліоні у 1669 році

Відповідно до іншої точки зору, відьми переслідувалися як деякий фантомний «внутрішній ворог» нарівні з іншими ізгоями, насамперед євреями і прокаженими. Дійсно, ще в XI столітті з'являються перші гето для євреїв у Німеччині й починаються їхні масові вбивства в Іспанії. У 1179 році у Франції видається закон проти прокажених. Наприкінці XII століття з Франції виганяють євреїв. І, нарешті, в XIV столітті в цій же країні відбуваються масові вбивства прокажених. Але такі зіставлення не проясняють причин масового полювання на відьом, що розгорнулося значно пізніше перелічених подій.

За одною з версій, полювання на відьом було наслідком масового психозу, викликаного стресами, епідеміями, війнами, голодом, а також більш конкретними причинами, серед яких найчастіше згадують отруєння різком (цвіллю, що з'являється на житі в дощове літо) чи атропінами (беладонною й іншими рослинними і тваринними отрутами). Однак прийняти цю версію заважає тривалість періоду переслідування відьом і очевидна бюрократичність, навіть рутинність процесів. Крім того, тоді доведеться визнати, що на розлад свідомості страждали не виснажені голодом і стресами селяни, а вчені-демонологи і судді: історики довели, що розповіді про польоти на шабаш та інші неймовірні речі, нібито викликані галюцинаціями, були не фантазією обвинувачуваних, а всього лише відповідями на прямі запитання слідчих, що намагалися за допомогою катувань підтвердити свої власні уявлення про те, що і як повинні робити відьми.

Нарешті, відповідно до одного з найпереконливіших пояснень, поширенню відьомської істерії сприяла поява демонологічних учених трактатів — інструкцій з пошуку і використання відьом. Вони базувалися на авторитеті Старого Заповіту: «Ворожки не залишай живою», — говориться в книзі Ісходу. Один з найвпливовіших посібників такого роду — «Молот відьом» монахів-домініканців Якоба Шпренгера і Генріха Інстіторіса — було видано 1487 року за дорученням Папи Інокентія VIII. Протягом наступних 200 років цей трактат витримав 29 видань і використовувався для судових допитів. У XVI — на початку XVII століття з'являється багато видань

такого роду — «Демономанія» Жана Бодена, «Демонологія» короля Якова I Стюарта, «Демонолатрія» Ніколя Ремі. Тональність цих творів видає глибоке внутрішнє напруження, що знаходило свій вияв у конструюванні кошмарного всесвіту, де лютують і безчинствують диявольські сили. Із трактатів учених-демонологів у душі людей поступово проникав образ диявольської служниці — відьми.

Образ відьми

При слові «відьма» звичайно уявляють потворну стару жінку (яка, утім, здатна обертатися в красуню) з нечесаним волоссям, рідкозубу, з пронизливим поглядом, оточену кішками й іншою дрібною живністю. За допомогою нечистої сили вона шкодить своїм сусідам, насилає хвороби і смерть на людей, відбирає молоко в корів, викликає негоду, посуху і мор, варить зілля, обертається в різні тварини і предмети, ночами літає на мітлі чи на цапі на відьомський шабаш — сатанинські оргії. Цей образ іде з європейського фольклору, почати — з творчості демоноло-

*Відьма. Фрагмент ікони
«Страшний суд». Словаччина*

гів початку нового часу. На багатьох картинах і гравюрах XVI—XVIII століть (від Пітера Брейгеля-старшого й Альбрехта Дюрера до Франсіско Гойї) зображений той самий сюжет: оголені жінки, молоді й старі, в оточенні магичних книг, черепів, змій і жаб варять у казанах своє огидне зілля або на цапах, собаках і рогаках летять на нічне збіговисько.

Образ відьми в працях теологів XV—XVII століть формувався на основі давньої спадщини — в образі підступної розпусниці вгадуємо риси Ліліт зі Старого Заповіту, античної богині Діани, Цирцеї, що перетворила на свиней супутників Одиссея, Медеї й жіночих персонажів поем Вергілія і Горация. Доповненням до цього образу стало нове тлумачення незвичайних здібностей відьми. Те, що деякі люди мають надприродні

Крилата демонія (Ліліт)

здібності, — універсальна ідея для всіх народів Землі. Але в Європі пізнього середньовіччя ці здібності почали асоціюватися з дияволом — вважалося, що відьма здобувала свої уміння в обмін на безсмертну душу. Внаслідок цього на тілі відьми нібито з'являлася «диявольська мітка» — непримітна цятка, нечутлива до болю. Пошук цієї цятки став однією зі стандартних слідчих дій під час відьомського процесу. Ще одним «тестом» був іспит водою — передбачалося, що відьма навіть зі зв'язаними руками не тоне, бо їй допомагають її домашні демони

і сам патрон. Стійкість на допитах, небажання зізнаватися в злодіяннях теж вважали показниками її нелюдської природи.

В очах же європейських селян образ відьми був трохи іншим — це не обов'язково була жінка, головним була не стать, а зовнішність і поведінка людини. Люди з фізичними вадами, самотні, відлюдні, лихі й сварливі, що зневажають моральні норми, чи ті, хто раптово розбагатів, — ризикували здобути репутацію відьми чи чаклуна. З ними уживались і навіть намагалися поводитися якомога більш чемно, аби не накликати на себе їхній гнів. Але як тільки щось коїлося — відьмі погрожували, змушували позбавити наврочення, навіть били і дряпали до крові (вважалося, що це може зняти закляття). Не зв'язок з дияволом, не нічні польоти, а саме шкідливі дії відьми, зловмисне чаклування — так звана *maleficia* — лякали селян.

Вільне місто Кельн пам'ятає відьомську паніку 1627—1639 років, коли було знищено близько тисячі людей. У Теттванзі (Вюртемберг) у 1608 році поважний батько родини помер у в'язниці від катувань, його дружину катували одинадцять разів, поки вона не зізналася. А їхню дванадцятилітню дочку протягом дня катували з такою жорстокістю, що сам кат тільки через десять тижнів дійшов висновку, що вже можна братися до нових тортур.

Усупереч поширеному стереотипу образ відьми як таємного ворога, небезпечного для всього суспільства, більш характерний не для католицьких, а для протестантських громад з їхньою бороть-

бою за ідеологічну чистоту і категоричне відкидання всього, що хоч віддалено нагадує магію. Католицька Церква більш спокійно ставилася до сільських знахарів, вона мирилася з існуванням диявола і його слуг, адаптуючи в такий спосіб дохристиянські уявлення. У самому католицизмі було багато магії, клір і монастирі пропонували парафіянам і прочанам різні засоби для чудесних зцілень і захисту від відьом. Реформація скасувала і ці засоби, і спокій стосовно до всіх інакомисливців, будь то папісти чи відьми. Інквізиція засуджувала відьом до спалення не за магію, а за єресь — договір з дияволом і службу йому, протестанти ж були набагато більш радикальні.

У Росії карне законодавство щодо чаклунства в допетровську епоху не було розвинуто, а Петро I своїм указом 1715 року проти біснуватих, звичайних обвинувачів чаклунів, раз і назавжди перекрив канал доносів. Православні священники були обережні у своїх проповідях на тему чаклунства й наврочення, у які, безумовно, вірили російські селяни та городяни, і прагнули перешкоджати народним самосудам над чаклунами.

Відьми, які насилають негоду

До того ж Православ'я не зазнало тієї глибокої кризи, що вилилася на Заході в Реформацію й призвела до затяжної епохи релігійних воєн.

Ефект «снігової грудки»

Велику роль у перетворенні поодиноких процесів на масові відіграли зміни в законодавстві — під впливом папських булл XIV—XV століть до світських кримінально-судових укладень потрапляють описи слідчих методів інквізиції й статті про покарання за чаклунство. Чаклунство визнавалося винятковим злочином — *crimen exspectum*. Це означало необмежене застосування катувань, а також те, що для винесення вироку було достатньо доносів і показань свідків. Катування породжували ефект «снігової грудки» — обвинувачувані видавали все нових і нових спільників, з якими нібито зустрі-

чалися на шабашах, і кількість засуджених зростала в геометричній прогресії. Так, наприклад, у Салемі, невеликому містечку, де налічувалася якась сотня будинків, за два роки процесів було засуджено 185 людей.

Особливо інтенсивними відьомські процеси були на територіях, де активно поширювались ідеї Реформації. Сприймавши як догму демонологічні настанови своїх політичних супротивників, протестантські наставники почали самотужки боротися з «посланцями пекла». «Чаклуни і відьми, — писав Мартін Лютер, — суть лихе диявольське поріддя, вони крадуть молоко, викликають негоду, роблять людей причинними, силу в ногах відбирають, мучать дітей у колисці... і нема кінця підступам диявола». І незабаром у лютеранських і кальвіністських державах з'явилися власні, більш суворі закони про чаклунство. Намагаючись врятувати світ, протестантські теологи породили масову параною.

Так, у саксонському місті Кведлінбурзі з населенням у 12 тисяч людей за один тільки день 1589 року були спалені 133 «відьми». У Сілезії один з катів сконструював піч, у якій за 1651 рік спалив 42 людей, включаючи дворічних дітей. Але й у католицьких землях Німеччини полювання на відьом було в цей час не менш жорстоким, особливо у Трирі, Бамберзі, Майнці і Вюрцбурзі.

Дурен, священик з Альфтера, у листі до графа Вернера фон Сальма так описував відьомські переслідування в Бонні на початку XVII століття: «Здається, залучено півміста: професори, студенти, пастори, каноніки, вікарії й ченці вже арештовані й спалені... Канцлер із дружиною і дружина його особистого секретаря вже схоплені й страчені. На Різдво Пресвятої Богородиці страчували вихованку князя-єпископа, дев'ятнадцятирічну дівчину, відому своєю побожністю і благочестям... Три-, чотирирічних дітей виголошували улюбленцями диявола. Спалювали студентів і хлопчиків шляхетного походження 9—14 років. На закінчення скажу, що справи перебувають у такому жахливому стані, що ніхто не знає, з ким можна говорити і співробітничати».

Суд над салемськими відьмами

Салем, невелике містечко штату Массачусетс у Новій Англії (нині США), відьомська паніка охопила в 1692—1693 роках у момент кризи політичної і судової влади.

Група дівчаток-підлітків, що збиралися вечорами слухати казки рабині Тітуби і ворожити про наречених, раптом почала дивно поводитися (вони легко збуджувалися й впадали в істерику), що було інтерпретовано пастором і лікарем як одержимість бісами (у ту епоху це було звичне пояснення нервових хвороб). Дівчата скористалися думкою дорослих і почали вдавати одержимих, корчилися й билися в нападах під час проповідей, викрикуючи імена людей, які нібито зачаклували їх. Першими жертвами стали сама Тітуба і деякі самотні й бідні жінки Салема. Потім черга дійшла і до інших. До бездумної витівки підлітків приєдналися голоси деяких дорослих, що почали звинувачувати своїх недругів у тому, що вони роблять людей причинними.

Усього під час цієї істерії було заарештовано 185 людей. З них тридцять одна людина була засуджена до страти, дев'ятнадцять (у тому числі п'ятеро чоловіків) повішені. Дві жінки померли у в'язниці: одна була закатована до смерті, інша (Тітуба) була довічно ув'язнена без вироку. Двом засудженим покарання було відкладено через вагітність, і вони прожили ще досить довго. Одна жінка після винесення вироку втекла з в'язниці, а п'ять покаялись і забезпечили собі полегкість. Через чотирнадцять років одна з обвинувачів, Анна Патнем, відмовилась від своїх показань, заявивши, що вона й інші дівчата винні в загибелі людей.

У 1711 році Верховний суд штату прийняв постанову про реабілітацію засуджених.

Переслідування відьом у Німеччині досягло апогею під час Тридцятирічної війни 1618—1648 років, коли воюючі сторони звинувачували одне одного в чаклунській єресі. Але й у мирні часи політична боротьба і придворні інтриги часто набирали форми взаємних звинувачень у чаклунстві. В Англії за цей злочин були засуджені багато високопоставлених осіб, що підозрювалися в політичному інакомисленні й таємній змові проти короля. У 1478 році герцогиня Бедфордська була звинувачена в чаклунстві. Річард III 1483 року звинуватив колишню королеву Єлизавету Вудвілл у тім, що через її наврочення в нього всохла рука. Дружина Генріха VIII Анна Болейн була страчена в 1536 році за звинуваченням у чаклунстві.

Була ще одна причина того, що процеси набули масового характеру — передача справ про чаклунство з церковних судів у світські ставила полювання в пряму залежність від настроїв і амбіцій місцевих правителів. І якщо деякі з них не допускали розгулу процесів, то інші всіляко їх заохочували і навіть самі були серед тих, хто завзято полював на відьом. Епіцентр масових відьомських процесів був або у віддалених провінціях великих держав, або там, де центральна влада була слабкою. У централізованих державах з розвинутою адміністративною структурою, наприклад, у Франції, полювання на відьом велися менш інтенсивно, ніж у державах слабких і роздроблених. Іноді центральна влада сама починала процеси, як в Іспанії, але вони ніколи не змогли б сягнути такого розмаху без підтримки місцевої еліти.

Однак політичні фактори самі по собі навряд чи зіграли б вирішальну роль, якби не певні обставини, що їх супроводили. Судові процеси проти відьом поширювалися хвилями, тісно пов'язаними з кризовими явищами — неврожаннями, війнами, епідеміями чуми, що породжували розпач і паніку і підсилювали схильність людей шукати таємну причину нещастя. На думку істориків, наприкінці XVI століття кількість процесів різко зростає через демографічну й економічну кризи. Збільшення чисельності населення й тривале погіршення клімату протягом цього століття поряд із при-

пливом срібла з американських колоній призвели до революції цін, голоду і зростання соціальної напруги.

Психологи стверджують, що в ситуації стресу, економічної нестабільності, соціальної й ідеологічної кризи може виникати так званий архаїчний синдром — інтелектуальний регрес, коли людина чи суспільство опиняються у дивному світі примар, що оживають, і матеріалізованих фобій. Страх присипляє розум, а сон розуму, за висловом Гойї, породжує страховиськ. У такій ситуації природний спосіб усунення страху і паніки — створення образу «внутрішнього ворога», щоб, вигнавши його, символічно вигнати причину страху.

Полювання на відьом

В середині XVII століття жив в східній Англії такий собі Метью Хопкінс. Цей сільський джентльмен в 1645 році вирішив, що група селянок збирається біля його будинку для здійснення відьомських ритуалів, про які він багато знав з літератури і живопису. Також він вирішив, що має здатність упізнавати відьом. Проголосивши себе командувачем у полюванні на них, він разом зі своїм напарником Джоном Стерном почав переслідування в північному Ессексі, а потім і в інших графствах. Незабаром «фахівці» почали одержувати

Метью Хопкінс — генерал полювання на відьом. Карикатура, 1792 рік

запрошення із сіл із проханням допомогти позбутися ворогів християнства. Вони приїжджали в село, розпитували про конфлікти і підозри, піддавали підозрюваних тортурам — на кілька днів позбавляли їжі та сну, голками визначали наявність диявольських плям, уважно стежили, чи не з'явиться в кімнаті, де був зв'язаний підозрюваний, демон у вигляді тварини чи комахи. Почалася справжня відьомська паніка. Усього в цій місцевості за триста років було засуджено 250 людей, з них двісті — у другій половині 1645 року.

Хворобу, нещасливий випадок чи подію Хопкінс пояснював тим, що це «пороблено» чаклунами. Він стверджував, що відьми заповнили весь світ. Кожну бабу зі зморшкуватим обличчям, з веретеном у руках він називав відьмою. Невідомо, чи були в Хопкінса на початку його діяльності корисливі плани, але згодом його «допомогу» сільські мешканці щедро оплачували. Можливою така сваволя стала через низку обставин: громадянська війна зруйнувала судові й адміністративні органи, а на довершення всього в Маннінгтрі, рідному місті Хопкінса, на той час не було ні лендлорда, ні парафіяльного священика.

Незабаром самовільне полювання привернуло увагу Джона Гоула, вікарія сусіднього містечка. Вікарій, звичайно, не заперечував існування відьом, але стверджував, що їх не так легко знайти, і повинні застосовуватися чіткі процедури пізнання, і, звісно, коли є для цього серйозний привід, а не просто коли курка здохла. У проповідях Гоул говорив про неприпустимість сваволі, викликав Хопкінса до себе, але той лише чемно відповідав на листи, не припиняючи своєї діяльності. Утім, через рік Хопкінс помер від туберкульозу, і після чотирнадцяти місяців інтенсивного полювання воно цілком припинилося. Однак, позбувшись «мисливців», чи можна було зупинити полювання на відьом?

Чому припинилися процеси

На це питання однозначно відповісти неможливо, бо слід узяти до уваги цілий комплекс причин. Звичайно посиляються на ідеологію Просвітництва, розвиток науки і торже-

ство розуму, але при цьому забувають, що не тільки темні люди обвинувачували вчених у зв'язках з демонами, але й самі вчені нерідко захоплювалися магією. За чаклунство спалювали і безіменних ринкових торговців, і університетських професорів.

Насправді ж проти полювання на відьом досить рано почали виступати і дворяни, і самі ж богослови, тільки їхнього голосу довго не хотіли чути. У 1584 році кентський дворянин Реджинальд Скотт видав на свій кошт «Відкриття чаклунства» — англійський трактат, у якому заперечувалася могутність диявола і реальність відьом. Єзуїт Фрідріх фон Шпее у своєму творі «Застереження суддям, або Про відьомські процеси» (1631) різко виступив проти цього божевілья. Насамперед, стверджував він, треба скасувати жакливі тортури і тоді відьми зникнуть самі собою. Протестантський проповідник Балтазар Беккер у книзі «Зачарований світ» (1691) суворо засудив братів по вірі за розпалення відьомської істерії. Пруський правознавець і філософ Крістіан Томазій у творі «Короткі тези про гріх чаклунства» (1704) довів абсурдність відьомських процесів. Авторитет Томазія був надзвичайно великий при дворі пруського короля, і вже

Покарання за чаклунство

через два роки Фрідріх I скоротив кількість цих процесів, але лише в середині XVIII століття в Пруссії перестали палати вогнища.

До закінчення полювання вела і зміна соціального портрета відьми. Якщо першими «козлами відпущення» були німецькі старі й бідні служниці, то з поширенням відьомської паніки донощики вже не зважали ні на соціальний стан, ні на статтю і вік обвинувачуваних. Смертні вироки за чаклунство почали виносити шкільним учителям, дамам з бездоганною репутацією, пасторам, дітям зі шляхетних родин і навіть членам родин суддів. Не дивно, що в такій ситуації скептицизм суддів зростає, вони щодалі менш завзято здійснювали свою місію та вже міркували про те, що справжню відьму визначити складно. Зрештою, в певних колах стало немодно і навіть непристойно вірити в усю цю нісенітницю про відьом.

Були й інші чинники, які сприяли згасанню віри в чаклунство серед простолюдинів. Поступово поліпшувалися медичне обслуговування і соціальне забезпечення, з розвитком медичних знань з'явилося уявлення про психічні захворювання, і колишніх одержимих і «причинних» почали відправляти в будинки для божевільних. Зростання промисловості приводило до відтоку сільських мешканців у міста, що знижувало соціальну напруженість на селі. У містах же зі збільшенням населення починав домінувати інший тип взаємин — індивідуалізм і незалежність, меншу роль, ніж у невеликому товаристві, де всі про всіх усе знають і один від одного залежать, відігравала репутація. Однак насправді полювання на відьом припинилося далеко не відразу після зміни законодавства й умов життя.

Самосуди після полювання

Після закінчення організованих і юридично оформлених відьомських процесів вільно зітхнути змогли лише тодішні правозахисники. Але в сільських і міських громадах полювання на відьом тривало. У добропорядних громадян, як і раніше, скисало пивне сусло, хворіли діти і дохли кури. Втративши можливість звертатися з доносами на сусідів, які за-

вдають шкоди, громадяни почали вирішувати проблему старим способом — шляхом самосуду.

22 квітня 1751 року у Трінге (Англія) сімдесятилітню Руф Осборн і її чоловіка роздерла юрба городян. Літня і бідна пара Осборнів мала репутацію чаклунів. Якщо відбувалося якесь лихо, звичайно звинувачували їх.

Особливо постраждав від них фермер Баттерфілд: колись він відмовився дати Руфі молока, і невдовзі почали здихати його корови. Баттерфілд продав ферму і відкрив таверну, але справи йшли погано, і до того ж сам він захворів на нервовий розлад. Баттерфілд звернувся до ворожки, і та підтвердила, що йому «пороблено». Чутки швидко розійшлися в окрузі, і 22 квітня юрба почала шукати Осборнів, яких місцеві власті, відчуючи, що їм загрожує небезпека, сховали. Знайшовши будинок, де вони перебували, городяни розбили вікна й обшукали кожний куточок, заглянули навіть у короб для солі, гадаючи, що чаклуни могли обернутися чимось невеличким, кішкою наприклад. Зрештою влада змушена була видати Осборнів, і юрба на чолі із сажотрусом Томасом Коллеєм поквиталася з «чаклунами». На виїзній сесії присяжних Коллей був визнаний винним у навмисному вбивстві, і його повісили.

Полювання на відьом, що забрало життя тисяч людей, — така помітна сторінка європейської історії, що, здавалося б, її складно залишити поза увагою. Однак благополучне

Вигнання бісів молитовним заклинанням

XIX століття забуло про неї. Заново її «відкрили» історики лише в перші десятиліття XX століття. З того часу були написані сотні наукових досліджень про чаклунство і демонологію не тільки в Європі, але й у найрізноманітніших кутках світу. «Полюванням на відьом» почали називати і нацистські переслідування неарійців, і сталінські пошуки «ворогів народу», і маккартистське переслідування комуністів у післявоєнній Америці, а останнім часом цей вислів часто можна було зустріти в газетах у зв'язку з війною в Іраку. Усі ці такі різні політичні явища поєднує загальне уявлення про якихось небезпечних і сильних істот, часто з чимось диявольським усередині, які хочуть зруйнувати «добропорядне суспільство». Ці образи фабрикує еліта, а вони збуджують народну уяву і живуть у ній, поки еліта, побачивши руйнівні наслідки переслідувань фантомного ворога, не проголошує кінець полювання.

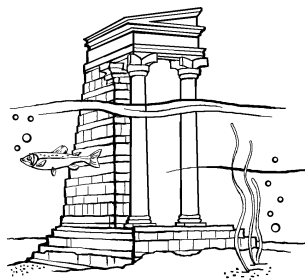
III

ЗАГАДКОВІ КРАЇНИ

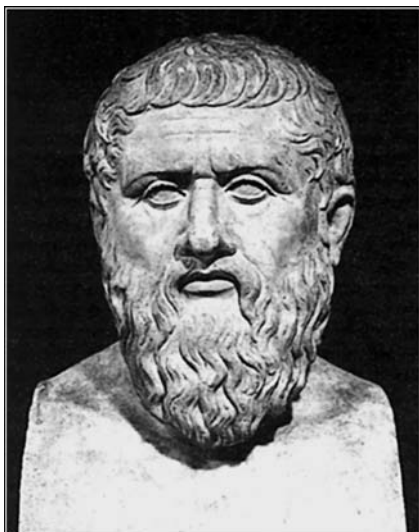
Атлантида

Чи існувала Атлантида?

Майже всі спроби вирішити це питання зводилися до аналізу історії, яку розповів давньогрецький філософ Платон (427—347 рр. до н. е.). Він перший оповів про Атлантиду — материк, що колись розташовувався за Геркулесовими Стовпами (Гібралтаром) і загинув «в один день і тяжку ніч».

Дивно, але — це факт: атлантологи звичайно залишали осторонь інші свідчення про країну атлантів, що збереглися в античній літературі: Платон — авторитетний автор, вплив його особистості, його філософії величезний. Але ще Арістотель сказав: «Платон мені друг, але істина — дорожка». Певна річ, не слід брати на віру все, що написано Платоном. Він писав у художньому жанрі «діалогів», що дає змогу вільно поводитися з фактами, утім, це не виключає того, що в історії Платона може бути й раціональне зерно.

Звичайно, багато чого в розповіді Платона — вигадка. Наприклад, явно вигадана дата загибелі Атлантиди — 10 тисяч років до нашої ери. Це час верхнього палеоліту. Про які держави може йти

Платон

мова? В епоху Платона історія як наука тільки зароджувалася й про будь-який час, віддалений від часу Платона декількома сторіччями, розповідали хіба що міфи.

Очевидно, що Платон не спирався на достовірні історичні свідчення, але чи не використовував він у такому разі перекази, легенди про Атлантиду?

Можна в цьому не сумніватися. Легенди про землю, що знаходиться десь на краю світу, про сад Гесперід, про титана Атласа чи Атланта (якого Платон вважає першим царем Атлантиди) збереглися до наших днів. Є і легенда про загибель країни атлантів. Докладно її розповідає Діодор Сицилійський — історик I століття до нашої ери. Причому він посиляється не на Платона, а на переказ, що він чув від жителів острова Самофракії в Егейському морі. Його розповідь, що значно відрізняється від розповіді Платона, менш сумнівна, позаяк вона була викладена в історичній праці, що не дозволяє довільно спотворювати первісний міф. До Платона про атлантів писав і батько історії Геродот, який переказав легенди про міфічну землю титана Атланта.

На жаль, на ці найбільш достовірні джерела дотепер не звертали належної уваги, оскільки вони суперечили Платонові. До того ж атлантологи не знаходили в них аргументів на користь атлантичного місцезнаходження землі атлантів.

Шукаємо Атлантиду в Атлантиці

Платон дав точні координати Атлантиди: напроти гирла, за «Геракловими Стовпами», в «Атлантичному морі». У IV столітті до нашої ери греки ґрунтовно розвідали околиці Гібралтару, тож можна не сумніватися, що Платон мав відомості про Атлантику.

Варто розповісти і про саму назву «Атлантичний» океан. Цю назву можна зустріти вже в працях Геродота (V століття до н. е.). Вважають, що вона пов'язана з міфами про титана Атласа чи Атланта, що підтримував небесне склепіння. Оскільки Атланта Платон вважає першим царем атлантів, то не дивно, що й Атлантиду він також поміщає десь на крайньому Заході, в Атлантиці.

Повісивши Платонові, Атлантиду почали шукати за Гібралтарською протокою. Шукали в районі Канарського плато, гадаючи, що острови Канарського архіпелагу є вершинами гір затонулої Атлантиди. За іншою гіпотезою, що її розглянув відомий атлантолог Н. Ф. Жиров, Атлантиду пропонували шукати в районі Серединно-Атлантичного хребта, що нібито занурився на дно океану після закінчення Великого Заледеніння.

Одним з аргументів на користь атлантичної «прописки» Атлантиди вважали наявність деяких паралелей у єгипетській культурі й культурі американських індіанців. Є спільні риси в календарях майя і давньоєгипетському. Може видатися, що принцип будівництва пірамід в Америці і Єгипті походить з одного джерела. Гадали, що ці досягнення давніх цивілізацій здобули завдяки зниклій Атлантиді, що була «мостом» між Давнім Єгиптом і Америкою.

Давня історія зберігає чимало нерозгаданих таємниць, тож подеколи

Титан Атлант

так і кортить для їхнього пояснення вдатися до посилань на вплив культури атлантів. Але не поспішаймо з висновками.

Чи варто залучати гіпотезу про Атлантиду для пояснення деяких спільних рис у культурах народів, розділених Атлантичним океаном? Плавання через океан могли відбуватися й у сиву давнину. У наш час можливість подібних подорожей експериментально підтвердили Тур Хейердал, що переплив океан на човнах «Ра» і «Ра II», які конструктивно повторювали давньоєгипетські судна, і Тім Северин, який здійснив подорож маршрутом давніх ірландців на зшитому зі шкіри судні «Брандан».

Головний же аргумент, що цілком спростовує всі гіпотези про атлантичне місцезнаходження Атлантиди, — геологічний.

Сучасна палеогеологія відкидає можливість існування в Атлантичному океані затонулого материка. Дослідження осадових порід дна Атлантичного океану показали, що океанічна кора розповзається врізнобіч від Срединно-Атлантичного хребта, щоб потім піти всередину під рухливі материкові плити. Сьогодні відбувається процес підняття, а не опускання Срединно-Атлантичного хребта. В Атлантичному океані могли існувати і гинути лише окремі острови вулканічного походження, але не материк, розміри якого «більші Лівії й Азії, узятих разом».

Санторинська гіпотеза

За іншою гіпотезою, що має велику кількість прихильників, держава атлантів — це мінойська цивілізація острова Криту, яка загинула внаслідок виверження вулкана Санторин у 1400 році до нашої ери.

Тоді вибух велетенської сили, що його можна порівняти з вибухом кількох сучасних водневих бомб, потряс Егейське море. Острів, на якому колись знаходився вулкан, злетів у повітря й перетворився на порошок. Величезна цунамі прокотилася по всьому Середземномор'ю, спричинивши численні повені.

Хвиля від Санторину прокотилася на відстань понад сто кілометрів і сягнула Криту. Були потоплені кораблі — слава і сила Кносса — столиці Криту, зруйновані будинки і храми.

Потім попів, що вкрив лани Криту метровим шаром, довершив розпочате стихією.

Припущення про ідентичність Атлантиди і Криту — одна з найпопулярніших гіпотез. Підтвердженням її вважається те, що Платон, описуючи столицю Атлантиди, палац і іригаційні спорудження, явно мав на увазі спорудження Криту.

Але заперечення проти цієї гіпотези досить серйозні. По-перше, Крит не занурився в море, а лише пережив короткочасне затоплення. По-друге, подібні катастрофи нерідко ставалися й в інших районах Середземномор'я. Для того щоб створити міф про таке лихо, не треба було чути про вулканічну активність Санторину. Нарешті, міфологічний «портрет» Криту цілком окреслений. Він не схожий на «портрет» Атлантиди. Мешканці Криту не вважали своїм родоначальником Атланта, у міфах (наприклад, у міфі про аргонавтів), навпаки, говорять про подорожі від землі Атланта до Криту, а потім — до Санторину. До того ж держава атлантів була розташована десь на околиці відомого світу, а не в самому його центрі. Це відхиляє також і припущення про Атлантиду, що нібито є ідентичною загиблій цивілізації острова Фера — на місці вулкана Санторин.

Атлантида на заході

Де ж знаходиться найбільш імовірне місце землі атлантів? Де давні елліни поміщали країну титана Атласа? Саме землю Атласа, чи Атланта, і Платон, і інші античні автори ототожнювали з Атлантидою. Правда, назва «Атлантида» з'явилася тільки після «Діалогів» Платона і, можливо, її дав цій землі сам Платон. У міфах цю землю називають інакше — «земля Гесперід», «Лівія», «земля біля Тритонського озера». Завважимо, що ніде в міфах цю землю не іменують островом, земля Атланта — це частина берега поблизу Тритонського озера.

Здається очевидним, що Атлантиду слід шукати поруч з Атлаським хребтом, за Лівією, на крайньому заході. Атласький хребет — це гірська країна на північному заході Африки, що тягнеться впродовж 2300 кілометрів від східних

берегів Тунісу, перетинає Алжир і йде до атлантичного узбережжя Марокко. Найвища гора, яку, цілком можливо, давні греки ототожнювали з титаном Атласом, це гора Тубукаль висотою 4173 метри. Здавалося б, тут і розташована країна Атласа — Атлантида.

Однак усе не так просто. Насамперед греки, а до греків мешканці Криту, цей район почали освоювати досить пізно.

Як давні греки уявляли собі світ?

У центрі світу міститься Греція. Пуп Землі — у Дельфах. Розвідано вузькі смуги узбережжя Європи, Африки і Малої Азії.

Навіть географи, які для господарських і політичних потреб докладно описували відомий світ, за звичкою зверталися з більшою довірою до міфів, ніж до повідомлень мандрівників, надто тоді, коли йшлося про землі, не освоєні греками, а згодом — римлянами.

Уже були колонії греків на кавказькому і кримському узбережжі Чорного моря, а Геродот, описуючи розміри Чорного моря, перебільшує його в кілька разів, наслідуючи традицію Гомера (і міфи), за якою вважали Понт — Чорне море — океаном. За ним, як гадали, розташована казкова країна — Колхіда, країна сина Сонця. Там же, біля Боспору Кіммерійського (Керченської протоки), знаходиться вхід до Аїду, неподалік — Кавказ, де був прикутий до скелі Прометей.

Казковим уявляли греки і крайній захід. На островах і землях за Геркулесовими Стовпами живуть міфічні істоти. Там розташований острів, де живуть горгони, на голові яких замість волосся ворущаються змії. На острові живе і велетень Гієрон. А ще там є острови Геліоса — бога Сонця, й Еола — бога вітрів, і ще — блаженний острів гостинних феакійців (своєрідний острів, що нагадує острів Утопія) і земля Атласа, який підтримує на плечах небо.

Атлас — єдиний, хто може ввійти до саду з яблуками, плоди яких дають безсмертя. Цей сад, що його охороняє дракон Ладон і сестри Гесперіди, є головною «визначною пам'яткою» землі Атласа. Ще одна прикмета цієї землі — Тритонське озеро. У нього впадає ріка — Тритон. Це озе-

Сад Гесперід

ро — замкнуте, але за велінням бога озера Тритона може відкриватися протока, що зв'язує озеро й Середземне море.

Певною прикметою можна вважати загадковий мул, що утворився на місці загиблої Атлантиди, за розповіддю Платона. Цей мул є також прикметою землі Атланта в міфах, — наприклад, корабель аргонавтів, перш ніж вони потрапляють до Атланта, грузне в якомусь мулі.

Багатство островів і земель на крайньому заході (причому в різних варіантах міфів їхнє місце розташування вказане по-різному) говорить лише про одне. Тут ми маємо справу не з якимись невиразними міркуваннями про справжнє місцезнаходження цих земель, а з феноменом свідомості. Різні народи, окреслюючи в міфах той чи інший світ, поміщали десь на його околицях чудесні острови, казкових чудовиськ, неміряні скарби тощо.

Отож не слід надавати надто великого значення уявленням про те, що країна Атласа була розташована на крайньому заході.

Якщо коли-небудь ця країна існувала, то після катастрофи її могли помістити на край світу. Пізніше, коли греки почали освоювати західні землі, вони, згідно з міфічною географією, хребет в Африці назвали Атлаським, а океан на заході — Атлантичним.

Чи залишилися в міфах сліди іншого місця розташування Атлантиди?

Ще одна особливість. Одночасно із західним місцезнаходженням Атлантиди часто називають інше місце. Ці вказівки є у всіх античних авторів, які переказували легенди про атлантів і Атлантиду.

Східні орієнтири Атлантиди

Навіть Платон, який помістив Атлантиду за Гібралтарською протокою, іноді помиляється на слові. Щойно він розповідав про напад атлантів на Європу й Азію «з боку Атлантичного моря», про війну атлантів і праафінян, як несподівано пише: «Коли відбувалися страшні землетруси і

Медуза Горгона

Битва з амазонками. Давньогрецький рельєф

потопи, в один день і тяжку ніч уся воїнська сила разом провалилася під землю, та й острів Атлантида зник, занурившись у море».

Отже, іде війна. Атланти намагаються завоювати Грецію. Де відбувся землетрус, якщо війська праафінян і атлантів «провалюються під землю»? Очевидно, що не на території Марокко, а поряд із Грецією (саме тут ідуть бойові дії). Хоч би яким сильним був землетрус, він відбувся біля берегів Греції, і Атлантида, що занурилася після цього катаклізму, знаходилася не за Гібралтаром.

Платон у розповіді про Атлантиду, мабуть, використовував міфи про землю титана Атланта. Про які міфи йдеться?

Перший міф — про Персея, який відрубав голову Медузі Горгоні, — її погляд перетворював людей на камінь. Персей після подвигу прилетів на острів Атланта. Атлант, якому віщували, що його обдурить герой, син Зевса (а Персей був сином Зевса), відмовив йому в гостинності. Розгніваний Персей показав йому голову Медузи Горгони і перетворив Атланта на кам'яну гору.

Виходячи з усього цього, острів горгон і земля Атланта містилися неподалік одне від одного. Час орієнтовно визначається епохою перемоги патріархату над матріархатом. Перемога Персея над Медузою Горгоною символізує цей час. Як зазначав Діодор Сицилійський, у цьому міфі, мож-

Битва з амазонками. Розпис судини

ливо, відбулися війни греків з амазонками (амазонки жили в Малій Азії та Скіфії), чи не значить це, що країна Атланта теж була розташована десь у районі Малої Азії чи Скіфії, тобто на сході?

Наступний міф — це міф про похід Геракла за яблуками із саду Гесперід. Сюжет міфу докладно переданий у «Міфологічній бібліотеці» Аполлодора Афінського. Аполлодор прямо говорить, що «ці яблука знаходяться не в Лівії, як стверджують деякі, а в Атланта, там, де живуть гіпербореїці».

А де жили гіпербореїці? Гіпербореїці — це умовна назва племені, яка означала — «народ, що живе за Бореєм». Бор — північний вітер, який жив на схилах міфічних Ріпейських гір.

У різні часи гіпербореїців ототожнювали з різними племенами. Можна сказати, що гіпербореїцями називали найпівнічніший або ж північно-східний (стосовно греків) народ, який був відомий у цей період історії.

Дістатися Ріпейських гір, та ще й перейти їх, не міг жоден смертний (за винятком, мабуть, Геракла). Перешкоджав цьому холод і чудовиська — дракони й грифи.

Незважаючи на те що Ріпейські гори і країна гіпербореїців розташовані на крайній півночі і пройти до неї заважає нестерпний холод, клімат у цій країні аж ніяк не полярний.

У країні гіпербореїців немає ні холодних, ні надмірно пекучих вітрів, цю землю завжди зігріває ласкаве літнє сонце. Гіпербореїці живуть в ідилічних садах. Фруктові дерева в цій землі завжди дають солодкі плоди. Час у гіпербореїців спливає за іграми і бенкетами, вони постійно співають славу богам. Гіпербореїці живуть тисячу років, вони їдять тільки фрукти, не відмовляють собі ні в їжі, ні в сні.

«Вони вдосконалюються в справедливості, не вживаючи в їжу м'яса, але харчуючись плодами дерев», — писав Гелланік. «Живуть вони на краю землі під охороною Аполлона, не знаючи війни», — так розповідав про них грецький поет Ференік.

Епічний поет Піндар також залишив опис звичаїв землі гіпербореїської: «Там ідуть нескінченні свята, чуються гімни, що тішать Аполлонове серце, і сміється він... »

Йдеться не про крайню північ. На краю світу цю країну помістили з тієї ж причини, що й Лівію, країну атлантів, — на крайньому заході. Опис країни гіпербореїців повторює опис міфічної Лівії.

З усіх попередніх ідилічних описів можна виокремити два моменти: по-перше, те, що в цій землі поклоняються Аполлонові, а культ Аполлона — малоазійський. По-друге, згадування про харчові заборони, про вегетаріанство. Це також вказує на Малу Азію, тому що давні жителі Малої Азії — хети, лувійці, які дотримувалися культу землеробського бога Телепінуса, — були вегетаріанцями.

Отже, пошуки Атлантиди привели нас до Малої Азії. Але чи не збилися ми зі шляху, мандруючи у світі міфів? Щоб знайти остаточну відповідь, здійснимо подорож до країни Атланта маршрутом, прокладеним аргонавтами.

До Атлантиди маршрутом аргонавтів

Міф про аргонавтів докладно переповів у поемі «Аргонавтика» Аполлоній Родоський, що жив в Олександрії в III столітті до нашої ери і завідував славетною Олександрійською бібліотекою.

Але першим написав поему про аргонавтів не Аполлоній. У його час була вже відома поема «Аргонтиха» Орфея Кротонського, південноіталійського епічного поета VI століття до нашої ери.

Аполлоній Родоський, безумовно, мав цю поему, що загинула згодом під час пожежі Олександрійської бібліотеки, імовірно, що він значною мірою орієнтувався на текст поеми. Цим можна пояснити те, що йому довелося зводити до одного спільного знаменника свої географічні уявлення й реалії поеми Орфея.

Аргонавти в поемі Аполлонія Родоського, відвідавши чимало островів і земель, побували й у країні Атланта. Простежимо їхній маршрут.

Перша половина шляху — від Греції до Колхіди — не викликає сумнівів і простежується до найменших подробиць на сучасній карті. Вони перетнули Егейське море, Мармурове море та Чорне море.

У зворотну путь аргонавти вирішили йти не через Босфор, бо там на них чекають колхи і сам цар Еет, що має лихий намір повернути викрадене золоте руно і Медею. Вони підходять до гирла Дунаю, де вони все ж таки зустрічаються з колхами, і після бою пробиваються до Дунаю. Піднявшись угору по річці, вони опинилися у водах Адріатики. Але чи Адріатика це була?

В «Адріатиці» аргонавти відвідують острів чарівниці Кірки. Де лежав той острів? Давні римляни вважали, що — поруч з Італією, але це суперечить ранній грецькій традиції.

Відплиття аргонавтів. Малюнок на давньогрецькій вазі

Відповідно до міфів Одиссеєвого циклу, острів знаходився аж ніяк не в Адріатичному морі. Звідси Одиссей дістався усього за один день, не проходячи проток, до землі кіммерійців, тобто до Боспору Кіммерійського (Керченської протоки).

Саме тут жили історичні кіммерійці, про існування яких Гомер знав не з чуток. Вони в ті часи робили набіги з району Криму і Кавказу в Малу Азію, на батьківщину Гомера. Отже, острів Кірки знаходився десь у Чорному морі.

Потім аргонавти, побачивши західне узбережжя Пелопоннесу (єдина прикмета Адріатики), раптом опиняються поблизу островів Планкта. Що це за острови? Їх античні автори називали Кіанейськими островами, а також Сімплегадами. Тими самими рухомими скелями, що аргонавтам уже траплялися на шляху до Колхіди. Причому вони стали нерухомими, коли «Арго» за допомогою Афіні проплив поміж ними.

Сучасні географи вважають, що Планктами древні греки називали скелю Рокет, розташовану за 90 метрів до сходу від мису Румелі, й одну зі скель біля мису Анадолу. Протоці

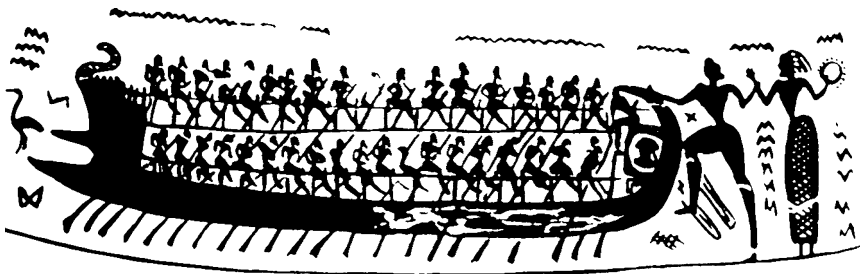
Босфор властива сильна течія, а слабкий вітер і скелястий берег роблять її й нині майже непрохідною для вітрильних яхт без двигунів.

На те, що Кіанеї і є тими «скелями, що рухаються», вказують і свідчення античних географів і істориків.

Геродот у IV книзі «Історії» повідомив, що Дарій «поплив до так званих Кіаней, що, як твердять греки, колись були блукаючими». Страбон теж розповідає про острови-скелі, Кіанеї — це острови, що лежать при вході в Понт: одна скеля розташована ближче до Європи, а друга — до Азії. Вони розділені протокою у 20 стадій. Пліній Старший навіть намагається пояснити міф про ці скелі: «У Понті на відстані 14 миль від його гирла і 15 миль від Європи, є два острови, що їх одні називають Кіанеї, а інші Сімплегади. Відповідно до легенд, вони зіштовхувалися один з одним, бо відстань між ними невелика. Для тих, хто рухався їм назустріч, вони здавалися двома островами, але якщо трохи змінити кут зору, вони виглядали з'єднані в одне».

Отже, аргонавти всупереч волі Аполлонія Родоського опинилися поблизу островів Планкта, в Кіанейському гирлі Босфору, і, природно, знову зустрілися з флотом колхів, повз який вони щойно прослизнули. Навряд чи колхи могли їх переслідувати в Адріатичному морі, занадто воно віддалено від Чорного.

Після сутички з колхами аргонавти пропливають між Сциллою і Харибдою. Але відповідно до багатьох міфів, Сцилла і Харибда — чудовиська, що перетинали вхід у Чорне море, так само як і Сімплегадські скелі. Сцилла і

Грецький корабель. Малюнок на вазі VIII ст. до н. е.

Харибда традиційно містилися в протоці Боспор (Босфор). Але, звичайно, по пізній — римської доби — традиції їх розташовували в Адріатиці. Причина зрозуміла — римляни хотіли, щоб Одисей і аргонавти пропливали уздовж берегів Італії.

Аргонавти проходять між Сциллою і Харибдою, бачать обриси землі, що вони вважають Грецією, і раптом вітер їх відносить... у Лівію!

Біля берегів Лівії вони раптом загрузають у мулі. Про цей же мул пише Платон, причому він твердить, що залишився той мул після того, як затонула Атлантида.

Звідки взявся той таємничий мул? Багато античних авторів вважали, що Істр (Дунай) несе величезну кількість мулу і приводить це до утворення небезпечних мілин, але не в Адріатичному, а в Чорному морі!

Всесвітній потоп у Чорному морі

Близько п'яти тисяч років тому в районі Чорного і Мармурового морів відбулася катастрофічна повінь, викликана проривом Дарданелл. Імовірно, вона і стала причиною загибелі держави атлантів.

Чи не привела саме ця катастрофа і до виникнення міфів про Всесвітній Потоп? Масштаби її були воістину біблійними. Тоді потоп торкнувся не тільки узбережжя Мармурового моря. Затопило чорноморський шельф, утворилося Азовське море. Під воду пішла величезна територія, ціла країна!

Дотепер багато дослідників вважають, що в міфах про Всесвітній Потоп розповідається про повені, що були викликані таненням льодовиків останнього Великого Залединня. Тоді, дванадцять тисяч років тому, дійсно підвищувався рівень океану. Але, хоч це підвищення й продовжувалося протягом декількох тисячоріч, воно не було помітним для давньої людини. А рівень Чорного і Мармурового морів після прориву Дарданелл піднявся катастрофічно швидко. І відбулося це порівняно недавно — у той час, коли створювалися перші міфи — грецькі, хетські, фракійські, скіфські...

Всесвітній Потоп. Фреска Мікеланджело, Італія

Люди давно помітили дивну подібність багатьох легенд про Всесвітній Потоп. Уражає близькість біблійної версії легенди про Всесвітній Потоп і шумеро-вавилонської, зафіксованої в клинописних табличках Давнього Шумеру і Давнього Вавилону. Рідше помічають те, що близьким до біблійного є також текст давньогрецької легенди про Девкаліонів Потоп й індійський текст про Потоп, що пережила першолюдина Ману.

У всіх цих версіях боги (або бог) гніваються на людей і вирішують їх знищити. Лише одну праведну людину — біблійного Ноя, або вавилонського Утнапіштіма чи Атрахарсіса, шумерського Зіусудру, грецького Девкаліона, індійського Ману попереджає про майбутній потоп милостивий бог, відповідно: Яхве, Ея, Прометей, Брахма. Потім людина будує ковчег, у якому збирає звірів, домашню худобу, насіння рослин та інше. Вона рятується в цьому ковчегу і пристає до певної гори, єдиної, вершина якої залишилася незатопленою. Коли вода спадає, ця людина стає родоначальником усіх людей, а збережені нею тварини і рослини відроджують життя на Землі.

Основні сюжетні мотиви легенди про Всесвітній Потоп, зокрема розповідь про бога чи богів, про складні мотиви, за якими боги прийняли рішення про необхідність Всесвітнього Потопу, можуть належати тільки до епохи досить розви-

нутої цивілізації. Дванадцять тисяч років тому, під час татення льодовиків, люди мали примітивні уявлення про надприродні сили. Тобто виникнення основних сюжетних ліній легенд припадає на час більш пізній, ніж кінець останнього Заледеніння.

Завважимо, що Чорноморське узбережжя цілком може бути місцем дії біблійної легенди. Ковчег патріарха Ноя зупинився на горі Арарат. Розуміти це можна і більш узагальнено: йому довелося рятуватися на Кавказі. Єдиний потоп історичного часу, з якого люди рятувалися на Кавказьких горах, — це потоп, викликаний проривом Дарданелл.

Шумеро-вавилонський варіант легенди також говорить про Кавказ: гора Ніцир, до якої пристає ковчег Зіусудри, належить до Вірменського нагір'я. Воно знаходиться не так далеко від Арарату.

Відомо, що міф про Всесвітній Потоп до давніх євреїв прийшов від халдеїв. Халдеї — семітське плем'я — сприйняли його від своїх попередників — шумерів. Культура халдеїв, та й культура інших народів Передньої Азії, була під впливом давньошумерської культури.

А самі шумери? Відкіля вони принесли легенду про Всесвітній Потоп? У кого вони запозичили її?

Існують два варіанти відповіді на ці питання. Прихильники першого варіанта вважають, що в шумерській легенді відбилася локальна катастрофа, що відбулася в долині Дворіччя. Так, вона часто затоплялася після переміщення лагун Перської затоки і зміни русел Тигру і Євфрату. Та й у самій легенді розповідається, що шумерський патріарх жив у місті Шуруппак на березі Перської затоки. Однак ця гіпотеза залишає без уваги існування інших паралелей у легенді про Всесвітній Потоп, що відомі народам, які не зазнали руйнівної сили локальних катастроф Дворіччя.

Прихильники другого варіанта відповіді вважають, що міф про Потоп шумери перейняли у своїх попередників — так званих убайдців, які жили у Дворіччі до завоювання цієї країни шумерами в III тисячолітті до нашої ери. Уба-

їдці говорили мовою дравідської групи, тобто були споріднені з дравідськими племенами Індії. Це давало змогу прихильникам індійських коренів легенди про Всесвітній Потоп тягти ланцюжок, за яким передавалася легенда, до Індії. В Індії, як відомо, також розповідають міф про першолюдину Ману. Але шумери могли мати і свою легенду про Потоп, коли вони оселилися на берегах Тигру і Євфрату.

Звідки прийшли шумери? Яке лихо змусило їх покинути батьківщину та піти освоювати і завойовувати Месопотамію? Ні результати лінгвістичного й антропологічного аналізу, ні дослідження культури шумерів не дають відповіді на це запитання. Мова шумерів не належить ні до індоєвропейської, ні до семітської, ні до будь-якої іншої відомої мовної групи. Німецький учений Е. Церен, автор книги «Біблійні пагорби», припускав, що ця мова могла належати до якої-небудь маловивченої родини кавказьких мов.

Скоріше всього, Церен має рацію. Підтвердженням його гіпотези можна вважати і те, що Всесвітній Потоп, спогади про який, цілком можливо, зберегли шумери, таким чином, торкнувся причорноморських областей Кавказу.

Пошлемося й на свідчення Біблії про поселення в Месопотамії шумерів. Після Потопу вони також приходять з Кавказу — з Арарату:

«Рушивши зі Сходу, знайшли вони в землі Сеніаар (Шумер) рівнину й оселилися там».

А як же бути з індійським варіантом легенди про Всесвітній Потоп?

Найбільш імовірним здається припущення, що в Індію її принесли арійські племена, які прийшли сюди в XI тисячолітті до нашої ери. Саме ці племена принесли в Індію ведичну культуру. Це припущення ґрунтується на тому, що в індійському міфі про Всесвітній Потоп діють боги арійського, а не більш давнього протоіндійського пантеону.

У такому разі батьківщиною легенди про Всесвітній Потоп стає прабатьківщина арійців. Арійці ж прийшли в Індію

з північного заходу через Гімалаї. Завважимо, що племена індоєвропейської, арійської мовної групи спочатку, як вказують на те дані археологічних розкопок, жили на узбережжі Чорного моря. З районів Балкан, Причорномор'я вони переселилися через приволзькі степи на північний Кавказ, а звідти рушили до Передньої Азії, в Іран і за Гімалаї — в Індію. Арійців могла торк-

Всесвітній Потоп. Гравюра Г. Доре

нутися катастрофа Чорного моря, що відбулася приблизно в XI тисячолітті, і міф про неї вони могли потім принести в Індію, де вона й обросла індійськими реаліями.

Грецький же варіант легенди про Девкаліонів Потоп також міг розповідати про чорноморську катастрофу і мати джерелом арійські легенди. Однією з дійових осіб цієї легенди, як відомо, є бог морської безодні Тритон, що після Потопу сурмить у трубу і відкликає потоки і хвилі. Але Тритон, як відомо, жив у Тритонському озері. Так, можливо, і міф про Девкаліонів Потоп — це варіант міфу про потоп, викликаний проривом Дарданелл?

Те, що цей потоп міг здатися людям Всесвітнім Потопом, не повинно нас дивувати. У давнину населений світ для людини обмежувався її долиною, у всякому разі — країною, і поза цим світом ніби нічого й не існувало. Коли цей світ опинявся під водою, людині таке лихо цілком могло здатися Всесвітнім Потопом.

Хазарські загадки

Навряд чи якомусь із народів судилася така доля, як хазарам. Вони проіснували трохи більше ніж 300 років і зникли в X столітті майже безслідно. Як прийшли хазари до іудаїзму? Чи їхніми нащадками є караїми? Куди поділися їхні міста? Куди вони самі зникли? Сьогодні — багато запитань. А в середньовіччі про хазар добре знали в різних країнах. Вони підкоряли народи, володіли степами та містами. Про них розповідали літописи, але самі про себе хазари майже нічого не залишили.

Опис Ітиля

**(з листа Йосипа кордовському сановнику
Хасдаю ібн Шафруту)**

Ти ще запитував мене про моє місце проживання. Знай, що я живу біля... річки, за допомогою Всемогутнього, і на ній стоять три міста. В одному (з них) живе цариця; це місто, у якому я народився... У другому місті живуть іудеї, християни та ісмаїльтяни і, крім цих (людей), раби з усяких народів... У третім місті живу я (сам), мої князі, раби і служителі та наближені до мене виночерпії... Це моє перебування у дні зими. З місяця Нісана ми виходимо з міста і йдемо кожний до свого виноградника і свого поля й до своєї (польової) роботи. Кожний з (наших) родів має ще (спадкоємне) володіння, (отримане від) своїх предків, місце, де вони мешкають; вони вирушають (туди) і розташовуються в його межах. А я, мої князі й раби йдемо і пересуваємося протягом 20 фарсахів шляху, поки не доходимо до великої річки, яка називається В-д-шан, і звідти йдемо навколо (нашої країни)... Наприкінці місяця Кислева, у дні (свята) Хануккі (свято освячення храму), ми приходимо в (наше) місто. Такими є розміри нашої області і місце наших стоянок. У країні (нашій) не випадає дуже багато дощів, (але) вона буяє річками і джерелами, і в її річках... дуже багато риби. Країна (наша) рівнинна, в ній дуже багато полів, лугів, які неможливо полічити; усі вони зрошуються з (нашої) річки... Я живу всередині острова;

мої поля й виноградники, все мені потрібне міститься всередині острова. За допомогою Бога Всемогутнього я живу спокійно...»

Це послання, написане в середині X століття єврейською мовою, було відповіддю хазарського царя Йосипа на запит кордовського сановника про те, де розташоване Хазарське

Судини салтівської культури з хазарського Саркела

Прикраси з срібра і бронзи. Саркел. IX—X ст.

царство, чи дійсно воно іудейське, як потрапили в це царство євреї, чи припиняється в хазар війна по суботах. В обох редакціях листа — як у короткій, так і у великій — містяться відповіді царя Йосипа на ці запитання. Крім царського листування існує ще один фрагмент листа з відповіддю все тому ж Хасдаю ібн Шафруту, але пише йому не цар, а якийсь хазарський єврей, що не є офіційною особою. Його ім'я невідоме. Називається цей фрагмент листа «Кембриджський анонім» — за місцем збереження рукопису. Значущість же цих листів полягає в тому, що інших джерел хазарсько-єврейського походження просто не існує. Перелічені листи — це все, що залишили про себе безпосередньо самі хазари.

Реальна географія

Володіння Хазарії, що проіснувала з VII по X століття, простиралися від дельти Волги до Криму і Дніпра. У першоджерелі — літописі візантійського ченця Феофана Сповідника, що писав у 810—815 роках, зазначено: «Хазари, великий народ... заволоділи всією землею аж до Понтійського (Чорного) моря». Однак перші згадки про хазар у творі «Історія Вірменії», що датується, скоріше всього, V століттям, належать вірменському історичному Мойсею Хоренському, який жив у V столітті. А події, що описані в цій праці, відносять хазар до початку III століття. Буквально про них говориться, що в часи вірменського царя Вахаршака «юрби хазар і барсилів, з'єднавшись, пройшли через ворота Джора під прово-

дом царя свого — Внасепа Сурхана, перейшли Куру і розсипалися по цей бік її». Вахаршак же розгромив їх і погнав через ущелину Джора, дійшов до країни ворогів, де й упав «від рук могутніх стрільців». Але, незважаючи на докладність опису, напевне, ця згадка про хазарів має анахронічний характер, оскільки згодом візантійські письменники VI століття, що багато пишуть ще про одне плем'я в цих землях — савірів, зовсім не згадують хазар.

Ранні свідчення про хазар є в літописі «Церковна історія», приписуваному Захарію Ритору і закінченому в 569 році, та в деяких інших першоджерелах, але, на думку відомого історика й археолога М. І. Артамонова, навіть у відомому літописі «Історія албан» Мойсея Каланкатуйського є анахронізми. Історик згадує у своєму творі хазар і говорить про

Російські археологи знайшли залишки міста, яке може виявитися столицею Хазарського каганату. Місто було знайдено на відстані 40 км на південь від сучасної Астрахані, у дельті Волги. Площа цього міста, яке раніше вважали золотоординським, сягає двох квадратних кілометрів.

їхню навалу на Закавказзя в часи правління перського царя Шапура II, тобто відносить їх до IV століття, що, на думку вченого, не зовсім

вірно, оскільки інші джерела не називають народів з таким ім'ям у цей час.

Таким чином, перші завоювання хазар, а отже, і їхній самостійний вихід на історичну арену, точніше було б відносити до першої чверті VI століття, бо саме з цього часу про хазар говорять багато середньовічних істориків і літописців, у тому числі й арабський письменник Якубі, що жив у IX столітті. Якубі, посилаючись на ранні джерела, пише про війну хазар із персами, про облогу персами Дербента, але «хазари знову заволоділи всім, що перси відняли від них, і тримали у своїх руках до того часу, поки римляни не вигнали їх і не поставили царя над чотирма Арменіями». Ця подія не могла відбуватися раніше 531 року, позаяк перський шах Кавад, що його згадують у творі, цього року вже не царював.

Хазари на цей час входили до складу Тюркського каганату — велетенської «кочової імперії», що розкинулася на сте-

пових просторах від Китаю до Волги. Але на відміну від багатьох візантійських і арабських письменників, що зараховують хазар до тюрків, самі вони вважали себе спорідненими за походженням з уграми, аварами, гузами, барсилами, булгарами і савірами. Про це говорить у своєму листі і цар Йосип. За мовою ж хазари були близькі до болгар, що підтверджує письменник X століття Істахрі: «Мова болгар подібна мові хазар». Завважимо, що саме болгар і хазари першими створять самостійні держави на руїнах Тюркського каганату, розгромленого Китаєм. (У 630 році Китай розіб'є Східнотюркський каганат, а в 659 році — Західнотюркський.) За етнічним складом і хазарська, і болгарська держави були також схожі, оскільки вийшли з однієї імперії і їх очолювали династії тюркського походження, а правителів Хазарії відразу почали називати каганами. На думку більшості дослідників, часом заснування Хазарського царства слід вважати серединою VII століття.

З перших років існування хазарські кагани, очевидно, розуміли, що бути спадкоємцями Тюркського каганату вони

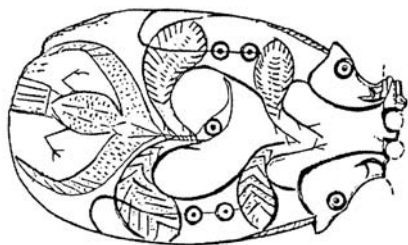

У період свого розквіту Хазарський каганат підкорив собі величезні території від кордону Київської Русі до Каспію.

зможуть, лише активно збільшуючи свою чисельність і територію. Першими, кого

поневолили хазари, були їхні найближчі сусіди — болгар.

Розширивши межі своїх західних володінь за рахунок болгар, хазари спочатку зовсім не цікавилися Закавказзям. Часті грабіжницькі набіги вони робили в Закавказьку Албанію й вели там у союзі з візантійським імператором Іраклієм (610—641) війни. Візантії було вигідно мати таких союзників. Вона оцінила могутність хазарів ще в другій половині VI століття, коли хазари почали робити набіги в Крим і ослаблювати там її позиції. Візантія почала періодично укладати договори з хазарами: перший — у 80-х роках VI століття, потім у 625 році, а останній був укладений між царем Іраклієм і ябгу-каганом (джебу-каганом), намісником кагана. У 627 році хазари в складі тюркського війська приєдналися до війська царя Іраклія для походу на Іран.

Графіті на кості з зображенням кабанів та птахів

В «Історії албан» Мойсея Каланкатуйського йдеться про те, що цар Іраклій підслав до джебу-кагана посланця Андрія і той, розповівши про незліченні іранські багатства, розбудив жадібність кагана. Але спочатку армія тюркютів-хазар осадила Дербент, минути який дорогою до Ірану було неможливо. Усе в тій же «Історії албан» (де подана хроніка давньої держави Закавказької Албанії, що знаходилась на території сучасного Азербайджану) приводяться свідчення очевидців, що були в обложеної фортеці: «Як хвилі бурхливого моря, ударили тюркюти на місто Чора (Дербент) і зруйнували його вщент... Бачачи страшну небезпеку з боку потворної, мерзенної, широкоокої, безвійної юрби, що в образі жінок з розплетеними косами кинулася на них, дрож

Богатир. Грузинська мініатюра

проїняла мешканців, особливо коли вони побачили вправних і сильних стрільців, що ніби сильним градом оросили їх і, мов хижі вовки, що втратили сором, кинулися на них і нещадно перерізали їх на вулицях і площах міста; око їхнє не щадило ні прекрасних, ні милих, ні молодих чоловіків і жінок; не давали спокою навіть нікудишнім, таким, що не завдали б їм шкоди, покаліченим і старим; вони були

безжальні, і серце їхнє не стискувалося, коли бачили хлопчиків, що обіймали зарізаних матерів; навпаки, вони доїли з грудей їхню кров, як молоко». Після Дербента тюркюти-хазари (так називали хазар до 650 року, оскільки в той період вони входили до складу Тюркського каганату) знищили Албанію, а потім вирушили до Іверії (сучасної Грузії), де недалеко від Тбілісі відбулася зустріч тюркютського кагана і візантійського імператора. За описом візантійського літописця Никифора, Іраклій обійняв кагана, назвавши його сином, і поклав на нього свою власну корону. А потім був улаштований бенкет, і проводирю тюркютів була подарована вся бенкетна сервіровка столу, також царський одяг і серги з коштовним камінням. Потім імператор показав кагану портрет своєї дочки Євдокії й обіцяв йому віддати її в дружини, якщо тюркюти допоможуть Візантії розбити персів.

Що ж до наміченої облоги Тбілісі, то вона була невда-
лою. Після безуспішної облоги Іраклій відпустив війська
союзників, але каган залишив йому своє 40-тисячне військо.
У 628 році облогу Тбілісі відновили, і після рішучого штур-
му місто впало.

У свої землі ябгу-каган повернувся з великою здобиччю,
а сину своєму доручив іти походом на Албанію.

У 654 році хазарам довелося подбати і про свій півден-
ний кордон, оскільки на хазарську територію, точніше на
давнію столицю хазар Беленджер, почали претендувати ара-
би. За однією з версій, араби в цьому поході перемогли, на-
вернувши багато хазарських міст до магометанства. За ін-
шою — беленджерці вчинили могутній опір, загинули 4 тисячі
мусульман і був убитий їхній проводир Абд-ар-Рахман. Тіло
вбитого хазари зберігали в спеціальній посудині, вірячи в те,
що з таким трофеєм вони завжди перемагатимуть.

Далі, за різними джерелами, можна припустити, що до
70-х років VII століття хазари завоювали не тільки азово-
каспійську територію, але й Північне Причорномор'я, вклю-
чаючи велику частину Криму. Таким чином, владу кагана
почало визнавати все тодішнє населення степів Східної Єв-
ропи, що дало можливість Хазарії відіграти певну роль на
міжнародній арені в VIII—IX століттях. На півдні ж хазари
не змогли просунутися далі Дербента, проти якого на Тере-
ку були побудовані дві фортеці — Самандер і Беленджер, що
й стали ставкою кагана.

Політичні ходи

У палаці великого іранського шаха Хосрова Благословен-
ного стояли три гостьових трони для імператорів Візантії,
Китаю й Хазарії. А в книзі візантійського імператора Костян-
тина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору»
пропонувалося запечатувати послання хазарському кагану
спеціальною золотою печаткою. У таких почестях політич-
ної тактики було більше, ніж лестощів: хазари посідали стра-
тегічне становище між Волгою й Чорним морем, і хитрість
іранського шаха і візантійського імператора була в тім, щоб

зберегти з каганом добрі стосунки і в такий спосіб захистити себе від підвладних йому племен. І хоча хазарський каган до 730 року сам був варваром і язичником, як і всі тюрки, що шанували пантеон богів, на чолі якого стояв небесний бог Тенгри, з ним слід було рахуватися. Інтереси внутрішньої та зовнішньої політики двічі змушували претендентів на візантійський престол укладати шлюби з хазарськими принцесами. Так, візантійський імператор Лев Ісавр 732 року женив свого сина Костянтина на дочці (чи на сестрі) хазарського кагана, яку звали Чичак (Квітка), після водохрещення — Ірина. Син Ірини — Лев IV був названий Левом Хазаром і правив Візантією з 775 по 780 рік.

Були в хазарській історії й інші шлюбні союзи. Наприклад, призначений у 752—753 році правитель Вірменії Язід ібн Усайд ас-суламі за вказівкою проводиря Аббасидського халіфату одружився з дочкою кагана Багатура, яку звали Хатун. До майбутнього чоловіка (арабського походження) царівну супроводжували 10 тисяч хазар із кращих родин, що взяли із собою чотири тисячі кобилиць з лошатами, тисячу мулів (жеребців і кобил), тисячу слуг, 10 тисяч хазарських верблюдів дрібної породи і тисячу тюркських верблюдів (двогорбих), 10 тисяч овець. Поїзд нареченої складався з 10 критих візків із дверима, оббитими срібними і золотими пластинами... Коли Хатун прибула до майбутнього чоловіка і прочитала Коран, вона зняла з пояса кинджал, нарум'янилася і дозволила Язиду увійти до неї. Хатун прожила з Язідом два роки і чотири місяці, народила йому двох дітей. Але незабаром і Хатун, і діти померли. Хазари пояснили смерть принцеси підступництвом арабів і пішли на них війною.

У цілому арабо-хазарські війни тривали понад сто років. І Хазарії довелося захищати Візантію не від кочовиків, яких вона побоювалася, а від арабів, що зуміли в цей період фактично оточити Сирію, Єгипет, Месопотамію, Іран і Візантію.

Сьогодні важко судити про те, заслужено чи незаслужено хазарам приписують роль головного фактора, що перешкодив поширенню ісламу на північ: можливо, що араби і самі не пішли б далі Кавказу. А може бути, навпаки, у них були

великі плани. Вірогідно одне: арабо-хазарське протистояння дало змогу Візантії утримати свої володіння в Малій Азії та зберегти статус великої держави. Для хазар війни з арабами закінчилися поразкою, хоча часто перемога була і на їхньому боці, особливо на початку VIII століття, коли воїнство кагана в черговий раз узяло Дербент і на цілий рік перенесло воєнні дії спочатку на територію нинішнього Азербайджану, а потім у Вірменію. У 730 році хазари знову розбили арабів у битві під Ардебіле і пройшли половину шляху до Багдада — таких поразок араби ще не знали. Але 737 року сильна арабська армія знову підняла прапор ісламу в Дербенті й вдерлася до Хазарії. Самандер і Беленджер були взяті. А після них окремий корпус арабів погнав хазар, переправившись на лівий берег Волги, і вночі розбив хазарську армію. Десять тисяч хазар були вбиті, а сім тисяч потрапили в полон. Зранку араби насадили на свої списи голови хазар, у тому числі і голову самого Хазара-Тархана, і приєдналися до основного війська полководця Мервана. Каган, довідавшись про розгром своєї армії, визнав себе переможеним. Арабські джерела твердять, що умовою миру було прийняття каганом мусульманства. Намагаючись захистити себе від переможців, каган змушений був перенести свою столицю на Волгу. Так виник Ітиль, який і дотепер шукають археологи й історики.

Багатовір'я

Попри всі воєнні кампанії, Хазарський каганат продовжував свій стрімкий розвиток і вже в першій половині VIII століття став поряд з Візантією й Іраном як дуже могутня держава раннього середньовіччя.

Навернення хазарського кагана до мусульманства в 737 році було недовгим, він відмовився від релігії ворогів. Але це не перешкодило мусульманству поширюватися в Хазарії. Християнство для окремих підвладних хазарам областей, зокрема для Криму і Кавказу, було також не новим. Крім цих релігій досить значна частина населення каганату в першій половині VIII століття зберігала вірність язичниць-

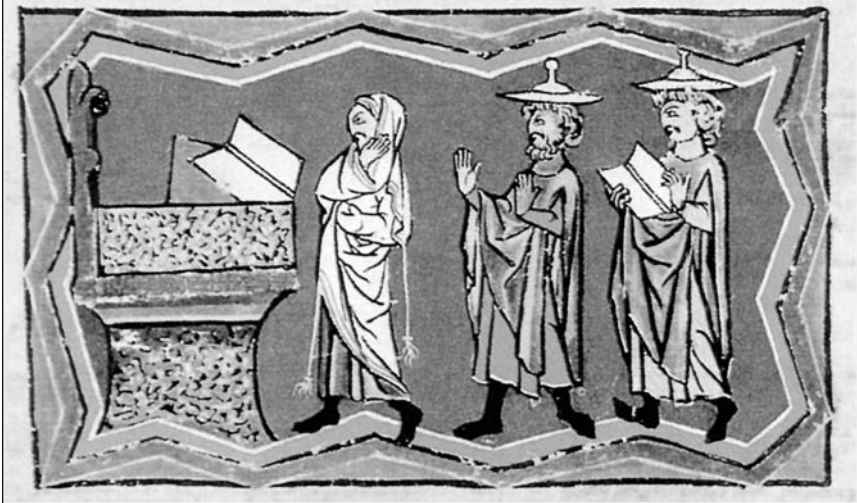
кій релігії пращурів. Таке різне віросповідання в одній державі не могло сприяти її подальшому успішному розвитку. Панівна верхівка каганату опинилася перед складним вибором між християнством та ісламом — третьою релігією, що дала б можливість Хазарії посісти рівноправне становище між Візантійською імперією й Арабським халіфатом. Був обраний іудаїзм, що в принципі, на думку багатьох учених, в тому числі і М. І. Артамонова, є безпрецедентним фактом в історії. Адже іудаїзм — національна релігія; дух і буква іудейського закону не припускають прозелітизму, позаяк у противному разі ця релігія перестав бути вірою обраних. Сам характер цієї релігії суперечив тому, щоб вона стала панівною в державі, де племена мають різне походження. Проте каган — після відомої суперечки про віру з християнином, арабом і євреєм — вибрав іудаїзм. Політично цей хід був, звичайно, вдалим. Хоча серед істориків існує думка, що прийняття іудаїзму не тільки змінило природу влади в каганаті, але і призвело його в кінцевому підсумку до загибелі.

Знаменитий лист хазарського царя Йосипа був написаний у відповідь поважному єврейському сановнику, що слу-

жив у кордовського халіфа. Беручи до уваги ці обставини, можна припустити, що сановника найбільше цікавив такий момент: чи правда те, як він почув від купців, що на сході існує могутнє іудейське царство, а отже, цар і армія, готові виступити в похід за звільнення євреїв від полону і гонінь? У відповідь цар Йосип насамперед розповів історію навернення Хазарії до іудаїзму. Він пояснив, що хазари походять від «синів Іафета», тобто не є семітським народом і прийня-

М. І. Артамонов

Євреї в синагозі. Книжкова мініатюра

ли іудаїзм добровільно при царі Булані, після того як тому двічі уві сні з'явився ангел і повелів вибудувати храм щирої віри. Далі оповідається про переможні походи, які вів Булан для того, щоб добути золото і срібло для побудови храму.

Тут слід зазначити, що євреї в Хазарії жили давно. На початку VI століття, після громадянської війни в Ірані, деяка частина євреїв тікала спочатку на Кавказ, а потім осіла по сусідству з хазарами на берегах Тереку ще до початку історії Хазарського каганату. Поселенці мирно пасли худобу, не сварилися із сусідами і сповідали свою віру, про яку ми знаємо лише те, що вона була вкрай спрощена. Так, згаданий вище «Кембриджський анонім» називав поселенців євреями коліна Симонова, що забули віру предків. Про хазар тієї пори він повідомляє, що ті жили «без закону і без письма». Однак і письмо, і закон були прийняті хазарами трохи пізніше. Ті первісні євреї-переселенці, як повідомляє «Кембриджський анонім», «поріднилися з жителями тієї країни, і змішалися з язичниками, і навчилися справ їхніх».

У джерелі, що називається «Хазарська книга», письменника Іегуді Галеві, написаному арабською мовою в першій

половині XII століття, розповідається, що, вирішивши прийняти іудаїзм, цар Булан повідав про свої сновидіння своєму «візиру» і вони разом пішли в пустельні гори і знайшли печеру, «у якій деякі з іудеїв святкували щосуботи». Там вони відкрилися їм і прийняли їхню віру. Помалу вони відкрили свою таємницю всім наближеним, а коли прихильників нової віри стало багато, вони «подужали» інших хазар і змусили їх прийняти іудаїзм. Коли це відбулося — із книги не зрозуміло.

Євреї, особливо купці, коли виявили «іудейське» царство на Волзі, почали навідуватися до Хазарії та селитися там. Вони, безумовно, розуміли вигідне місце розташування столиці хазар — Итиля, що стояв на перехресті торговельних шляхів. Час війни арабів з Північню закінчився. Прийшов час торгівлі, а через Хазарію йшли дві великі торговельні артерії: зі сходу на захід (одне з відгалужень Великого Шовкового шляху) і з півдня на північ, по Волзі, до Великої Пермі, звідки в обмін на срібло Південь одержував дорогоцінні хутра.

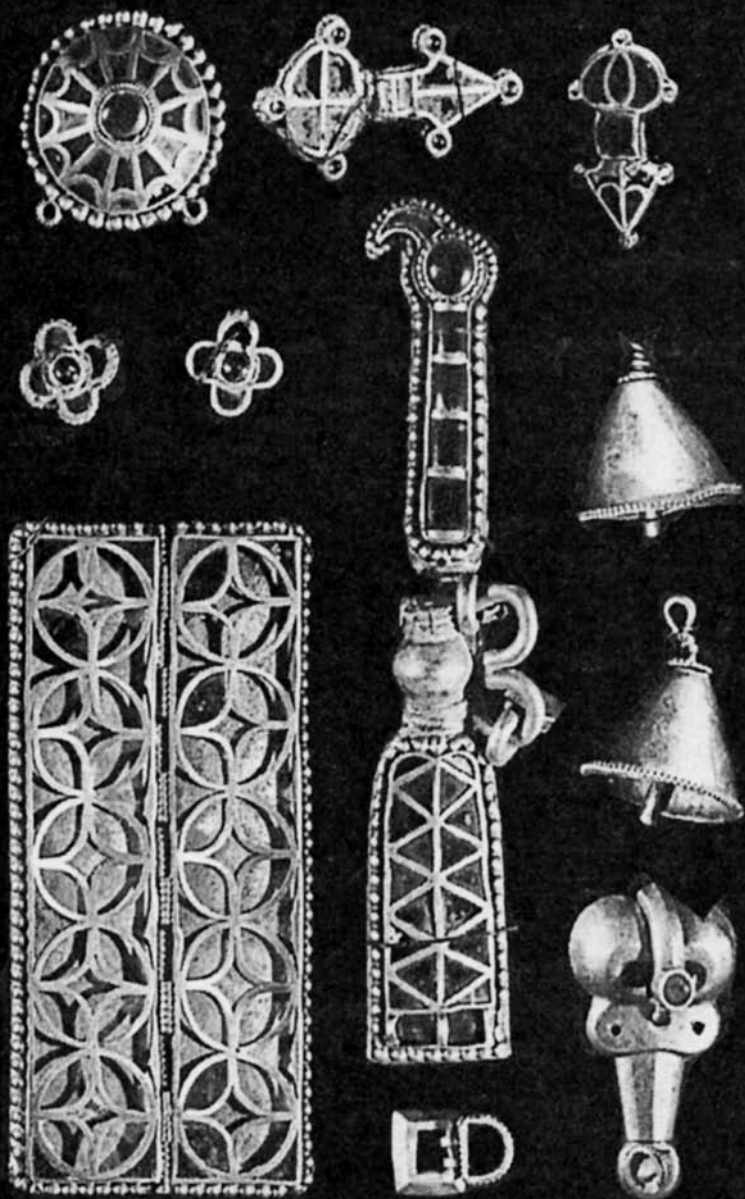
Без сліду

Археологів зацікавили хазари порівняно недавно — в 1920—1930 роках. А до цього тривалий час здавалося, що країна хазар безслідно зникла, не полишивши після себе ніякої відбитої в матерії пам'яті, крім руїн фортець, що знаходилися на території каганату. Та, хоч як прикро, але знахідки в них практично нічого не говорять про хазар. Тоді як археологія народів, які входили до складу Хазарії, дає змогу

Археологічно хазарам відповідає салтовомаяцька культура. впевнено твердити, що, наприклад, оці горщики і глечики

зробили гузи, а цю шаблю — алани, наконечники цих стріл — волзькі булгари, а цей набір речей — з поховання печеніга. Список хазарських старожитностей — знахідок, які вчені однозначно приписують хазарам, — вичерпується кількома десятками предметів. Для величезної імперії це справді небагато. Серед хазарських старожитностей «найзнаменитішим»

Предмети хазарського кола: бляхи, пряжки, складень, псалій з пташиною голівкою, колокольчики

є ритуальний ковшик із зображеними на ньому сценами міфічної битви, кілька релікваріїв з такими ж багатими казково-міфологічними зображеннями, цеглина з фортеці Саркел із планом святилища-лабіринту, кам'яна плита з рунічним написом на ній і ще кілька подібних, але більш коротких і уривчастих написів на черепі бика й скалках посуду. Хазарські руни схожі на тюркські, але ключ до хазарської мови дотепер не знайдений, і всі «послання» хазар залишаються німими для нас. У 1960 році в дельті Волги археологи знайшли поховання, що відрізняється від поховань усіх відомих кочівників, які визнавали над собою владу хазарського кагана: у могилі був похований чоловік із сергою у вусі. Крім кістяка в ній були знайдені ніж і глечик з рифленням і лощінням — також несхожі на всі знайдені на Волзі доти. Потім за 35 кілометрів на північний схід від Астрахані, на «Маяковому бугрі», було виявлено ще кілька язичницьких поховань, у яких також були відсутні ознаки кочового похоронного обряду. Не було ні зброї, ні сідел, ні зброї, ні стремен, зате були виноградні кісточки, насіння дині, проса, рибальські гачки, ніж для обрізки винограду, кочедик для плетіння сітей... Такі поховання міг робити тільки осілий народ, коло занять якого зводилося до землеробства і риболовства. Чи належать вони якимось чином до хазар? Чи ж нетиповий, раніше невідомий спосіб поховання аж ніяк не пов'язаний з ними? Як пов'язати ці поховання з тими, що їх учені визнають «виразно хазарськими»: підкурганні поховання з їхніми квадратними ровиками, що містять предмети, пов'язані з кочовим способом життя, — зброю, зброю, кістяк коня. Курганів таких сотні. Так хто ж були хазари: споконвічні осілі мешканці низов'їв Тереку і Волги чи кочовики?

Війна серед своїх

Наслідки зміни віри в каганаті були неоднозначні. За однією сучасною версією, прийняття іудаїзму стабілізувало ситуацію в каганаті після поразки у війні з арабами і сприяло його розквіту, росту міст і, в цілому, вступу на цивілізований шлях розвитку. Однак візантійські хроніки оповіда-

ють про жорстоку «громадянську війну» в Хазарії на початку IX століття, про те, що війну цю розв'язала опозиція, яка виникла після реформ хазарського царя Обадія. Це підтверджує й імператор Костянтин Багрянородний, який в уривчастих записках повідомляє, що війна велася через владу. Зміни в Хазарії влаштовували не всіх. Раніш це була «кочова імперія», пов'язана мережею династичних шлюбів, інтересами спільної безпеки і, по можливості, спільної наживи, про що повинен був піклуватися владика своїх підданих — тюркський каган. Тепер частина населення осіла в містах, живучи вже не війнами, а торгівлею і землеробством. Степовикам важко було прийняти такий спосіб життя, так само як і нову, зовсім незрозумілу їм релігію. Можливо, із прийняттям іудаїзму змінився статус самого кагана і влада фактично перейшла до «бека». На думку М. І. Артамонова, беком був і цар Булан, з якого і почалася династія хазарських царів. Колись бек відповідав за набір ополчення й поповнення скарбниці. Саме в інтересах бека було зміцнення міст, зосередження багатств в одному місці, розвиток торгівлі, системи стягування данини із сусідів, іншими словами, велося якоюсь мірою планове господарство, що протистоїть анархії ризикованих воєнних походів. Бек був зацікавлений у передачі влади в спадщину й у зменшенні ролі старої племінної аристократії. Він же був зацікавлений і в прийнятті єдиної релігії: передбачалося, що це згуртує племена, які входять у каганат. Проте іудаїзм прийняла тільки хазарська верхівка, і тепер царю, щоб мати під рукою вірних воїнів, недостатньо було, як колись кагану, кинути клич — доводилося набирати найманців, у тому числі й з ворожого колись Ірану, яким потрібно було платити. Почалися війни, метою яких було збирати данину із сусідніх народів. До їхнього числа при постійному розширенні територій для збору данини потрапили камські булгари, буртаси (за арабськими джерелами, народ, що жив на берегах Волги від нинішнього Саратова до Казані), мордва, марійці, вятичі, сіверяни і поляни. Слов'яни-поляни були останніми в цьому списку: до IX століття хазари і слов'яни не зустрічалися. Саме відгороджуючись від слов'ян, 834 року хазари

побудували на Дону фортецю Саркел, запросивши візантійських майстрів.

Таким чином, родова аристократія — феодали, незадоволені і релігійними, і економічними реформами політики Обадія, а також тим, що беки перетворили кагана «на неспроможного сакрального царя», повстала проти правлячої верхівки. Повстання було придушене, а разом з тим, упродовж тривалої міжусобної війни, була винищена значна частина населення.

Хронологію конфлікту можна обчислити зі списку християнських єпархій початку IX століття. Документ цей називається «Notitia VI Parthey». У цьому списку, складеному до 815 року, відсутні і Готська (Хазарська) митрополія, установи якої Візантія домоглася в 80-х роках VIII століття, і єпископії в кримських і таманських містах. Очевидно, християнська Готія, розташована на території каганату і тісно пов'язана з Візантією, була для царя Обадія серйозною перешкодою для поширення обраної державної релігії — іудейства. І хазарський уряд знищив церковні організації християн у каганаті.

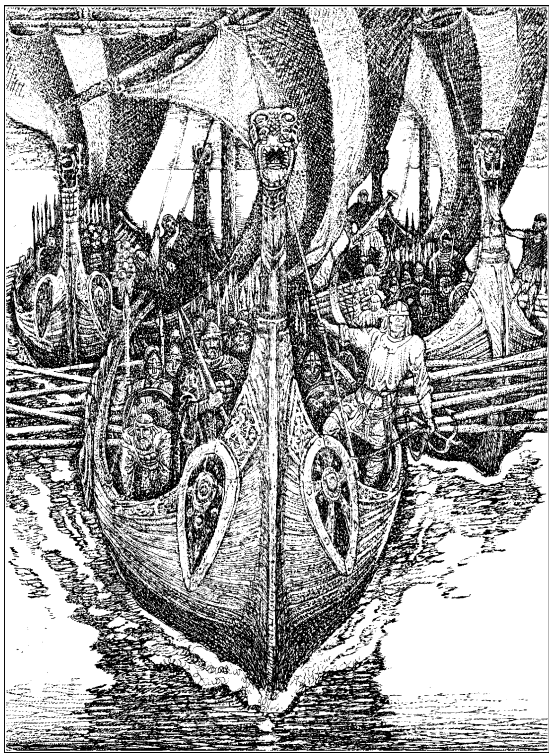
До того ж інтереси торгівлі вимагали тепер добрих відносин з ісламським світом, тому Хазарія орієнтувалася вже не на Візантію, а на мусульманський Схід. Візантія, у свою чергу, продовжувала бути зацікавленою в християнській присутності в Хазарії та відправила 860 року в каганат свого проповідника і повноважного представника Кирила. Напучував місіонера патріарх Фотій (деякі дослідники гадають, що Фотій був хазарського походження, інакше чому б за ним усталилася лайка «хазарська пика»). Кирила прийняв каган з почесностями, розмовляв з ним і в суперечках про віру переміг своїх супротивників, що і відбито в літописі «Паннонське житіє». У цілому ж, судячи з цього джерела і думок багатьох дослідників, місія Кирила була більш ніж скромною.

У результаті всіх внутрішніх конфліктів цар Обадій і його оточення затвердили владу царя в каганаті, але поширити іудейство як основну релігію не змогли, оскільки хазари-християни і хазари-мусульмани активно протистояли цьому.

Новий і останній ворог

«Народ (до нападу на нас) неіменитий, народ, який мають (за ніщо), народ, який поставляють нарівні з рабами, невідомий, але який отримав ім'я з часу походу проти нас...» — писав патріарх Фотій в Окружному посланні з нагоди навали росів на Константинополь, що була аж ніяк не першою в низці походів нового полчища. У першій половині IX століття, роблячи перші набіги на візантійські й хазарські володіння, це полчище складалося зі середньодніпровських слов'ян — русів, північних племен — новгородців і варягів, а до середини IX століття слов'янська Русь вже була здатною здійснити великий похід на Константинополь. Наступний же похід на Константинополь, організований новгородським князем Олегом (між 907 і 911 роками), у десятки разів перевищував похід 860 року. За даними літопису, в Олега було тоді 2000 кораблів. У цей похід він вирушив, підкоривши собі вже і Київ, і полян, і сіверян, і радимичів, що платили дань хазарам. Давньовірменський історик Мойсей Каланкатуйський повідомляє, що податкова практика, створена хазарами, була досить витонченою. Наприклад, у скореній Албанії крім податків, що стягував з албан Іран, хазари обклали податковими повинностями ремісників, гірників, рибалок і торгов-

Похід Олега на Візантію. Худ. Г. Якутович

ців і приставили до них наглядачів. А в руському літописі повідомляється, що хазари брали данину з полян, сіверян і вятичів «по беле і веверице з диму» — по срібній монеті і білці з будинку. Напевно, це був нелегкий податок, бо про данину, що її після звільнення від хазар слов'янські племена платили Олегу, говориться як про легку.

Після походу Олега на Візантію на початку X століття хазарський цар, оцінивши силу Русі як супротивника, був зацікавлений хоча б у нейтральних відносинах з нею. Ось чому хазари почали пропускати війська русів у Каспійське море для грабіжницьких набігів. Про один такий похід пише Масуді: 913 року військо з Русі прибуло на 500 кораблях, у кожному з яких було по 100 чоловік. Спочатку вони, як завжди, обрушилися на південний берег, а потім напали на Ширван, Азербайджан, Табаристан. Повернувшись до Ітиля з величезною здобиччю, руси поділилися частиною з хазарським царем, однак той не поспішав їх пропустити назад і на прохання найманої мусульманської гвардії дозволив «помститися» прибульцям за кров мусульман. Битва тривала три дні, і зрештою мусульманська гвардія перемогла. Руси намагалися тікати вгору по Волзі, але по дорозі були винищені поволзькими народами. З походу не повернувся ніхто.

Князь Святослав

Уся наступна історія хазарського каганату тісно пов'язана з русами, що являли собою варяго-руські дружини і наймалися на службу не тільки до київських князів, але й у Візантію. І проте саме вони відіграли одну з головних ролей у розпаді Хазарського каганату. Остаточного удару по хазарах завдав Святослав, що 964 року прийшов на Оку, на землю вятичів, і звільнив їх від хазарської данини. Він

Перемога русів над кочівниками. З руського літопису

розумів, що завдати Хазарії вирішального удару через донські степи, заповнені кіннотою степовиків, не зможе, і почав діяти, як варяги. У 965 році дружинники Святослава зрубили лодії та спустилися по Оці й Волзі до Ітиля. Пограбувавши його, вони, напевно, зустрілися під Ітилем з військом кагана і розбили його.

Очевидно, військова міць хазар почала меншати ще з 913 року, інакше вони не дозволили б русам проходити для грабежів у Каспійське море. Після Ітиля Святослав дістався до Семендера і розгромив його, а на зворотному шляху вгору по Дону взяв і Білу Вежу (фортецю Саркел). «...У жодному саду і винограднику не залишилося на милостиню для бідних... не стало ні винограду, ні ізюму», — оповідає письменник Ібн Хаукаль, який жив у X столітті.

Похід Святослава був добре спланованим політичним заходом: князь хотів не тільки розбити хазар, але й захопити основні території каганату на Волзі й на Дону, щоб контролювати східні торговельні шляхи.

Таким чином, Святослав завдав Хазарському каганату удару нищівної сили. Через три роки після цього походу Ібн Хаукаль зустрів хазарських біженців у Грузії. За його словами, до 977 року багато біженців уже повернулися до Ітиля

завдяки військовій допомозі якогось ширваншаха Мухаммеда ібн Ахмеда ал-адзі, а деякі оселилися на острові Сія-Кух (півострів Мангишлак). Інший середньовічний письменник-історик Мукаддасі уточнює, що повернулися біженці не іудеями, а мусульманами. Є відомості також про те, що хазари після нападу на них гузів (сусіднього з хазарами племені) попросили допомоги в Хорезма, у відповідь їм була висунута умова — прийняття мусульманства. Хазари нібито погодилися.

Хто є хто

Військова перевага над сусідніми державами і, відповідно, право володіння торговельними шляхами між Європою й Азією були, вочевидь, єдиними джерелами існування Хазарського царства. Втративши їх, Хазарія розсипалася й загубилася в подальшій половецькій історії: протягом двох століть, між походом Святослава і монгольською навалою, у дельті Волги існували осколки колишньої імперії. З приходом воїнства Чингісхана Хазарія зникла без сліду, залишивши після себе безліч народів, що розчинилися в найрізноманітніших етносах і культурах. Можливо, хазари дельти змішалися з монголами, а євреї частково сховалися в горах Дагестану, частково повернулися назад у Персію, де відомості про них

Остання згадка про хазар — у переліку племен, що скорилися Батиєві. простежуються до XII століття. Християни-алани збереглися в горах Осетії, а тюркські хазари-християни в пошуках одновірців дісталися Дону, куди принесли звичне їм виробництво — саманну цеглу, з якої було побудовано селище на руїнах Саркела, і почали обробляти там виноград. Пізніше, захищаючись від половців, вони стали союзниками монголів і змішалися в етногенезі Золотої орди.

На місці ж зруйнованого Ітиля, ймовірно, було вибудовано місто — Саксін. Арабський мандрівник Аль-Гарнаті пише, що прожив у ньому двадцять років, що це було місто, рівного якому не було у всьому Туркестані. Але населяли його лише гузи і булгари, що сповідують мусульманську віру.

Видатний російський дослідник історії кочових племен доктор історичних наук Л. М. Гумільов вважав, що причиною занепаду Хазарії була кліматична катастрофа: посуха у Великому степу, яка вигнала кочовиків і примусила їх нападати на багату Хазарію зі сходу, і підйом води в Каспії на півдні, який призвів до затоплення двох третин хазарської землі в середині X століття. Святослав закінчив те, що почала природа...

Що ж до інших джерел, то в «Повісті минулих літ» останнє згадування про хазар датується 1106 роком, коли половці зробили набіг на Зарічськ, а руський князь послав їм навздогін воєвод Яна та Іван-хазара.

Ще одна згадка про хазар, яку можна віднести приблизно до 1170 року, міститься в грузинському літописі у творі ширванського поета Хакані, де говориться, що «дербентські хазари» почали набіг на Ширван.

Між 1175 і 1185 роками єврейський мандрівник Петахія Регенсбурзький пройшов землі Кедарські (половецькі) і, як він повідомляє, перетнув землі хазарські (у цьому разі — Крим), де він бачив смердюче море (Сиваш), а з іншого боку — море без запаху. Петахія зазначає, що справжніх євреїв там нема, а є тільки мінеї (маніхеї). Так у Талмуді називаються сектанти. (Маніхеї — прихильники релігії, близької за окремими ознаками християнству, буддизму, зороастризму, які вірують у вчителя Мані. У повному вигляді ця релігія проіснувала до XII століття.) Можливо, мандрівник говорить про залишки хазар-іудеїв. Утім, у книзі, записаній з

Маніхеї

його слів, зауважується, що раббі Петахія в країні хазар не застав уже нічого, «крім жіночого виття і собачого гавкоту».

Версій із приводу того, які народності сьогодні є безпосередніми нащадками хазар, — безліч. За однією з них, вважається, що походження сучасних східноєвропейських євреїв іде від хазар, за іншою — це походження приписують кримським і литовсько-українським караїмам, які говорять тюркською мовою. Можливо, у мовах і культурі багатьох «постхазарських» народів якимось відблиском запам'яталися ознаки, властиві мові й культурі каганату в давнину. Але як їх виявити?

IV

ЗАГАДКОВІ ПОСТАТІ

Перший новгородський князь

Особа Рюрика, з покняження якого «Повість минулих літ» починає виклад власне історії Русі, завжди була оточена ореолом загадковості. Сам літопис повідомляє про нього мізерно мало, до того ж різні його списки суперечать один одному в дуже істотних деталях. Так, очевидно, можна вважати вірогідним, що Рюрик був іноземцем «через море» і потрібний був словенам та іншим племенам не для «облаштування» державного, а для конкретного захисту від нападів «варягів». Укладення такого контракту з проводирем великої зграї розбійників-професіоналів, що наймалися на службу місту чи окрузі за певну плату на договірних умовах і, що дуже важливо, на порівняно короткий термін, було звичайним явищем в епоху, про яку йдеться.

Спроби прив'язати події давньоруської історії до твердої хронології — це лише домисли літописця, котрий мав перед собою якийсь текст, що не дійшов до нас, відкіля він брав факти й імена. Ось чому вказівка на 862 рік («У літо 6370...») — не більше ніж формальний прийом, оскільки для встановлення справжньої хронології подій ми не маємо ніяких достовірних даних.

Наш скептицизм можна підтвердити і самим літописним текстом. Якщо в Лаврентіївському, Троїцькому і Новгородському Першому списках літопису повідомляється, що Рюрик прийшов зі своїми братами, Сінеусом і Трувором, «і родами своїми», тобто з родинами, після чого сів сам у Новгороді, Сінеус — на Білоозері, а Трувор — в Ізборську, то в

інших списках ми бачимо трохи іншу версію. Так, у Радзивіллівському, Іпатіївському, у Літописі Переяславль-Суздальському читаємо, що Рюрик із братами прийшли не до всіх перелічених у першому випадку племен — «чуді, весі, мері, кривичів і словен», а лише до словен, у землі яких поставили місто Ладогу. Там, у Ладозі, і «осів» Рюрик. І лише після смерті братів — в Ізборську і на Білоозері — він вирушив до Ільменю і заклав Новгород.

З історико-географічної точки зору така «дислокація» братів Рюрика цілком з'ясовна. Ізборськ був найзахіднішим форпостом псково-новгородських земель, а по Білому озеру проходила найважливіша гілка Великого Східного шляху з Балтійського моря на Каспій і в Середню Азію, що переконливо підтверджується археологічними знахідками. Та чи були в Рюрика брати? Сумнів у їхньому існуванні викликає багато що: епічне число «три», їхня раптова й одночасна смерть через два роки, нарешті, повна відсутність якихось слідів їхнього потомства, що нібито прийшло з ними на Русь.

Ще більш вагомим контраргументом може бути думка ряду філологів, що три імені поруч — Рюрик, Сінеус, Трувор — усього лиш неправильно зрозумілий (і не перекладений!) текст давньоскандинавського джерела, що повідомляло про прихід Рюрика «з його домом і вірною дружиною».

У цьому разі, замість переселення на Русь трьох конунгів зі своїми родинами, перед нами є тільки Рюрик зі своєю дружиною, що підрядилися на службу до словен. Остання обставина, взята з південноруської літописної традиції, здається нам дуже істотною, оскільки вказує на джерело легенди, що виходить з кола скандинавської літератури, яка знала не всі перелічені вище народи, а тільки «словен» — тобто слов'ян західних, а не східних.

Чи був Рюрик?

Однак, якщо відсутність у Рюрика названих вище братів може вважатися майже доведеною, наскільки реальна його власна постать?

Сумнів в історичному існуванні родоначальника руських князів цілком доречний. Будучи спеціально запрошений для охорони кордонів від зовнішніх вторгнень, Рюрик, фактично, нічим особливим себе не виявив. «Роздача міст» своїм людям, про що повідомляє автор літописної розповіді, є найзагальнішою формулою, яка ні до чого не зобов'язує. Мова могла йти про збір данини, організацію оборони, придушення заколотів і про інші епізодичні дії, добре відомі історикам. Ні про яку роздачу міст і земель «у лен», тобто в реальне володіння, насправді в той час не могло бути й мови, оскільки словени аж ніяк не прагнули віддатися запрошеному в підданство, тим більше, що вони тільки-но вигнали «за море» «варягів», які цього домагалися.

Вѣтъ, ѿ. п. пн. Вѣтъ, ѿ. п. пѣ. Вѣтъ, ѿ. п. ѿ. Понѣдѣи

Рюрик доручає Ігоря Олегові. Мініатюра Радзивіллівського літопису

намагаються залишитися в Новгороді, де їм слід бути. Ні, «зібравши воїв», вони вирушають «водним шляхом» спочатку до Смоленська, потім униз по Дніпру, до Любеча, і, нарешті, досягають Києва, який і захоплюють. Після цього Новгород зникає не тільки зі сторінок літопису, але, що набагато важливіше, зі списку руських міст, що їх згадують у наступних договорах Русі з греками.

Новгород, заснований Рюриком (чи, може, ним укріплений) стає викресленим як з літописів, так і з пам'яті наступних поколінь князів (нащадків цього Рюрика) на півтора сторіччя!

Можна, звичайно, припустити, що після смерті Рюрика (допустимо, що він помер на службі Новгороду), місто не захотіло бачити ні його родичів, ні його сина. Тобто їх вигнали — варіант, дуже звичайний у той час. Причиною могло бути придушення Рюриком повстання Вадима, «хороброго князя словенського». Однак Вадим — особа міфічна. Його ім'я, таке поширене в наші дні, тодішнім слов'янам було невідоме і не згадується в жодному документі середньовіччя.

Так само недостовірним (у всякому разі, нічим не аргументованим) є існування «дружини Рюрика», Єфанди, «дочки князя урманського» (тобто норманського), матері Ігоря, тим більше, що таким ім'ям історик нагородив дружину маловідомого нам брата Святослава Ігоровича — Гліба Ігоровича, онука Рюрика.

Так ми з неминучістю повертаємося до припущення про запозичення сюжету про покликання Рюрика літописцем з якогось іншомовного джерела, отриманого у вже трансформованому вигляді і використаного без необхідної критичності.

Легенда чи реальність?

Залежність «варязької легенди» від скандинавської літератури підтверджується і «сном Гостомисла», новгородського «старійшини», виклад якого ми знаходимо в «Истории Российской» В. М. Татищева. Гостомисл бачить сон, у якому з чрева його середньої дочки Уміли виростає величезне дере-

во, яке покриває своїми гілками все «Велике місто», що витлумачено волхвами як вказівка на знатність її нащадків, які здобудуть владу над усією країною. Оскільки «Іоакімів літопис» називає Умілу матір'ю Рюрика, автор цим сном підкреслює думку про спадковість князівської влади в Новгороді (і на Русі) від Гостомисла до Рюрика по прямій жіночій лінії. Однак для нас цікаво інше. Саме таке могутнє і крилате дерево, що обіцяє славне й численне потомство конунгів Норвегії, ми знаходимо в сазі про Хальвдана Чорного, записаний і оброблений Сноррі Стурлусоном, де стовбур дерева символізує сина Рагнхільди, Харальда Прекрасноволосого (у сні Уміли, відповідно, це має бути Рюрик), а розкидисті гілки — численне потомство, що поширилося не тільки по всій Норвегії, але й у сусідніх країнах.

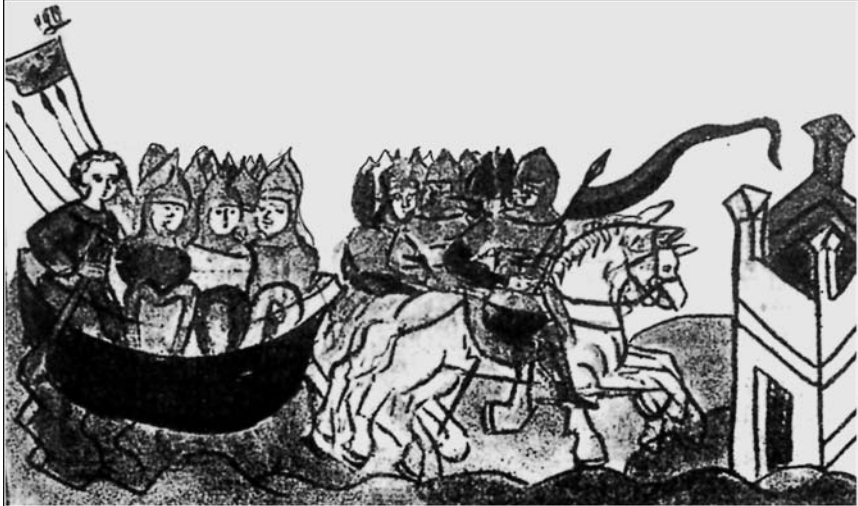
Істотні й такі міркування.

Д. С. Лихачов, видаючи «Повість минулих літ» у 1950 році, зазначав, що як предок руських князів Рюрик (після літопису) уперше з'являється в «Задонщині», тобто в XV столітті, — до цього літературні твори його не знають.

Набагато серйозніше в цьому плані інше спостереження Д. С. Лихачова, який помітив, що і «Слово про закон і благодать», і «Пам'ять і похвала князю руському Володимирі», що їх традиційно приписують митрополиту Іларіонові, зводять початок династії руських князів до Ігоря, іменуючи його «Старим».

Є й інші, так само вагомі факти, які свідчать про те, що серед руських князівських родин у X й на початку XI століття ім'я Рюрик не трапляється. Так, якщо імена Олег та Ігор стають традиційними в руських князів уже наприкінці X століття, то ім'я Рюрик після тривалої перерви ми вперше знаходимо лише в другій половині XI століття в родині Ростислава Володимировича, родоначальника князів Перемишльських (Рюрик Ростиславович, помер у 1092 р.), причому і далі воно не стає популярним.

Усі ці факти використовуємо, щоб довести міфічність постаті Рюрика і надуманість «норманської теорії», що висуває на перший план «варягів», тобто норманів, як творців

Військовий похід. З руського літопису

Руської держави і засновників першої великокнязівської династії. Проте відкритим залишається питання, хто вони — варяги: скандинави, західні слов'яни чи ослов'янені кельти?

Справді, в теоретичному плані — хто створив Руську державу? — проблему можна зняти одним запитанням: як скандинави в IX столітті могли «облаштувати» Руську державу, якщо самі вони в ці і навіть більш пізні часи, аж до початку XI століття, не мали навіть натяку на розвинену державність, причому запекло чинили опір її створенню? Які правові, релігійні, суспільні досягнення простежуються в той час у мешканців скандинавських країн, що могли б поставити їх у культурному й організаційному відношенні вище народів не тільки Західної, але і Східної Європи?

Вісті з півночі

Рорик, який пізніше дістав в істориків прізвисько «Датський» чи «Фрисландський», був одним із синів ютландського конунга Хальвдана, якого вигнали з його країни близько 782 року і який одержав від імператора франків, Карла Великого, у лен країну фризів, що сусідить із землями слов'ян-ободритів (тобто «тих, що мешкають по Одеру», хоча посе-

лення їх розташовувалися на правому березі Лаби — Ельби). У 826 році цей Рорик брав участь в урочистому водохрещенні свого брата Харальда, що відбувалося в Інгельхеймі на Рейні, поблизу Майнца. Як зазначали багато західних хроністів, які докладно описали цю подію, Харальд прийняв водохрещення з ініціативи франкського імператора Людовіка, припливши до Інгельхейма Рейном на ста суднах з великим почтом, дружиною й синами. Причиною водохрещення був той факт, що Харальд, який був спадкоємцем свого батька в Ютландії, був вигнаний «іншими королями цих країн».

Вочевидь, хрещений був не один Харальд, а вся його родина, у тому числі і його молодший брат Рорик: вже 845 року, під час «морової пошесті», Рорик наказав під час набігу відпустити всіх бранців-християн, а своєму війську повелів два тижні утримуватися від м'яса, тобто поститися. Крім безлічі коштовних подарунків, навернений до іншої віри конунг одержав «приморський округ Рустринген у Фризії і виноградники на Рейні». Навернення до християнства братів Харальда підтверджується і повідомленням «Життєпису Людовіка», у якому йдеться про загибель брата Харальда Хеммінга при набігу датчан, причому сам Хеммінг названий «найхристияннішим».

Зупинімося на мить, щоб завважити разючий збіг імен і обставин. У Хальвдана Ютландського три сини: Харальд, Рорик і Хеммінг, що живуть і діють у першій половині і середині IX століття. У цей же час, згідно з «королівськими сагами» Сноррі Стурлусона, які він зібрав і обробив на початку XIII століття, у Норвегії у конунга Хальвдана і його дружини Рагнхільди народжується син Харальд (Прекрасно-волосий), чийй появі передуює сон матері, яка бачить пишне древо. І саме до цього часу відносить «Іоакімов літопис» «сон Гостомисла», що практично повторює сон Рагнхільди, — він пророкує народження в його дочки, Умілі, сина Рюрика. Чи існує між цими фактами який-небудь зв'язок? У свій час І. І. Срезневський, найбільший знавець слов'янських мов, завважив, що «Гостомисл» — не руське і не східнослов'янське ім'я, однак воно поширене в західних, балтійських сло-

в'ян, і, що особливо для нас цікаво, якийсь Гостомисл згадується у Фульденських анналах під 844 роком.

Отже, збігів надто багато, щоб вважати їх випадковими: сходиться і час, і територія, на якій діють згадані Хальвдани і Рорики-Рюрики. Можна припустити, що записана через три з половиною століття сага про Хальвдана Чорного певною мірою використовувала реальну ситуацію й імена родини Хальвдана Ютландського, тоді як «Іоакімів літопис», оповідаючи про події більш ніж дев'ятисотрічної давнини, спирається на якісь історичні факти та їхні літературні тлумачення у невідомих нам джерелах, переносючи Рорика з Ютландії — на північно-західну Русь.

Як це могло статися?

Квітуха і багата земля фризів, розташована між Рейном і Везером на узбережжі Північного моря, не тільки межувала на сході зі слов'янськими землями, але й була тим центром, звідки до слов'ян — на береги Балтики і на схід — ішли численні товари й ремісничі вироби. Фризький експорт відіграв важливу роль у торгівлі таких західнослов'янських міст, як Волін (Юмна), Колобжег, Ретра, Старград та ін. Фризькі вироби археологи знаходять на острові Готланд, у Норвегії і Швеції, на землях Східної Прибалтики, в Ладозі й у Новгороді на Волхові.

У середині IX століття Фризія стає одним із постійних об'єктів набігів норманів, що починають грабувати і захоплювати імперію франків, яку й поза тим роздирають війни між синами Людовіка. Останні залучають на свій бік вікінгів і навіть дозволяють своїм васалам і союзникам повертатися в лоно язичництва. Одним із тих, хто відмовився від християнства, був і Рорик, який втратив у 40-х роках IX століття свої володіння в Рустрингені.

Набіги Рорика на свої колишні землі за часом збігаються з найзапеклішими нападами вікінгів на Францію, Німеччину й Англію. Морські розбійники спустошили все фризьке узбережжя, в Англії був узятий і пограбований Кент, спустошена вся країна між Лондоном і Рочестером, погра-

бовані Гамбург і Париж. У цьому Рорик брав найактивнішу участь, хоча на першому місці тут імена Гастінгса і Рагнара Лодброка із синами. На чолі флоту з шестисот суден у 845 році Рорик увійшов в Ельбу; у 850 році із флотом з трьохсотп'ятдесяти суден він вдерся в Англію, пограбував Лондон і якимось дивом уникнув власної загибелі. Очевидно, це були не просто розбійницькі набіги, а добре продумані удари по центру франкської імперії й англійського королівства.

Чи було їхньою метою повернення своїх колишніх володінь, що їх забрав у Рорика новий імператор? Нам відомо тільки, що 850 року Лотар, онук Карла Великого, повернув Рорику Фрисландію на таких умовах: вірність імперії і захист її від інших вікінгів. Але тривало це недовго. Чотири роки по тому, 854 року, Лотар розділив свої володіння між синами й у Рорика знову забрали Фризію. Найвірогідніше, що невгамовний вікінг відновив би боротьбу зі спадкоємцями Лотара, але в цей час помер Ерік Датський, і незабаром, через погрози, а також застосувавши дипломатію, Рорик одержав від Еріка Молодшого південну Ютландію, що колись належала його батькові. Разом з нею в його руках опинився найважливіший торговельний шлях, що зв'язував Північне і Балтійське моря — землі слов'ян і фризів.

Які ж можна навести докази на підтримку гіпотези, що Рорик, герцог Фрисландський, і Рюрик руського літопису — та сама особа?

Правду сказати, таких аргументів немає взагалі, як немає і доказів, що «наш» Рюрик існував і був князем у Новгороді на Волхові. Якщо відкинути літературно-хронологічні паралелі, ті відомості, що містяться в нашому літописі про Рюрика і його діяльність, виявляються нічим не підтвердженими фразами. У нас навіть немає ніяких серйозних доказів, що Новгород, куди приходить чи який засновує Рюрик, ідентичний з Новгородом Великим. Навіть схід Олега з Ігорем униз по Дніпру, до Києва, після смерті Рюрика не дає підстав доволі певно говорити про реальність маршруту, позаяк

ішлося, мабуть, про «шлях із варяг у греки», що насправді пролягав зовсім в іншому місці.

Про можливість саме такої географічної переорієнтації літописних відомостей ми не повинні забувати хоча б тому, що фризів, які монополізували в VI—VII століттях торгівлю Північної Європи зі Сходом і Півднем, головною своєю торговою магістраллю вважали саме Рейнсько-Дунайську систему. Одночасно з розширенням кордонів імперії франків до орбіти їхньої діяльності потрапляли і великі слов'янські річки — Ельба, Одер, Вісла разом зі слов'янськими племенами, які жили на їх берегах. Таким чином, популярність Рорика дуже рано могла поширитися в слов'янському світі як через торговців-фризів, так і внаслідок його діяльності серед помор'ян і ободритів, чиї землі він справді охороняв від набігів шведів, норвежців і данів «через море».

Показово, що знахідки власне фризських речей при розкопках на території новгородської республіки вказують саме на середину — другу половину IX століття, коли північноєвропейські торговці, слідом за слов'янами, почали активно вводити землі Східної Прибалтики у сферу свого товарообігу. Цьому прямо сприяли і фризів. Саме на початку другої половини IX століття фризів виробили новий тип судна далекого плавання, так звані «коггі» — стійкі, великого тоннажу і, на відміну від суден вікінгів, вітрильного типу. Пізніше такі судна широко використовували ганзейські купці в торгівлі з Новгородом, а сам корабель став називатися «бусою».

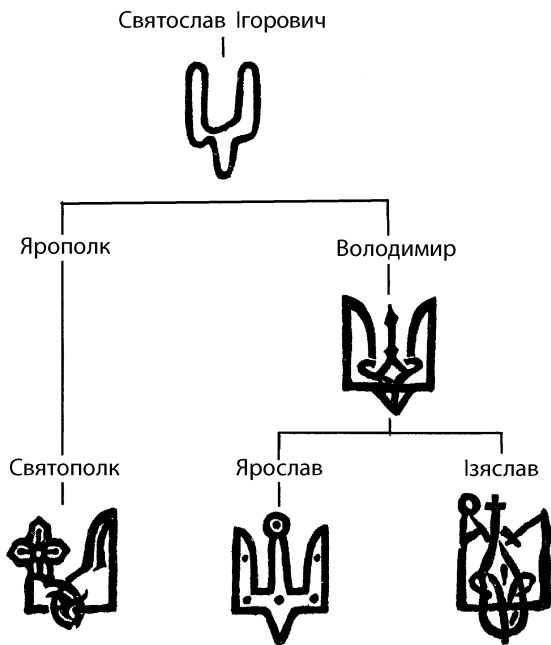
Поява Рорика в землях західних слов'ян («словен»), захист їх від вторгнення іноземців, заснування нових укріплених пунктів («міст») — словом, усе, про що, у зв'язку з Рюриком, розповідає літопис, цілком відповідає діяльності герцога Фрисландського в західнослов'янських землях. Ось чому малоймовірно навіть короткочасне його перебування в «нашому» Новгороді і «нашій» Ладозі, а відомості «Повісті минулих літ» про «покликання варягів» усього лиш пізня, не раніше XI століття, легенда, запозичена з заходу.

Князі-соколи

Кожна така легенда, яку пізніше сприймали як справжню подію, змушує історика шукати причини її появи і те раціональне зерно, що в ній сховане. Рорик фрисландський (і ютландський) є найбільш імовірним прототипом нашого Рюрика, однак цікавий для нас не так він сам, як його ім'я, в якому — розгадка виникнення легенди.

Дослідники північних старожитностей погоджуються, що ім'я «Рорик», у тому числі й у формі «Роерик», «Рюрик», збережене сагами і «Еддою», серед скандинавських імен трапляється вкрай рідко. Тим часом на західнослов'янському ґрунті, саме на тій території, з якою переважно був пов'язаний герцог фрисландський своїм походженням, слово «ре-рег» означає «сокіл». «Ререгами» чи «рарожанами» називали слов'ян-ободритів. Сокіл був їхнім племінним знаком, що поступово поширився у свідомості розповідачів казок і саг (скальдів) на увесь західнослов'янський світ.

Словосполучення «вендський сокіл» (венди — інша назва західних слов'ян узагалі), що часто трапляється й у піснях скальдів, і в Сноррі Стурлусона, звичайно мало на увазі когось зі слов'янських князів або ж указувало прямо на ободритів, що піднімали під час воєнних дій штандарт із зображенням цього птаха. Остання обставина дає підстави більш широко, ніж раніше, розглянути питання про «Рюрика» і похо-

Княжі знаки Рюриковичів

дження «Рюриковичів», яким, цілком можливо, зовсім не обов'язково бути нащадками саме Рюрика фрисландського.

Справді, як свідчать численні археологічні знахідки, в основі герба (знака, тамги) давньоруського князівського роду з усіма його модифікаціями ми знаходимо зображення «вендського сокола». Йдеться про так званий «тризуб», добре відомий нумізматам і археологам-славістам, що знаходять його на плінфі (пласких цеглинах), монетах, прикрасах, глиняному посуді й інших предметах домонгольської доби. Цей «тризуб» став основою герба України, і він же є основою давнього литовського герба. Насправді ж він являє собою схематизоване зображення сокола з напівскладеними крилами, що стрімко падає на здобич.

Найбільш реалістичне зображення такого «ререга» — з крилами, тулубом, головою, навіть з наміченими дзьобом і крапками-очима, — можна бачити на знаменитих «малих» срібняках Ярослава, давньоруських монетах, створених на зразок західноєвропейських денаріїв. З ними пов'язано багато загадкового.

Нумізматична загадка Ярослава

Монети ці, як вважають нумізмати, є повторенням — у трохи зменшеному вигляді і з більш схематичним малюнком — «великих» срібняків Ярослава: напрочуд гарних, досконалих за своїм художнім виконанням монет. З лицьового боку «великих» срібняків можна побачити прекрасно виконане погрудне зображення св. Георгія, небесного захисника Ярослава Мудрого, а зі зворотного боку — «тризуб», на середньому зубі якого стримить яблуко з цяткою. Навколо по ободу напис: «Ярославлеві сребро». «Тризуб» зовсім простий, позбавлений будь-яких прикрас і доповнень, на відміну від срібняків і златників Володимира і Святополка.

Загадка полягає в тім, що важко зрозуміти, коли з'явилися ці серії — яка з них раніше, а яка — пізніше? Річ у тім, що якщо логіка і досвід знають тільки один шлях наслідувального відтворення — від більш до менш досконалого, від «оригіналу» до «варварського наслідування», то тут поряд з пере-

кручуванням зразка йшов немовби процес осмислювання схеми і наближення її до реалістичного трактування.

Це колись з'ясують нумізмати. Зараз для нас важливіше встановити, що на «малих» срібняках Ярослава відтворений племінний символ ререгів, «соколятників», які жили в південно-західній Балтиці. Про те, що монети ці карбовані там, поблизу батьківщини Рорика, свідчать три факти. По-перше, на відміну від інших давньоруських монет, «Ярославлеві сребро» відтворює не візантійський тип, а виконане під західноєвропейський денарій. По-друге, у написі саме «малої» серії в імені Ярослава присутня латинська буква К, що

«Великий» та «малий» срібняки Ярослава

вказує на помилку різьбяр штемпеля, який звук до латинського алфавіту. Нарешті, по-третє, на відміну від інших давньоруських монет, чиї знахідки, як правило, обмежуються виключно територією Середнього Подніпров'я, монети Ярослава — усі без винятку! — знайдені на берегах Балтійського моря і на Одері — саме там, де жили слов'яни-ререги.

Чому так сталося? Адже Ярослав Мудрий, як відомо, жив у Новгороді на Волхові, потім у Києві, де помер і був похований. Його скелет був знайдений і ретельно досліджений перед Другою світовою війною. Однак з'ясування «нумізматичної загадки Ярослава» завело б нас надто далеко від Рюрика. Це — особлива тема. Нам лиш доводиться констатувати, що хоч би як складалася давня історія Русі, хоч би хто стояв на початку династії руських князів, які називали себе «рюриковичами», своїм родовим символом — тотемом, а потім і гербом, — ці люди і їхнє оточення вважали «ререга-рорека» — «вендського сокола», що огортав своїми крилами землі західних слов'ян по Ельбі й Одеру.

Іншими словами, «Рюриковичі», у кінцевому підсумку, були — «ререговичами».

Нез'ясованою залишається досі тільки одна, втім, досить істотна деталь: чи була у вжитку в перших київських князів «соколина тамга» ободритів-ререгів? Якщо ми зможемо знай-

---

Не часто трапляється, щоб одна фраза з якогось твору викликала великі наукові суперечки. Така доля судилася крилатому вислову із «Слова о полку Ігоревім»: «Розтекашася мислію по древу». Частина вчених дійшла висновку, що це образний вислів і під «мислію» треба розуміти думку-пісню, а під деревом музичний інструмент. Деякі вважали, що йдеться тут про «мисленне дерево», тобто про людську думку взагалі, інші говорили, що йдеться тут не про думку, а про мишу. Значно простіше й логічніше тлумачать ті вчені, котрі вказали, що в давньоруській мові було слово «мись», яке означало білку. Відтак і вся фраза мала читатися так: «Розтікатися білкою по дереву, сірим вовком по землі, орлом в небесах».

ти її зображення в шарах тієї епохи в Києві чи на Дунаї, то тоді з певністю можемо твердити, що руська князівська династія «Рюриковичів» і справді бере свій початок від одного з ободритських князів, відданих племінному тотему. В іншому разі, походження «тризубця»

доведеться пов'язувати з першими контактами київських князів з Новгородом на Волхові і варягами, в яких вони могли запозичити і знак, і легенду, а разом з тим, і образ князя-сокола, що проходить через усю давньоруську поетику й особливо виразно постає в рядках «Слова о полку Ігоревім», цієї справжньої енциклопедії нашого далекого минулого.

«Царський син Гришка Отреп'єв»

За стінами московського Кремля напевно зберігається більше таємниць, ніж у Мадридському дворі, та й дворах інших монархів Європи разом узятих. Однією з таких таємниць є загадка Лжедмитра I. Хто він насправді? Принц чи жебрак? Монарх чи чернець? Двічі воскреслий? Двічі вбитий? Запитань багато. Відповіді жодної — самі лише припущення й версії.

Поява Лжедмитра I не випадкова. Коли б не він — з'явився б хтось інший. Цьому сприяло як внутрішнє становище в Русі, так і міжнародна обстановка кінця XVI — початку XVII століть. Із загибеллю останнього сина Івана Грозного обірвалася династія Рюриковичів і почалася боротьба за владу. Бояри прагнули влаштувати своє життя по-польському: з чис-

Зображення Лжедмитра I

Борис Годунов

ленними олігархічними свободами і виборними царями. У цей же час Річ Посполита хотіла розширити свою територію за рахунок російських земель, і, крім того, після прийняття 1596 року Брестської унії посилилась експансія Ватикану на Схід. На тлі всього цього поява людини, здатної задовольнити ці сподівання, була цілком закономірною.

15 травня 1591 року в м. Угличі відбулася подія, що мала доволі згубні наслідки для

подальшого розвитку Русі. У цей день загинув молодший син Івана IV Дмитро, єдинокровний брат царя Федора Іоанновича. Шлюб Івана Грозного і Марії Нагой, сьомої дружини царя, церква не визнавала законним, як і їхнього сина. Тому царевича Дмитра після смерті Грозного разом з матір'ю і дядьком відправили до Углича під нагляд дяка Михайла Битяговського. 15 травня Дмитро помер від ножового поранення в горло, що він дістав його під час гри з хлопцями на внутрішньому дворі Углицького палацу. Відразу ж з'явилася версія про насильницьку смерть. Невтішна мати кричала, що її сина зарізали, а дядько цариці Марії, Михайло Нагой, прямо назвав убивць: сина і племінника Битяговського. Пішли чутки, що ця смерть потрібна була Борисові Годунову, який хотів посісти престол після царя Федора, що він спочатку посилав отруту Дмитрові, а коли хлопчика вберегли від отруєння, наказав його зарізати. Підбурювана Нагими юрба вчинила погром, вбила Битяговського, його сина і ще більше десяти людей. Будинок дяка був пограбований. Через чотири дні в Углич із Москви прибула слідча комісія на чолі з Василем Шуйським. У результаті її роботи з'явилася інша, офіційна версія того, що сталося: Дмитро, який хворів

на епілепсію, під час нападу випадково смертельно поранив себе. Нагих звинуватили в підбурюванні, угличан — у вбивствах і пограбуваннях. Винних заслали в різні місця, Марію Нагую постригли в черниці, Дмитра поховали не в Москві, де ховали членів царської родини, а в Углицькому соборі. Цар Федір не приїхав на похорон брата, могила невдовзі загубилася і була знайдена у 1606 році.

Василь Шуйський

Василь Шуйський не раз змінював свої показання, але тільки коли він сам став царем, та й при Романових версія про насильницьку смерть Дмитра дістала офіційне визнання. У народі ж поширилася легенда про доброго царевича. Однак поки в Москві сидів законний цар, династичними проблемами мало хто переймався. Тільки після смерті царя Федора Іоанновича, коли припинилася династія, ім'я Дмитра знову з'явилося на вустах. Чутки про порятунок широго Дмитра — «доброго царя» — набули в народі великого поширення. Це стало тлом тих політичних пристрастей, що розгорілися в ході боротьби за трон. У цій боротьбі переміг Борис Годунов, програли Романови та їхні прихильники, які стали жертвами жорстокої опали.

Почалися Смутні часи. Бояр цькували, їхнє майно конфісковували. Цим, певно, можна пояснити те, що багато хто з них згодом визнали Самозванця справжнім Дмитром. Водночас посилювалося закріпачення селян. Вони тікали від своїх панів, займалися розбоями і грабівництвом. У країні зростало невдоволення народу правлячою верхівкою. І, як часто буває перед великими і страшними потрясіннями, почалися «знамення», що віщували щось жахливе. Чого очікували, те і коїлося. Неврожаї 1601—1603 років спричинили голод, уна-

Гінці. Уранці в Кремлі. Худ. В. Васнецов. Із серії «Смутний час»

слідок якого населення країни зменшилося на третину. Почалися заворушення. Поширювалися чутки про те, що саме Борис наказав убити сина Івана Грозного — Дмитра. Впоратися із ситуацією Борис Годунов не зміг, а 13 жовтня 1604 року в межі Московської держави вступив Лжедмитрій I.

Хто він? Звідки взявся? Відповіді на ці запитання лежать у площині версій. Є серед них навіть така: Лжедмитрія спеціально підготували до його ролі в середовищі ворожих Годунову московських бояр. При Годунові Посольський приказ виклав у своїх грамотах історію самозванця в такий спосіб. Повідомлялося, що насправді його ім'я Юрій Отреп'єв, що він із дворян Галицьких і що вів досить безпутне життя. Сам цар Борис стверджував, що Отреп'єв з дитинства жив у Москві в холопах у бояр Романових і князя Бориса Черкаського, а з падінням Романових узяв постриг під ім'ям Григорія і опинився в московському Чудовому монастирі. Тут він почав хвалитися, що буде царем. Довідавшись про це, Борис наказав заслати його до далекого Кирилового монастиря, але Григорій, вчасно попереджений, встиг утекти і разом з ченцем Варлаамом опинився в Києві в Печерському монастирі. Свій внесок до відтворення образу Отреп'єва з метою

викриття самозванця зробила і церква. Патріарх Іов повідомив пастві, що Григорій — крадій і, живучи в Романових, постригся в ченці, рятуючись від страти. Тільки під час царювання Василя Шуйського, а особливо Романових, Отреп'єва перестали змальовувати безпутним негідником, погоджуючи його долю з долею родини Романових, які були звинувачені у змові проти царя Бориса.

У Печерському монастирі, як і в Чудовому, Отреп'єв наполягав на тому, що він — царський син, і ігумен через три тижні виставив його за двері. Так само зробив і князь Костянтин Острозький, у якого Григорій спробував знайти захист. Притулок для себе до 1603 року він знайшов у Гощі, центрі аріанства — напрямку в християнстві, що його і католики і православні вважали еретичним. Там він зняв з себе чернечий одяг, почав відправляти аріанські обряди, вчитися в аріанській школі. Звідси він їздив до Запоріжжя, де був з почестями прийнятий у загоні запорізького старшини Герасима Євангелика, а згодом козачий загін на чолі з аріанином Яном Бучинським ішов в авангарді армії Лжедмитрія І. Однак перехід в аріанство завдав шкоди його репутації. Православна церква затаврувала його як еретика. Тоді він почав шукати заступництва в ревного прихильника православ'я, одного з найбагатших магнатів князя Адама Вишневецького, якому, прикинувшись умираючим, відкрив своє «царське» походження: мовляв, у дитинстві, знаючи про підступ Годунова, його підмінили на схожого хлопчика, якого й зарізали. Вже під час польської інтервенції цар Борис спробував домогтися правди в матері Дмитра: живий її син чи ні? Але та відповіла: «Не знаю!»

Тим часом у Вишневецького почали з'являтися росій-

Юрій Мнішек

Dem Herrn J. Iwanowicz (Jewowicz) Priester Russi Vylabskaja, Omjersonskaja
Griechische etc. Kirche, Samara russischke Moskiewskaja, Konarskaja
polkowskijes Eltsch i Priester.

podległy do R. i. Pruskie.
Zaawazem od Jasia Wiatrowicza Słona Jozego Knipla
Wielkiego Kurniejc Fowian dy Sandomierskiego, Lwowskiego, Sam-
borskiego, w. Sławoty, zaawazem Krola J. Mi. wzial na
swoje nielasma pstoreby Cieny Gsiazce zlozyc polowic, Na co
daz je mi to pismo z podpisem rzy suty i perzysmionem
przewoz, Dawa Samborec dnia dwudziestego pierwszego
Miesiaca Sierpnia, Roku Druhiego Gsiazki Siedem Tysiacu.

Dmitry Carewicz

Грамота Лжедмитра I

ські люди, які впізнавали в самозванці вбитого царевича. У князя були територіальні домагання до Годунова, і «царевич» був для нього дуже до речі. Це давало йому можливість натискати на російський уряд. У цей період «царевич» зав'язав близькі стосунки із Сандомірським воєводою Юрієм Мнішеком, у дочку якого, Марину, був закоханий. Мнішек пообіцяв видати за нього Марину, але тільки після того, як той запанує в Москві, а також передасть йому у володіння Новгород і Псков. Він же допоміг майбутньому зятю набрати невелике військо з польських авантюристів, до яких приєдналося 200 запорізьких козаків і невеликий загін донських.

Визнав Лжедмитра і король Сигізмунд, прагнучи розширити територію Речі Посполитої за рахунок російських земель. За обіцянку йому Смоленська і Сіверської землі, а також введення в Московській державі католицизму він, правда

неофіційно, дозволив усім бажаючим допомагати «царевичу». Підтримку обіцяв і Папа Римський.

З початку походу в Москві Лжедмитра оголосили Григорієм Отреп'євим і піддали анафемі. Але москвичі не повірили: багато хто бачив Отреп'єва і знав, що йому близько сорока років, тоді як царевичу було не більше двадцяти чотирьох. У країні почало розгортатися народне повстання. Репресії не допомагали. Борис втратив контроль над ситуацією. Успіх супроводжував Лжедмитра I, навіть незважаючи на поразки від урядових військ.

13 квітня 1605 року раптово помер Борис Годунов. Є думка, що він був отруєний. У його сина Федора, що заступив його на троні, не було сил втримати владу. Проти нього визріла змова на чолі з рязанським дворянином Прокопієм Ляпуновим. Сьомого травня на бік самозванця перейшла армія, яку очолив П. Ф. Басманов, а В. І. Шуйський раптом почав свідчити, що справжнього царевича врятували від убивства. Тоді багато бояр поїхали з Москви до Тули назустріч новому царю і присягнули йому. Потім підсланими людьми на чолі з князями Голіциним і Мосальським були задушені Федір Годунов і його мати. Тільки після цього 20 червня 1605 року Лжедмитро I ввійшов у Москву. Туди ж привезли Марію Нагую, яка визнала його за свого сина Дмитра. Незабаром він був помазаний на престол, ставши, таким чином, законним царем. Але тепер В. І. Шуйський почав поширювати чутки про самозванство нового царя, за що був засуджений на смерть, а потім прощений Лжедмитром. Однак це було лише початком боярської змови.

Для нового царя настав час сплачувати рахунки тим,

Сигізмунд III

Марина Мнішек

хто допоміг йому посісти престол. Усіх репресованих при Годунові повернули з заслання, повернули їм і майно. Особлива увага була приділена роду Романових. Потім почалися дуже розумні реформи. З'являлася свобода торгівлі, промислів і ремесел, вільне пересування. Усім служивим людям удвічі збільшили плату, посилювалося покарання для суддів за хабарі. Патріарх і архієреї одержали постійні місця в Боярській думі. Полегшувалося стано-

вище селян. Почалося масове виробництво зброї, і з'явилася ідея підкорення Криму. Але щодо територіальних поступок Сигізмундові III і навіть Мнішеку, а також про перехід у католицизм цар якось відразу забув. Багато хто тоді завважував, що царю бракує твердості, часом він навіть занадто добрий. А гуманісти на російському престолі не виживали ніколи. І змова визріла. Князі Шуйські і Голіцин повідомили Сигізмундові III про намір скинути самозванця і посадити на його місце сина короля Владислава. Але становище самого короля було досить хибким. Опозиція мала намір запропонувати корону Речі Посполитої... Лжедмитру, який став для короля небезпечним суперником. Тепер інтереси російських бояр і Сигізмунда щодо Лжедмитра I збіглися.

Восьмого травня 1606 року відбулося весілля Лжедмитра і Марини Мнішек, з якою прибули польські війська на чолі з її батьком. Поляки дозволили собі різні безчинства, і цим скористалися змовники, які в ніч з 16 на 17 травня вдарили на сполох. Народу оголосили, що поляки б'ють царя, і, поки розбиралися з поляками, змовники увірвалися до Кремля. Цар спробував тікати, але, виплигнувши з вікна другого поверху, зламав ногу, потрапив до рук людей Шуйського і був

убитий. За одними даними, його тіло спалили і, змішавши попіл з порохом, вистрілили з гармати у той бік, відкіля Лжедмитро I прийшов у Москву. За іншими — його труп уже після обрання Василя Шуйського царем прив'язали до коня, виволокли в поле і закопали при дорозі. Але після того як у народі поповзли чутки про те, що над могилою почало з'являтися блакитне світіння, труп був викопаний і спалений. Незабаром, однак, поширилися чутки про новий чудесний порятунок Дмитра, і подальша російська історія виявилась багатою на самозванців.

Пером та шпагою

На одному з придворних балів 1754 року увагу Людовіка XV привернула незнайома білявка, невисока, з блакитними очима і щічками, як стиглий персик. Король відразу почав залицятися до неї, але в рішучий момент, на радість маркізи де Помпадур, з'ясувалося, що це — переодягнений шевальє. Король оцінив жарт, і чи то сам, чи то з подачі глави таємної служби принца Конті вирішив використовувати «дівицю» для шпигунства.

Людовік XV

Маркіза де Помпадур

Відносини між Росією і Францією в той час були на точці замерзання. Не існувало ні обміну послами, ні інших джерел інформації про Росію. А вони були дуже потрібні Франції. Пруссія зблизилася з її споконвічною супротивницею — Англією. Франція утворювала антипруський союз. Без Росії такий союз був би занадто слабким, а всі спроби Франції дізнатися про російські настрої закінчувалися нічим. Французьких агентів завертали ще на кордоні, а одного відправили до Шліссельбурзької фортеці. Тут і попався під руку французькій розвідці кавалер д'Еон де Бомон (1728—1810). Це був молодий адвокат, доктор цивільного і канонічного права, що опублікував дві монографії з політичної економії й до того ж добре володів шпагою. Було вирішено заслати д'Еона до Росії під виглядом племінниці шотландського аматора-геолога Дугласа Маккензі, який попутно цікавився хутром. Ця пара повинна була потрапити у вищі кола петербурзької знаті, зібрати відомості про Бірона, англо-російські відносини, про види Росії на Польщу, про її наміри стосовно Швеції, про російсько-турецькі відносини і про те, що діється в Малоросії. Водночас племінниця мала зібрати інформацію

про стан армії і флоту, їхню чисельність і про внутрішню торгівлю в Росії. Не був забутий і малолітній экс-імператор Іоанн Антонович, що жив у той час у засланні в Холмогорах. Французи цікавилися, чи не було в нього англійської підтримки, чи мають на меті англійці посадити його на втрачений престол. Д'Еон також під виглядом жінки

Імператриця Єлизавета Петрівна

повинен був увійти в безпосередній контакт з імператрицею Єлизаветою Петрівною і стати таємним посередником у її листуванні з Людовіком XV. Колись замолоду в Єлизавети Петрівни була думка вийти за нього заміж, але на її завуальовані пропозиції Франція відповіла мовчанням. Людовік сподівався, що російська імператриця й досі симпатизує йому.

Кавалер д'Еон у жіночому вбранні

Був у принца Конті і свій особистий план: одружитися з Єлизаветою, стати на чолі російської армії і зробитися герцогом Курляндським, одержавши, таким чином, Прибалтику в одноосібне правління. Для здійснення таємного листування Дугласа з Францією шпигунам дали таємний шрифт. «Чорнобура лисиця» означала хитромудрого англійського посла У. Хемфрі, а фраза «цей товар падає (піднімається) у ціні» повинна була характеризувати ступінь його впливу при російському дворі. «Горностай має попит» означало зростання впливу російського угруповання і недовіри до іноземців, «вовчі шкури» — проавстрійський настрій. «Сободем» був позначений канцлер Бестужев-Рюмін, а слова «ріст у ціні» означали зростання його престижу. Кількість шкур дорівнювала чисельності солдатів у тисячах. Невдачі, природно, шифрувалися згадкою про погане здоров'я, а необхідність якомога швидше тікати — повідомленням, що хутро вже закуплене. Як бачимо, місії д'Еона надавалось неабияке значення. Секретне послання Людовіка XV Єлизаветі було сховане в книжковій палітурці «Духу законів» Монтеск'є.

У серпні 1755 року Дуглас і його «племінниця» з'явилися в Петербурзі. Дугласу не пощастило: «Чорнобура лисиця» відразу ж розгадала його наміри, і довелося горе-агенту по-

вернутися на батьківщину. А наївна гарненька Лія залишилася, не викликаючи ні в кого підозри. Вона познайомилася з фрейліною Надією Штейн і через неї домоглася таємної зустрічі з графом Воронцовим, якому і передала згадуваний томик Монтекс'є, навчивши графа, як ним користуватися. Вже через два дні Воронцов представив Лію Єлизаветі Петрівні, і дівчина так їй сподобалася, що була призначена чтицею імператриці. Лія виявила неабиякі дипломатичні здібності і поступово схилила Єлизавету до поновлення відносин із Францією, тим самим, можливо, наблизивши Семирічну війну. Єлизавета Петрівна написала дружнього листа Людовіку XV і запропонувала йому обмінятися послами. Звісно, що цей лист відвезла Людовіку Лія — довірена особа російської імператриці. «Надзавдання», що його поставив перед д'Еоном принц Конті, не довелося виконувати, бо принц на цей час був уже в немилості у французького монарха і від секретної служби й активної державної діяльності його відсторонили.

Виконуючи свою місію, д'Еон утнув, однак, таку штуку: закохався в Надійку Штейн і зізнався їй в усьому, а та розповіла про нього Воронцову. Так що від'їзд Лії був дуже своєчасним. Замість д'Еона в Сибіру опинилася Надія. Позаяк у цьому був замішаний Воронцов, справа не набула розголосу. Подальша доля Надії Штейн склалася трагікомічно. Під час Пугачовського бунту їй пощастило втекти з уральської фортеці, де вона відбувала заслання, і дістатися до Парижа. Там вона розшукала д'Еона, але обвінчатися з ним не змогла: офіційно він уже вважався жінкою. Вона влаштувалася до нього служницею... Але повернімося до д'Еона часів його місії в Росії.

Людовік XV, натхненний успіхом місії «Лії», вирішив знову послати д'Еона до Росії в складі французького посольства, цього разу в чоловічій подобі — як брата Лії де Бомон. І цього разу кавалер д'Еон показав себе здібним дипломатом, що всіляко сприяв зміцненню російсько-французьких відносин. Почалася руйнівна Семирічна війна (1756—1763) між Пруссією й Англією з одного боку й Австрією, Саксонією, Ро-

сією, Францією і Швецією — з другого, яблуком розбрату якої для Пруссії була Сілезія. У 1757 році д'Еон відвіз у Версаль підписаний Єлизаветою франко-російський воєнний договір, а також представив Людовіку XV горезвісний «Заповіт Петра Великого», нібито викрадений ним із таємних російських архівів. Ця фальшивка (історики в цьому нітрохи не сумніваються) скоріше всього була складена самим д'Еоном. Протягом майже двадцяти років, однак, цей «Заповіт» шкодив добросусідським відносинам Росії з Заходом. У ньому нібито Петро заповідав своїм нащадкам тотальну агресію до Європи й Азії. У ньому говорилося, що Росія постійними війнами і політикою повинна скорити всю Європу і якнайближче просунутися до Константинополя й Індії. Роздрібнивши Швецію (яка володіла тоді Норвегією і Фінляндією), завоювавши Персію, скоривши Польщу й приєднавши Туреччину, Росія повинна була нацькувати один на одного Англію і Францію, а коли обидві країни будуть послаблені, піти походом на Німеччину й окупувати Францію.

Згодом на цей «Заповіт» посилався Наполеон, виправдовуючи свій напад на Росію. Використовував його і Геббельс у своїй пропаганді. От як далеко в історію простягнувся підступ безневинної дівчиці Лії і її брата. Передавши договір, д'Еон знову повернувся до Росії. Єлизаветі Петрівні заманулося зробити Людовіка XV хрещеним батьком онука, який невдовзі мав з'явитися на світ, — майбутнього Павла I. У Петербург було послано ввічливу відмову, а позолотити пігулку випало на долю кавалера д'Еона. Був у нього й особистий мотив повернення — спогади про чарівну Надійку Штейн. Та цього разу йому не пощастило. Вже із самого початку його розкусив канцлер Бестужев-Рюмін. Він різко протестував проти включення д'Еона до складу французького посольства, прямо заявивши послу, що це — особа небезпечна, здатна порушити спокій імперії. Але поки йшли переговори, Бестужев-Рюмін був звільнений і арештований, а його місце посів віце-канцлер Воронцов. Говорили, що саме д'Еон надав «кому треба» документи, які компрометували Бестужева-Рюміна. Як би не було, д'Еон знову опинився в

Петербурзі і навіть одержав пропозицію імператриці назавжди залишитися в Росії і стати на російську службу. Боячись викриття колишньої діяльності в образі Лії, д'Еон відмовився і навіть поквапився виїхати, пославшись на погане здоров'я. У 1760 році він назавжди залишив Росію. Спогадом про його російське життя стали історико-статистичні замітки про Росію, видані в 1779 році німецькою мовою.

Далі в житті д'Еона знову розгорнулася епопея, героєм якої він виступав у жіночому одязі. Він підписав таємну угоду бути особистим шпигуном Людовіка XV. Один із пунктів цієї угоди говорив, що чимала грошова допомога — 12000 ліврів щорічно — д'Еону виплачується, поки він грає роль жінки. Схильність до перевдягання була-таки в д'Еона у крові, інакше він не підписав би такої кабальної умови. Відомий авантюрист Казанова зустрічався з д'Еоном, коли той виступав у чоловічому образі, і запевняв у своїх мемуарах, що це — перевдягнена жінка, а в жінках Казанова розбирався! В Англії д'Еон знову вдягнув жіноче вбрання і, користуючись цим, почав одвідувати покої англійської королеви. Пішли чутки про роман королеви з д'Еоном, і ревливий Георг III офіційно запитав Людовіка XV, жінка чи чоловік д'Еон. Людовік відповів, що жінка. Тож доля д'Еона відтоді була вирішена: під загрозою гніву двох королів він уже не міг перетворитися на чоловіка. У 1774 році помер Людовік XV і новий король Людовік XVI хотів був позбавити д'Еона його жіночого пенсіону. Але д'Еон зберіг низку листів, які компрометували французького короля, і йому довелося дати спокій. Останні вісімнадцять років свого життя д'Еон мешкав у Лондоні, якомога далі від рук французької таємної поліції. Після Французької революції пенсію йому вже не виплачували і мадемуазель д'Еон почала заробляти собі на життя... уроками фехтування. Учнів було багато, кожен хотів поспілкуватися з матроною, яка так спритно володіє шпагою. Коли 1810 року д'Еон помер, зібрався лікарський консиліум, щоб остаточно вирішити: хто ж д'Еон — жінка чи чоловік? Протокол був однозначний: чоловік. Так була відгадана загадка д'Еона, який упродовж майже п'ятдесяти років вбирався в жіночий одяг.

V

ЗАГАДКОВІ ДОЛІ

Навіщо Ольга поїхала до Царграда?

Ольга — перший жіночий образ руської літератури, і образ цей, за всієї легендарності сюжетів, художності, є ближчим тій правді історії, яка часом вивищується над фактами. Поет інколи бачить далі і глибше за історика, і легенда, поетизуючи правду факту, стає правдою історії.

Початок розповіді

Літописний 946 рік. Святослав ще дитя, його мати Ольга, яка нещодавно овдовіла, теж молода. Правда, ми не можемо назвати її віку. Свідчення «Повісті минулих літ» й інші літописні джерела щодо віку Ольги, щодо її походження дуже різняться. У «Повісті» Ольгу в дружини Ігорю просто «привели з Пскова». «Степенна книга» дає такий варіант появи Ольги в Києві. Ігор був у північних краях, і в нього виникла потреба переправитися через річку. Гукнув перевізника.

Свята равноапостольна княгиня Ольга. Фреска XII ст. у Софійському соборі м. Вологда

У човні з'ясувалося, що перевізник — дівчина. Молодий князь, який відразу розігнався із залицанням до красуні на веслах, дістав рішучу відсіч. Дівчина була не тільки гарна, але й розважлива і фізично сильна. Усе це, якщо вірити «Степенній книзі», справило на Ігоря велике враження. Він викликав Ольгу до Києва і одружився з нею. «Степенна книга» — свідчення пізніше. Не всі її відомості можна перевірити.

«Устюзький літописець» дає такий розрахунок: Ігор узяв Ольгу за дружину, коли їй було десять років. Що ж, цілком імовірно. У Давній Русі і багато пізніше шлюб у такому віці вважався нормою. Прожив же Ігор з Ольгою сорок три роки. Якщо зіставити це повідомлення з «Повістю» (древляни вбивають Ігоря в 945 р., а Ольга помирає в 969 р.), то помирає вона в дуже похилому віці. Доводиться констатувати, що джерела знову пропонують нам дуже широкий вибір різноманітних можливостей. Проте слід визнати, що за сучасного стану вивчення цього питання такий вибір нічого нам не дає. Спробуємо зупинитися на тому єдиному, у чому наші джерела однастайні, — на тому, що Ольга була дуже гарна собою. А те, що княгиня овдовіла все ж молодою, — піддамо сумніву. Щоправда, на користь цієї версії може бути те, що Святослав — єдина дитина Ольги, інших дітей у неї не було. За тодішнього спадкування влади Ігор не став би довго чекати первістка, й Ольга не потрапила б на сторінки літописів. Отже, княгиня овдовіла молодою.

Не будемо приймати за чисту монету казкове в розповіді про помсту Ольги древлянам. Легенда народилася в народній уяві за давніх часів, коли всіляка інформація передавалася тільки з уст в уста. У «Повість» ці сюжети могли потрапити і через століття після описуваних подій. Єдине, що ми можемо зрозуміти на підставі легенди, — те, що придушення древлянського повстання було, напевно, дуже жорстоким, майже нечуваним до того розгромом підвладної землі. Звідси — такі жахливі розповіді.

Завважимо, що ні Ольга, ні Ігор не є героями билин, що складають саме в цей час. Народна пам'ять не любить такої жорстокості, не любить вона і чужого варязького конунга —

Олега. Сюжети ж про помсту древлянам — як зазначають дослідники — поетичне осмислення слов'янського похоронного обряду, де небіжчика і несуть у лодії, і спалюють, подібно послам древлян... Нам важливо, що факти державного правління Ольги літописець Нестор називає точно. Однак і відкидати все в легендах, включених у літопис, не слід. Епічні сюжети відзначають риси реальної Ольги: розум, виважену точність дій, жорстокість і віроломство. Якості ці поєднувалися із суто жіночою принадністю: саме такою побачить літописець Ольгу при дворі Костянтина Багрянородного.

У перший же рік свого правління Ольга проводить цілу низку реформ. І княгиня, і її оточення впевнені, що це вони знайшли й установили такий зручний і справедливий порядок: розмір данини визначений і певний надлишок, що залишається власнику, може вільно йти на ринок, хоч у сам

Збереглися свідчення про те, що до прийняття християнства слов'яни мали писемність. У Житії Костянтина (Кирила) — автора слов'янської азбуки згадуються «руські письмена», зразки яких Кирило бачив у Корсуні (Херсонесі) близько 800 року.

Царград. Повинності обчислені, немає колишньої сваволі, і смердам не треба тікати в ліси, ховаючи хатнє збіжжя, а може, уникаючи ще

гіршого — налигача, на якому поведуть у Царград на продаж... Відчуваючи потреби країни, внутрішні її сили, Ольга всерйоз замислюється про християнство як державну релігію для всіх своїх підданих.

Це, напевне, було основною причиною її заморської подорожі, бесід із імператором Візантії і патріархом. Друга причина, на яку вказують наші джерела, — установлення торговельних відносин Русі з Візантією, більш сприятливих, ніж існували за колишніми угодами. У Константинополі Ольга, як повідомляє «Повість», прийняла водохрещення. Усе це зрозуміло з літописної розповіді. Але була й інша причина її поїздки до Візантії, про яку літописець прямо не говорить, причина, тісно пов'язана з водохрещенням Русі.

Істотний пропуск у джерелах. У нашому оповіданні багато незрозумілих місць. І це, насамперед, подорож княгині

до Царграда. За всієї яскравої повноти розповіді про неї в літописі, — цей факт, проте, не очевидний, а повнота розповіді — вдавана.

Хрещення чи посольство

Щодо часу поїздки Ольги до Царграда і її там водохрещення в науці існують різні точки зору. Літописна дата подорожі відкидається — не 957 рік, а 954—955 роки. Йдеться також і про дві можливі поїздки княгині. Дата першої — 946 рік (у цей час, за «Повістю», Ольга йде походом на древлян, стоїть «усе літо» під Іскоростенем, взявши місто в облогу). Одні відомості свідчать, що Ольга була хрещена в Києві, у переддень своєї другої поїздки, інші, — що водохрещення відбулося в Константинополі, як це написано в літопису. Усі ці гіпотези аргументовані. Однак візантійські джерела, які докладно розповідають про приїзд княгині як посла, насамперед сам Костянтин Багрянородний пише про нього, зовсім не згадують про її водохрещення в Царграді. Як'я Антіохійський (візантійський хроніст, сучасник, далекий від столиці) знає, що Ольга зверталася до імператора з проханням надіслати священників у Київську Русь.

З Царграда був посланий єпископ, який у Києві хрестив і саму княгиню, і якихось ще людей. Як'я дає довідку: «Знайшов я ці відомості в книгах русів». Важливо, що поїздка (поїздки) була пов'язана з водохрещенням Русі і з таким делікатним питанням, як передбачуваний шлюб Святослава з однією з візантійських царівен. Сюжет цей літописець убрав у такі легендарні шати, крізь які важко розгледіти його реальні подробиці.

Рання дата візиту — 946 рік (Святослав ще дитина) — справи не міняє: шлюби, — заручини, у всякому разі, — і в такому віці були нормою, тим більше, коли йшлося про шлюб династичний.

Подорож княгині в «Повісті» — це не запис хроніста. Під пером літописця все, що пов'язано з Ольгою, стає легендою, розмальовується візерунками вимислу, за яким проглядається лише канва події. Взагалі відчувається, що видатна осо-

бистість Ольги навіть літописця збиває з пантелику. Він малює образ то гордовитої княгині, а то смиренної красуні, яка тонко кокетує з імператором.

Посли прибули до Царграда, напевно, наприкінці літа — на початку осені. Їх було чимало. Візантійські документи дають перелік: дев'ять чоловік особливо наближених до Ольги, серед них її племінник (по імені він не названий); далі йдуть 22 «сла» від руських князівств, серед них кілька людей представляють Святослава; потім 42 купці. Їхнє включення до посольства показує, що торговим інтересам Києва княгиня надавала велике значення. Можна було б припустити — вирішальне значення, але ймовірніше, що княгиня просто скористалася торговим караваном з Русі. У посольстві три перекладачі — один з них особистий, княгинин.

Крім того, у почті Ольги візантійці нарахували 16 «наближених» жінок і 18 прислужниць. «Наближені» — це придворне оточення, ті, кого в майбутньому називатимуть фрейлінами.

Був у посольстві і священник. Руська флотилія причалила в Суді. Купців розмістили, як звичайно, на подвір'ї монас-

Хрещення Ольги. Мініатюра Радзивілівського літопису

тиря святого Мамонта, і вони зайнялися своїми торговельними справами, а от власне посольству княгині довелося почекаати... На думку Ольги, занадто довго. Візантіїці вміли водити за ніс — в імператора щоразу з'являлися нагальні державні справи.

Перед княгинею, «архонтесою русів», вибачались, але офіційний прийом відкладали з дня на день. Потримати приїжджих в передпокої, аби ті були більш поступливими, — це існувало в посольській практиці з дуже давніх часів. Ольга розуміла це. Важливо, щоб ромеї не перейшли межі, за якою починається дипломатична образа. Цієї межі Костянтин VII не перейшов. А поки Ольгу розважало тамтешнє міністерство закордонних справ...

Град Костянтина

Царгород звичайно, вражав усіх, хто його бачив уперше. Не залишилася байдужою до цього великого міста й Ольга. Кам'яні храми й палаци, на віки розраховані оборонні мури фортеці... І всюди камінь. Як це було не схоже з дрімучими лісовими нетрями і тихими річками руських рівнин, розкиданими де-не-де поселеннями орачів і мисливців, невеличкими містами, обнесеними дерев'яною стіною, а то й якоюсь огорожею. Зелені простори Русі, а тут — скупчення ремісничих кварталів: ливарі і ткачі, шевці і сировари, карбувальники і м'ясники, ювеліри і кожум'яки, ковалі, зброярі, корабельники, нотаріуси, міняли. Струнка ієрархія занять і ремесел. Майстри стримано хвалять свої справді чудові і на диво дешеві товари.

На Русі цього поки що не було. І поки що мало де на Русі димілися горна й чути було передзвін у кузнях. Хіба що слухали стукіт сокир. А ще дубили шкури звірів, мочили й тіпали льон та коноплі, молотили хліб... Щоправда, з Русі везли сюди безцінний товар — хутро північних лісів. І в Константинополі, і на базарах казкового Багдада, і ще далі — усюди це було предметом найвишуканішого вбрання. А ще віск, мед... Упродовж багатьох століть Русь ще вивозитиме на ринки Європи товари, що були традиційними в її експорті.

Полотна, лляні тканини, коноплі, ліс, сало, шкіри. Візьмемо хоча б таку стратегічну сировину. Льон і коноплі — це вітрила і канати, це флот, це панування на морі. Сало — аж до недавнього часу практично єдине мастило, без якого немає промисловості. Шкіра — це упряж і сідла, взуття і похідне спорядження. Мед — необхідний у ту епоху продукт, а ще й з лікувальними властивостями.

Ольга милувалася храмами і пам'ятками, мозаїками столиці ромеїв. Напевно, запам'яталися їй шістдесятиметрова колона Костянтина з фігурою імператора — вона буде і через століття вражати прочан-християн із Русі, і давній монумент посеред іподрому — тридцятиметровий з рожевого єгипетського граніту — трофей, перевезений до столиці ще наприкінці IV століття, у 390 році...

Багато чого побачила тоді Ольга в Царграді.

Подивімося на тодішній Константинополь очима київської княгині, правительки великої держави. Ольгу-жінку міг зачарувати казковий Царград. Ольга-княгиня тверезо бачила, що далеко не все, хіба лиш дещо, може бути співвіднесене з Руссю в цьому чужому житті. Так, акведук Валента — канал над містом — чудо будівельної техніки, але навіщо він у Києві? У Царграді немає прісної води, а в Києві прозорий плин могутнього Дніпра, що не поступається і Босфору. Кам'яні фортечні стіни? Але в ту епоху вони не були надійнішими за дерев'яні. Половецька стріла не страшна і за часоколом. Воїн же руський — це всім відомо, і Візантії також — вартий трьох заморських найманців. Кам'яні будинки? Знову-таки, вони не могли бути особливо принадливими. Русь — країна лісів і полів, країна орачів. Навіщо в ній кам'яні будівлі. Пам'ятники? Монументи? Русь ще дуже молода, їй нема кого і що уславлювати такими спорудами.

Нарешті 9 вересня 957 року, в середу, у Магнаврі, тронному залі палацу, відбувся імператорський прийом. Прийом закінчився пишним обідом на честь «архонтеси русів» і її посольства. Прощальний прийом 18 жовтня був таким же урочистим. Ми не знаємо, як відбувалися переговори Костянтина й Ольги, посольства й уряду імперії. За результата-

ми ясно, що вони не були вдалі. Ольга поїхала розсердженою. Відносини між державами поліпшити не вдалося.

Візантійські джерела про характер переговорів не повідомляють. Слід гадати, що пропозиції Києва були визнані такими, що не відповідають інтересам і достоїнству імперії, тому — візантійські документалісти уникали фіксації не дуже приємних фактів — вони не були записані.

Напевно, пропозиції Русі являли собою те, що в сучасній дипломатії називається «пакетом», тобто повинні були розглядатися всі разом. Очевидною була зацікавленість Візантії у військовій допомозі, у цей період справді гостро необхідній імперії, а також взаємна зацікавленість у прийнятті Руссю християнства. Проте й тут переговори зірвалися.

Ольга, цілком вірогідно, вела мову про династичний шлюб (так відбудеться і при Володимирі). Візантія висувала умови васальної залежності Руської держави. Домовленість не могла бути досягнута. Майбутнє покаже, що імперія припустилася помилки — Костянтин VII виявився непросторливим політиком.

І, слід гадати, вже наступного дня після прощального прийому руська флотилія підняла вітрила. Знову розгорнемо літопис. Впадають в око прощальні слова Ольги, звернені до патріарха: «Люди мої і син мій язичники, — нехай збереже мене бог від всілякого лиха». Ніякого «лиха» від своїх людей Ольга не чекала. Її слова стверджували: ми були і залишимося язичниками, водохрещення Русі не відбудеться.

Щодо водохрещення самої княгині і частини її почту у Царграді думки дослідників розходяться. Важливим аргументом на користь того, що Ольга була хрещена до поїздки, вчені вважають те, що візантійські хроніки і сам Костянтин не згадують факту її водохрещення в Царграді. Цей факт, найважливіший у політиці імперії і діяльності її церкви, візантійці згадали б неодмінно. У ті ж роки в Царграді були хрещені, наприклад, два угорських князі, і це візантійці зафіксували протокольно. Аж ніяк не можливо, щоб водохрещення Ольги мали б за таке, що не заслуговує на увагу.

Поховання Ольги. Мініатюра Радзивілівського літопису

Тільки дарунок Ольги — велике золоте блюдо, яке княгиня пожертвувала у Святу Софію і яке показували у Царграді ще на початку XII століття, — міг би вважатися христинним внеском княгині.

Так його розглядає і Руська православна церква. Традиція давня, та може бути й таке, що блюдо — свідчення обміну подарунками. Ользі теж були вручені «численні дарунки — золото і срібло, і паволоки, і посудини різні». До того ж ніщо не заважало Ользі зробити внесок у храм у тому разі, якби вона була хрещена на Русі.

Залишається важлива деталь, яка вимагає пояснення. При водохрещенні Ольга дістала ім'я Олени. В імені при хрещенні намагалися вгадати, точніше, містично ознаменувати долю, пов'язуючи ім'я з тим «соіменним» святим, за яким його давали, і з тим, хто це ім'я гідно — знову ж таки з християнської точки зору, мав... Оленою звали матір Костянтина Великого. Це вона, християнка при сині-язичнику (а Костянтин прийняв водохрещення майже на смертному одрі), вирушила до Палестини і знайшла там найбільшу християнську святиню — хрест, на якому розіп'яли Христа. Олена багато зробила для зміцнення християнства в Римській імперії.

Ось на таку роль матері-християнки при сині-язичнику, що під її впливом погодиться прийняти нову віру, і сподвигає Ольгу-Олену її нове ім'я.

Сватання

А позаяк переговори княгині про шлюб сина (пошуки нею династичної невістки в сімействі порфірородного імператора) виявилися (поки що!) марними, то літописець перетворює їх на таку собі історію в дусі середньовічних романів.

Зацікавленість Ольги перетворюється на зацікавленість Костянтина і виглядає навіть трохи комічно: «І побачив цар, що вона дуже гарна обличчям і розумна, і сказав їй: «Гідна ти царювати з нами в столиці нашої». Вона ж, збагнувши зміст цих слів, відповіла цесарю: «Язичниця я. Якщо хочеш хрестити мене, то хрести мене сам — інакше не охрещуся». І хрестили її цар з патріархом». Після цього Костянтин із заavidною прямою говорить Ользі, точніше, вже Олені: «Хочу взяти тебе в дружини собі». Тут і пішла хитромудра відповідь княгині, після чого імператору залишилося тільки визнати: «Переклюкала мя еси...» (тобто перехитрила). Костянтин уже давно був одружений, і імператриця Олена урочисто приймала руське по-

Київ. Пам'ятник княгині Ользі

сольство в палаці. Грайлива бесіда з Костянтином — описання літописцем переговорів, які справді мали місце, але йшлося про шлюб Святослава! Вони були невдалі, і літопис перетворює їх на невдале сватання Костянтина. Зберігаються обидва істотні моменти переговорів: сватання і відмова. Реалії ж, як ми бачимо, перетворені на глузування над цесарем сприятливим для княгині чином. Відносини не з імперією, а з Костянтином були зіпсовані. Імператор розраховував свою політику, гадаючи, що візантійський вплив можна поширити, не зважаючи на інтереси Києва. Це було помилкою візантійської дипломатії, яка не оцінила зростання сили і впливу Русі; втім, це звичайна помилка прегордої Візантії, котра завжди низько оцінювала «варварів».

Тимур Надзвичайний

Ще за життя навколо особи та діянь Тимура Гурігана — Тимура Надзвичайного утворився такий вузол суперечностей, що розв'язати його сьогодні вже, напевно, неможливо. Навіть в історію він увійшов не під одним зі своїх імен: Тимур, Тамербек, Тимур Гуріган, а під прізвиськом, що дали йому вороги через його кульгавість, — «Кульгавий Тимур». Інакше — Аксак-Тимур тюркською, Тимур-ленг перською, Тамерлан європейськими мовами.

Місяця серпня, у 26 день, 1395 року Москва зустрічала Володимирську ікону Божої Матері. Митрополит Купріян з великою кількістю народу на полі на Куличкове благали Божу Матір заступитися за Москву, не дати ордам Тимура розорити і спалити місто. Намагаючись випередити можливу навалу середньоазіатської орди, син Дмитра Донського, Василь Дмитрович, зібрав у Москві рать і поставив уздовж північного берега Оки, поблизу Коломни, оборону. Але Тимур не пішов на Москву — він несподівано повернув на Єлець і спалив його. Потім у Криму розграбував торгові міста Азов і Кафу, після чого спалив Сарай і Астрахань.

Звістка про його походи миттєво докотилася до європейців, і вони почали боятися самого імені Великого кульгавого.

Тамерлан

Сім років по тому, 1402 року, Європу охопив черговий напад жаху — вона очікувала вторгнення середньоазіатських орд. Тимур тоді розбив і полонив при Ангорі (Анкарі) великого османського султана Баязіда I Блискавичного — сина османа Мурада, що був убитий на Косовому полі сербським князем Лазарем у 1389 році. Але ж Блискавичного султана вважали непереможним: до цього він скорив Анатолію і велику частину Балкан, а після тривалої

облоги з 1394 по 1400 рік ледь не захопив Константинополь. Саме він поклав край хрестовим походам проти мусульман, розбивши армію хрестоносців під Нікополем (Болгарія) 1396 року. Ця поразка на довгі роки відбила бажання європейців бряжчати зброєю на Сході. І цей великий осман був повалений і полонений!

Генуезці підняли штандарт Тамербека над вежами фортеці Пера в бухті Золотий Ріг. Імператор Константинополя і султан Єгипту визнали владу Тимура і запропонували виплачувати йому данину. Англійський король Генріх IV, король Франції Карл VI якнайдоброзичливіше вітали еміра з великою перемогою. Король Іспанії Генріх III Кастильський послав до Тамербека своїх послів, яких очолив доблесний лицар Руї Гонсалес де Клавіхо. Європа готувалася до гіршого, вона очікувала вторгнення Тамербека. Але Тимур Гуріган у черговий раз здивував усіх — його воїни повернули своїх бойових коней назад, у бік Самарканда.

Перекручена правда еміра

Численні історіографи Тимура всебічно описали його життя. Вони приділяли йому стільки уваги, що збирали

про нього будь-які відомості, навіть найбезглуздіші. Тому багато збережено фактів не просто суперечливих — вони часом вражають. Так, середньовічні біографи і мемуаристи пишуть про феноменальну пам'ять Тимура, про те, що він володів турецькою і перською мовами, що його знання численних історій з життя великих завойовників і героїв допомагало йому надихати воїнів перед битвою. І разом з тим ті самі джерела твердять, що Тамербек був неписьменним. Як же могло так статися, щоб людина, яка знала кілька мов, не вміла читати, маючи при цьому феноменальну пам'ять? Навіщо тоді йому було потрібно тримати при собі особистих читців, якщо вони не могли навчити читати Тамербека? Як же він тоді керував своєю великою імперією, керував армією, визначав чисельність своїх військ, кількість фуражу, що залишився? Як могла неписьменна людина своїми пізнаннями в історії здивувати найвидатнішого з мусульманських істориків Ібн-Халдуна?

Найбільш неоднозначною інтерпретацією істориків є спроба показати Тимура як жорстокого головоріза, який винищує своїх супротивників, стирає з лиця землі цілі міста. За цією версією, Тамербек — не великий воїн і будівничий, а звір у людській подобі. У 1387 році під час походу в Іран за його наказом начебто було вбито 70 тисяч мирних жителів міста Ісфагана, з голів яких за допомогою річкової глини була складена величезна піраміда чи навіть кілька пірамід. А через два роки в хорасанському місті Себзеварі Тимур нібито звелів своїм воїнам закладати битвою цеглою і вапном вкинутих у канали живих людей, зводячи в такий спосіб довгі мури. Під час походу в Індію 1398 року Тимур нібито наказав винищити 100 тисяч бранців, бо їх було важко доправити в Середню Азію. У 1401 році за один день (!) при взятті Багдада, згідно з чутками, було вбито 90 тисяч людей і з їхніх голів споруджено майже 120 веж. Кажуть, що при взятті єгипетського міста Халеб Тимур обіцяв не пролити жодної краплі мусульманської крові. Свою обіцянку він «виконав» — усіх християн перерізав, а всіх мусульман живими зарив у землю.

Про нелюда Тимура історик В. Бартольд в Енциклопедії Брокгауза й Ефрона пише, що в жорстокостях Тимура, крім холодного розрахунку (як у Чингісхана), помітна хвороблива, витончена лютість, яку, напевно, можна пояснити фізичними стражданнями, що він їх зазнав упродовж усього свого життя (після поранення, яке дістав у Сеїстані). Багато дослідників говорять і про те, що жорстокість Тимура викликана болем у нозі й руці. Як бачимо, еміра намагаються показати психопатом, який через своє каліцтво щораз приймає рішення вирізувати сотні тисяч людей. Але в нас дотепер немає реальних доказів тих безчинств, що їх приписують Тимурові. Археологи не знайшли жодного підтвердження. Не знайдений жоден значний фрагмент жодної з веж, споруджених з «відрубаних голів».

Як можна взяти на віру всі відомості про злочини Тамербека, якщо ми достеменно знаємо, що під час Варфоломіївської ночі 24 серпня 1572 року католики в Парижі різали своїх «братів по християнській вірі», але змогли знищити лише три тисячі гугенотів? А по всій Франції винищили тоді понад тридцять тисяч. Причому до цієї операції католики готувалися довго і ретельно. Тимур же, як твердять деякі історики, спонтанно знищував сотні тисяч людей.

Не слід забувати, що люди тоді були звичайною здобиччю, яку можна було із зиском для себе продати. Раби — це гроші. Хто ж буде своїми руками знищувати своє майно? Навіщо Тимурові було різати мирних жителів, якщо він міг їх продати? Скоріш за все, приклад перекрученої історії з еміром ще раз красномовно свідчить про те, як можна на свій лад перекроювати історію. Адже неправда, повторена багаторазово і багатьма, стає істиною. Важливо не те, хто ти є насправді, — важливо те, що про тебе говорять інші. З Тимуром, напевно, повторилася давня як світ історія: з воїна і будівничого зліпили образ лиходія.

Доля безрідного

Тимур залишив нам багато загадок. І ми не знайдемо на них відповіді, поки не з'ясуємо причин його нескінченних

воєнних походів. Більшість істориків говорять про ці причини надто однозначно. Для них він типовий деспот, який мріє про всесвітнє панування. Такий підхід нічого не пояснює. Занадто складне це заняття — перемагати своїх супротивників.

Сьогодні ми вже не зможемо збагнути, якою важливою для людей епохи середньовіччя була приналежність до шляхетного і знатного роду. Ми зовсім інші. А наші предки дуже трепетно ставилися до свого минулого. Тимур так і не зміг стати повновладним правителем Мавераннахру (землі між Амудар'єю та Сирдар'єю), бо він не мав на це права. Він міг завоювати все, крім права бути легітимним правителем Межиріччя. Йому довелося розділити свою владу з ханом з роду Чагатая — другого сина Чингісхана. Закон, установлений Чингісханом, говорив: правити може тільки чингізид. Тому Тимур задовольнявся лише званням «великого еміра». Ханами ж при ньому вважалися нащадок Чингісхана Суюргатмиш (1370—1388) і його син Махмуд (1388—1402).

У другій половині XIV століття чотири улуси, залишені Чингісханом, втратили єдність. Улус Чагатая (Середня Азія), у свою чергу, роздібився на Могулістан (Семиріччя і Східний Туркестан) і Мавераннахр. Хани Могулістану постійно ворогували через спірні території з правителями Самарканда і розоряли Мавераннахр. І коли безрідний — не прямий нащадок підкорювача всесвіту Чингісхана — Тимур прийшов до влади в Самарканді, згуртував сусідні племена і дав тверду відсіч ханам Могулістану, спадкоємці монгольської орди злякалися. Вони побачили в Тимурі того, хто знищить введений порядок передачі вла-

Чингісхан

ди. З цим не можна було миритися. Барлас Тимур міг знищити найголовніше — закон. І правителі Євразії оголосили Тамербеку війну.

Слід нагадати, що в міжнародних відносинах середньовіччя поняття «батько — син — брат» уживалися скрізь і були наділені таким змістом: рівний називався «братом», залежний — «сином». Саме цими термінами тодішні правителі визначали своє місце в системі міжнародного права. Переможець завжди ставав «батьком» і вимагав, щоб у межах території, що підкорилася, його ім'я згадувалося в молитвах, а монети чеканили з його образом. Ці умови були так само обов'язкові, як і сплата данини — прибуткового податку.

Доблесний лицар Клавіхо повідомляє, що Тимур постійно називав своїм сином іспанського короля, підкреслюючи у такий спосіб свою перевагу над ним. Він намагався показати іншим послам, що навіть государі далекої Іспанії підкоряються його волі.

Тимур створив прецедент — він похитнув «правила гри». Хани Золотої Орди, мамлюки Єгипту, султан Багдада і турки-османи були єдині у своєму прагненні вгамувати безрідного. Їм здавалося, що вони легко відновлять престиж своєї влади.

Ініціатором континентального союзу проти Тамербека був хан Золотої Орди Тохтамиш, якого Тимур свого часу не видав Урус-хану — правителю Золотої Орди. Тохтамиш кілька років був при Тимурі і добре знав про його можливості і велич. Після смерті Урус-хана Тимур допоміг прийти до влади в Золотій Орді Тохтамишу. Але той дуже скоро забув про допомогу еміра.

Разом з мамлюками й османами Тохтамиш намагався координувати свої дії проти Тимура. Постійно йшли переговори між цими трьома великими державами того часу. Хома Мецопський повідомляє про полонених Тимуром посланців Тохтамиша до хана тавризького Ахмеда з пропозицією дружби. Аль-Аскалані і Ібн Дукмак у своїх літописах згадують про візити послів Тохтамиша до султанів Єгипту. Араб Ібн Тагрібірді перелічує всіх учасників цього союзу. У цей військо-

вий блок входили татарський хан Тохтамиш, султан османів Баязид, мамлюкський султан Баркук, а також емір Ахмед Бурханеддін, правитель Кара-Коюнлу Кара-Юсуф, Джелаї-ріді, правитель Мардину і Туркменський емір. Звичайно, до цього союзу не міг не пристати і залежний від мамлюків правитель Багдада.

Сформований грізний континентальний військовий блок повинен був роздавити гордого барласа, поставити його на місце і показати всій Євразії, що закони престолонаслідування залишаться непохитними.

Нічого з цього не вийшло. Тамербек вчасно довідався про небезпеку. Він уміло вів переговори з усіма, вводячи супротивників в оману. Використовував усе — від подарунків до погроз. Можливо, саме за його наказом 1398 року отруїли незговірливого володаря Баркука, що перебив послів Тимура. Усі засоби використовував Тамербек.

Він прагнув розбити всіх своїх супротивників поодинці. Щоправда, це йому довелося робити все своє життя. Тамербек був змушений не залишати свого сідла, постійно побоюватися зради, чекати нападу, який міг статися будь-коли і будь-де. Він втратив у битвах своїх улюблених синів і онуків, вірних воїнів. По-іншому було не можна — або походи, або смерть і руйнування Мавераннахру.

Отже причина його постійних воєнних походів, очевидно, полягала не тільки в бажанні підкорити собі всі основні торговельні шляхи і не в намаганні прогодувати величезну армію. Воля і незалежність підлеглого йому Мавераннахру, постійна небезпека нападу, реальна загроза знищення його країни світовою військовою коаліцією, що не визнає його легітимності, — ось що змусило Тамербека оточити свої землі поясом васальних держав.

Закони імперії

Прийшовши до влади, Тамербек був змушений мобілізувати всі сили для того, щоб відбити ворогів Мавераннахру. Розв'язати цю проблему було майже неможливо. Межіриччя не могло правити за економічну базу для створення

численного і добре озброєного війська. Землі Мавераннахру були не такими сприятливими для землеробства і скотарства, як землі сусідів. Та й географічне розташування землі, що лежить між Амудар'єю і Сирдар'єю, було не дуже вдалим, аби сподіватися на створення могутньої незалежної держави.

Відсутність природних перешкод для вторгнення, убогість ресурсів змусили Тимура шукати інші рішення для захисту своєї держави. Міркуючи над цією проблемою, Тамербек виробив три принципи, якими керувався впродовж усього свого життя: ніколи не воювати на своїй території, не йти в оборону і стрімко атакувати, випереджаючи можливий удар супротивника.

Залишалось вирішити головне — згуртувати армію і мобілізувати мирне населення. Для зміцнення армії Тимур звернувся до досвіду Чингісхана, який 1206 року на березі Онона на курултаї (з'їзді), що обрав його великим ханом, провів військову й адміністративну реформу. Чингісхан не тільки змінив загальнокочове прізвисько «цзубу» на горде ім'я «монгол», він увів нові постанови. Відтепер Яса — закон — визначала життя орди — народу-війська. Щоб велика частина об'єднаного війська не бунтувала, а монгольських ветеранів у новому об'єднанні було менше десятої частини, Чингісхан відмовився від родового принципу. Відтепер усі нагороди і просування по службі визначалися відповідно до заслуг.

Тамербек повернувся до цього перевіреного часом надбання предків і в найкоротший термін згуртував підвладні йому розрізнені племена Великої Монгольської імперії. Еміри і багатери всіх племен його орди були задоволені. У чоловіка є один шлях — війна і є один закон — Яса.

Тимур не був би Тимуром, якби не розумів, що один закон не може правити в його імперії. Він зрозумів, що у воїна і простолюдина повинні бути різні закони, але всі ці закони мають вселяти страх, наводити на людину жах при думці про порушення розпоряджень.

У XIX столітті філософ Спенсер стверджував, що суспільством повинні правити два види страху: страх перед живими

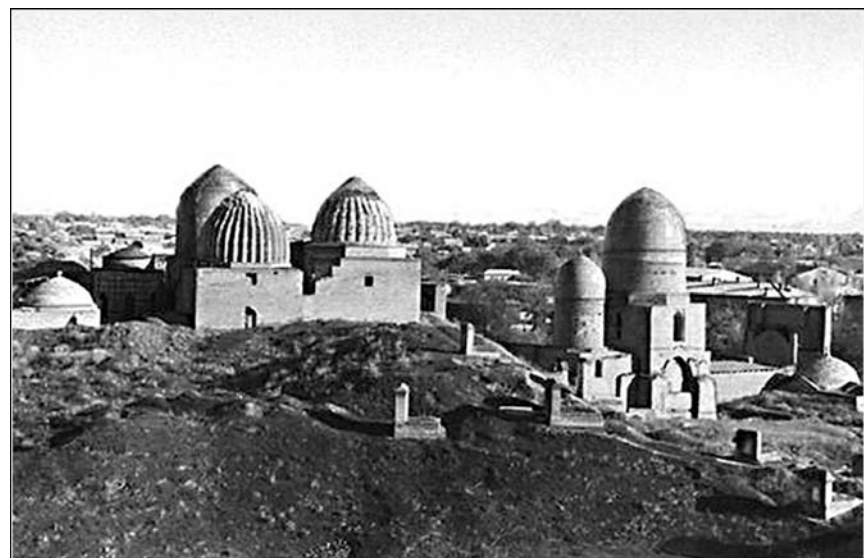

здійснює держава (адміністративний апарат), страх перед мертвими — релігія (церква). Ці «правила» були зрозумілі і Тамербеку.

Іслам допоміг Тимурові підготувати своїх підданих до майбутніх боїв. Закони шариату згуртували Мавераннахр. Вони протягом усього правління Великого еміра захищали тили, єднали людей, зобов'язували їх віддано служити еміру. Шариатські суди змушували мирне населення підкорятися єдиним розпорядженням. Це дало змогу Тамербеку мобілізувати вбогі ресурси Мавераннахру.

Яса Чингісхана шанувалася Тимуром і його воїнами вище законів шариату. Але він не міг протиставляти армію і народ. Єдність, що намітилася, треба було зміцнити. Для цього Великому еміру довелося змінити рідні для його воїнів рогаті штандарти монголів на золотий півмісяць. Відтепер війська Тимура несли над собою штандарти з золотим півмісяцем.

Кожну перемогу Надзвичайний емір відзначав спорудженням пам'ятників. Найвідоміші з них — ансамблі площі Регістан і Шахі-Зінда, мавзолей Гур-Емір і грандіозна соборна мечеть Бібі-Ханим.

Самарканд. Шахі-Зінда. Ансамбль меморіально-культових будівель

Для зведення цих грандіозних споруд йому потрібні були ремісники і будівельники. Його воїни знаходили в скорених містах вправних майстрів і доставляли неушкодженими в табір для відправки до Мавераннахру. З усіх скорених земель у Самарканд прибували кращі архітектори, муляри, різьбярі по каменю, теслі й інші ремісники. Одні були потрібні для будівництва, інші — для виробництва озброєння і зброї.

Легенда розповідає, що, перш ніж спалити Дамаск, Тимур наказав скопіювати креслення знаменитого купола мечеті, що був відтворений у Самарканді. Ця маківка згодом стала прикрашати палаци махараджів Індії і церкви Святої Русі.

Свої архітектурні ансамблі Тимур присвячував не тільки пам'ятним подіям. Він прагнув увічнити пам'ять про дорогих його серцю людей. За переказом, величну мечеть комплексу Бібі-Ханім емір спорудив як усипальницю для своєї першої дружини Алджай-ага — Благословенної Принцеси. Втративши онука, Тамербек вирішив увічнити його пам'ять,

побудувавши мавзолей Гур-Емір, що став усипальницею і його самого, і багатьох його нащадків — тимуридів (на зразок цієї величної споруди була влаштована усипальниця Наполеона — імператора французів).

Уся його імперія була пронизана мережею чудових доріг. Уздовж них на незначних відстанях були зведені станції — караван-сараї і сторожові пункти, в яких мандрівники завжди

Самарканд. Мавзолей Емір-Заде

могли поміняти коней, відпочити, знайти прихисток. За такої добре налагодженої транспортної системи влада еміра простиралася по всій імперії, повідомлення з будь-якої провінції гінці доставляли до Самарканда в лічені дні.

У канцелярію Тимура стікалася інформація від усіх намісників, які були зобов'язані надсилати звіти про роботу. Таємні агенти постійно повідомляли про реальний стан речей, що давало змогу контролювати діяльність адміністрації. Причому мережа інформаторів була добре розвинута не тільки в його імперії, але й за її межами. Агенти повідомляли про просування ворога і його матеріальне забезпечення, а також поширювали чутки з метою справити вплив на моральний стан супротивника.

Усі ці заходи давали змогу Тамербеку керувати великими територіями, постійно перебуваючи у воєнних походах. Налагоджена система зв'язку тримала його в курсі всіх подій імперії. Навіть сидючи в сідлі, він міг знімати з посади одних намісників і призначати інших, вирішувати суперечки, розпоряджатися скарбницею.

Купців обкладали незначним митом і дорожнім податком, а вони натомість мали безпеку й отримували провідників. Усе це сприяло швидкому розвитку торгівлі. Влада Тимура була благом для торговців, вони могли водити свої каравани впродовж п'яти місяців на рік під його надійним захистом. Купці налагодили міцні зв'язки між Індією, Китаєм і Європою. З хліборобів після збирання врожаю стягували податок, і залежав він від родючості земель. Податковий тягар не перевищував третини всієї продукції. Вражають успіхи Тимура в боротьбі зі злочинністю. Міська влада і дорожня варта вели непримиренну боротьбу зі злочинцями, позаяк що вартість украденої речі їм доводилося відшкодовувати з власної кишені. Приєднуючи нові території, Тамербек послабляв податковий тягар. Від цього імперія Тимура тільки вигравала, бо послаблення економічного гніту приводило до економічного зростання, що, у свою чергу, через якийсь час давало змогу збирати більше податків.

Косий удар

Тимур був неперевершеним стратегом. Йому не було рівних у застосуванні воєнної стратегії. Усі його великі супротивники були ним обмануті. До своїх походів він готувався заздалегідь, розвідники доносили йому про пересування загонів супротивника. «Агенти впливу» забезпечували інформаційне прикриття. Готуючись до чергового походу, Тимур ніколи не розкривав своїх справжніх планів. Виступивши в одному напрямку, Великий емір в останній момент «змінював» плани, повертав і завдавав удару там, де його ніхто не чекав.

Воєнні історики захоплюються знаменитими косими фланговими ударами Фрідріха II, який вважається їхнім автором. Але таку тактику ведення бою застосовував ще Олександр Македонський. Користувався нею і Великий емір. Він шиковав свою добірну кавалерію на правому фланзі, що складався з авангарду і резерву. Удар наносив по лівому флангу супротивника, що, як правило, не витримував такої сили і пропускав важку кінноту Тимура в тил. Лівий фланг емір волів не задіювати, поки не завершиться масована атака правого флангу. Сам він командував могутнім резервом, що розташовувався в центрі. Цим резервом можна було посилити як правий, так і лівий фланги. Такою тактикою Тимур концентрував міць своїх добірних частин в одному місці. Він уперше припинив іти в бій усім військом одночасно. Такі лобові сутички знесилювали армію, спричиняли великі втрати. Сконцентрувавши ж добірні війська на правому фланзі, Тимур дозволяв лише йому зблизитися з лінією супротивника. У цій точці зіткнення він досягав і чисельної переваги, що давала змогу розбити лівий фланг ворога і зайти йому в тил. На відміну від прусського короля Фрідріха II, Тамербек не обмежувався однією лише тактикою ведення бою — у нього був цілий арсенал «заготівок».

Перемогу над Тохтамишем 1395 року Тимур здобув завдяки новій воєнній тактиці. Знаючи улюблену манеру військ Тохтамиша обходити, оточуючи півмісяцем із флангів, війська супротивника, Тамербек застосовував тактику «їжака», розра-

ховану на активну оборону на початку битви з наступним контрнаступом усіх своїх військ у центрі. Для захисту тилу Тимур приділив особливу увагу посиленню ар'єргарду. І після того як супротивники охопили Тимура півмісяцем, той завдав нищівного удару в центрі, розітнувши війська Тохтамиша на дві частини. І поки ар'єргард захищав тил, інші загони Тамербека планомірно добивали роз'єднаних золотоординців, заходячи їм у тил. Тамербек уперше оточив супротивника, який оточив його на початку битви.

Таким чином, талант Тимура як полководця був незаперечним. Що ж до його звичного історичного портрета, то з окремими штрихами до нього можна посперечатися, особливо з характеристикою Великого еміра як найбільшого не-люда тих часів.

Данина поваги

Великий завойовник навіть мертвий дав про себе знати.

У 1941 році відзначали 500-річчя від дня народження великого узбецького поета, мислителя і державного діяча Алішера Навої. З метою вивчення його епохи ювілейному комітету було дозволено розкрити мавзолей Тимура, що передбачалося зробити 15 червня. До наукової експедиції під керівництвом вченого і заступника голови Раднаркому УзРСР Ташмухаммеда Кар-Ніязова входили антрополог і археолог М. М. Герасимов, письменник і історик Садридін Айні, відомий сходознавець А. А. Семенов, до кінознімальної групи — молодий кінооператор Малік Каюмов.

Розкопки розпочали 16 червня 1941 року. Спочатку розкрили гробниці синів Улугбека, потім усипальниці синів Тимура — Міраншаха і Шахруха. 18 червня були витягнуті останки онука Тимура — Улугбека. 19 червня зняли важку надгробну плиту з гробниці самого Тамербека. 20 червня, після розкриття труни Тимура, мавзолей наповнився різким задушливим запахом суміші якоїсь смоли, камфори, троянди і ладану. Роботи довелося припинити. У ніч з 21 на 22 червня 1941 року антрополог М. М. Герасимов все ж таки спускається у гробницю Тимура.

*Гур-Емір в Самарканді.
Усипальниця Тимура і тимуридів*

А через кілька годин Німеччина вчинила напад на СРСР. Давнє застереження справдилося. Самаркандці не випадково попереджали членів експедиції, щоб ті не тривожили кісток Великого кульгавого, бо інакше буде страшна війна. Та останки Тимура були не тільки вилучені з гробниці, але й привезені до Москви. Сталін же не став випробувати долю далі. 20 грудня 1942 року в розпал битви під Сталінградом останки Тимура і тимуридів були пе-

репоховані назад. Кістки Великого кульгавого були повернуті в його гробницю.

Рудоволосий європєць

Численні біографи Тимура, які яскраво описали його походи і діяння, залишили дуже мало відомостей про його зовнішність. Однак і те, що дійшло до нас, суперечить уявленню про належність Тимура до монгольського племені барласів. Так, араб Ібн Арабшах, якого емір узяв у полон, повідомляє, що Тимур був високий, мав велику голову і високе чоло. Був дуже сильний і хоробрий, міцної статури, із широкими плечима. Він носив довгу бороду, кульгав на праву ногу, говорив низьким голосом, рано посивів. Колір шкіри мав білий! Найцікавіший «портрет» Тамербека відтворив антрополог М. М. Герасимов, застосувавши свій метод пластич-

ної реконструкції зовнішнього вигляду людини. Після дослідження у такий спосіб останків еміра, що їх витягли під час розкопок з мавзолею Гур-Емір у ніч на 22 червня 1941 року, Герасимов науково підтвердив кульгавість і сухорукість Тамербека. Результати своєї роботи Герасимов виклав у статті «Портрет Тамерлана». Якщо уважно вчитатися у висновки, що їх зробив Герасимов, то з'ясується, що Тимур був... європейцем! Великий антрополог так і не повірив в отримані результати. Він усіляко намагався інакше витлумачити своє відкриття. Адже він прекрасно знав, що Тимур повинен бути монголоїдом. Але ж отримав він портрет європейця! Герасимов не погоджувався зі своїми результатами і невпинно повторював: «Перед нами монгол», і — знову описував зовнішність європейця.

Є свідчення про те, що Тимур походить з отуреченого монгольського роду. Знайдений кістяк належить сильній людині, високій як для монгола на зріст (близько 170 см). Однак значне виступання кореня носа і рельєф верхньої частини надбрів'я вказують на те, що власне монгольська складка повік виражена відносно слабо. Волосся Тимура товсте, пряме, сиво-рудого кольору, з перевагою темно-каштанового і рудого. Крім того, Тимур носив довгі вуса, а не підстрижені над губою, як це було заведено в правовірних послідовників шаріату. Невелика густа борода Тимура мала клинцювату форму. Волосся її тверде, майже пряме, товсте, яскраво-коричневого (рудого) кольору, зі значною сивиною. Навіть попереднє дослідження волосся бороди під біноклем переконує в тім, що цей рудо-червонуватий колір — натуральний, а не фарбований хною, як описували історики. Одне слово, висновки разючі...

Загадка побачення з дофіном

У першу неділю Великого посту, 13 лютого 1429 року, через Французькі ворота Вокулера виїхали семеро людей: Жанна, Жан з Меца, Бертран де Пуланжі, двоє їхніх слуг, королівський гонець Коле де В'єнн і лучник на ім'я Рішар. Почався похід за визволення Франції.

Їхали швидко, здебільшого ворожою територією. Так перетнули вони Східну Шампань і Бургундію і на восьмий день вступили в межі Бурзького королівства. Останню зупинку перед Шином Жанна і її супутники зробили в абатстві Сент-Катрін-де-Ф'єрбуа. Звідти Жанна послала дофіну листа, у якому просила аудієнції...

Точна дата приїзду Жанны в Шинон невідома. У давніх роботах найчастіше називалося 6 березня; однак нині більшість біографів називає дату, на яку вказує одна з ранніх хронік: 23 лютого. Жанна одержала аудієнцію не відразу і не просто. Цьому передувало обговорення питання про її прийом Королівською радою. Нарешті, не без труднощів, аудієнцію Жанні дали...

Відповідно до традиційної версії, зустріч відбувалася на очах усього двору. Були присутні понад триста людей, а зал був освітлений п'ятдесятьма смолоскипами. Дофін заховався у юрбі, а Жанні, коли вона з'явилася в залі, показали спочатку

У XV ст. Франція порівняно з іншими державами була дуже великою країною з населенням близько 15 мільйонів чоловік, причому мешканці міст становили лише незначну його частину. Париж налічував близько 200 тисяч, столиці областей — менше 10 тисяч населення.

на одного, потім на іншого придворного зі словами, що це і є принц. Але вона швидко знайшла Карла й обійняла його коліна: «Благородний дофін-

не, мене звуть Жанна-Діва. Господь послав мене, щоб допомогти королівству і коронувати вас у Реймсі як Свого намісника». Всіх присутніх, і насамперед самого дофіна, ці слова приголомшили. Після цього Карл відвів її убік, і вони про щось довго говорили. Про що саме — це назавжди залишилося таємницею: Жанна свято зберігала «королівський секрет».

Це легенда. А що ж було насправді? Жодна з численних хронік, які оповідають про діяння Діви, не згадує про велику кількість присутніх на її першій зустрічі з дофіном, хоча всі вони містять більш-менш докладну розповідь. Немає ніяких свідчень про це і в матеріалах процесу реабілітації.

І лише в єдиному джерелі ми знаходимо ті відомості, на основі яких виникла традиційна версія. Це показання самої

Прибуття Жанни д'Арк до Шинону. Гобелен, XV ст.

Жанни на допиті 27 лютого. Однак біографи, запозичаючи звідти «цифровий матеріал», не звертали уваги на загальний контекст допиту і на один специфічний термін, що його вжила Жанна.

Ось як виглядають показання, які нас цікавлять, у контексті допиту: «Запитувана, чи супроводжувався голос, коли він їй був, світлом, відповідала, що він, як і належить, супроводжувався яскравим світлом, що лилося з усіх боків... Там було понад триста лицарів і п'ятдесят смолоскипів, окрім небесного світла».

...Простір, залитий земним і небесним світлом, а в ньому король, Жанна-Діва і «понад триста» воїнів-лицарів — зрозуміло, що це не опис реальної події, а фантастична картина містичного явища. Чи не так? І Жанна, всупереч звичаю, розповідає суддям про одне зі своїх «одкровенень».

Карл не міг знати, що він приймає майбутню рятівницю Франції... Очевидно, дофін зустрів Жанну в присутності лише деяких прибічників. Можна припускати, що на аудієнції були головним чином члени Королівської ради і що до цього обговорювали питання про її прийом усього близько двадцяти чоловік. Але якщо кількість присутніх на аудієнції скорочується порівняно з традиційним уявленням більш ніж у десять разів, з 300 до 20—25 чоловік, то зовсім інакше виглядає хрестоматійно відомий епізод «побачення в Шиноні» — впізнання дофіна. Однак і в такому «спрощеному варіанті» цей епізод продовжує залишатися багатомисливним в чому загадковим.

Версія про іспит не знаходить підтвердження в показаннях самої Жанни. На другому допиті (22 лютого) вона так описувала свою першу зустріч з Карлом: «Коли я ввійшла в покої, де перебував король, то впізнала його серед інших за порадою мого голоса, що вказав мені на нього. Я сказала королю, що хотіла б піти на війну з англійцями».

Важко також уявити, щоб в інсценуванні іспиту міг брати участь Карл VII — цей, за словами його біографа, «церемонний король». Ховатися серед придворних, принижуючи свою гідність, було не в характері Карла.

Легенда про впізнання дофіна робила одночасно дві справи: створювала образ Жанни-Діви і зміцнювала уявлення про Карла — законного спадкоємця французького престолу.

У тому ж напрямку працювала і легенда про «королівський секрет». Багато сучасників (але не очевидці) «побачення в Шиноні» стверджували, що після того, як Діва чудесним способом впізнала короля, він відвів її убік і вони про щось довго говорили. Стверджували, начебто саме тоді вона переконала його в Божественному характері своєї місії, розкривши секрет, що був відомий лише Богу і королю.

Сама Жанна відмовлялася повідомляти суддям будь-які подробиці; вона була глибоко переконана в тім, що між нею і королем існує містичний зв'язок і все, що стосувалося короля, належало до заповідного світу її «одкровенень».

Перша зустріч Жанни д'Арк із Карлом VII, що спричинила багато чуток і легенд, пройшла інакше, ніж це звичайно подається. Дофін прийняв Жанну на засіданні Королівської ради. Він не ховався і не намагався ввести Жанну в оману. Можливо, вона сама впізнала його, що, втім, було не так уже й важко. Між ними відбулася коротка розмова, яку чули всі присутні. Жанна назвала себе, сказала, звідки і на-

Впізнання дофіна. Книжна мініатюра XV ст.

Карл VII, король Франції

віщо прибула. Карл вислухав і негайно ж розпорядився передати її під нагляд благочестивої пані де Бельє. Потім, за словами очевидця аудієнції Рауля де Гокура, він «наказав, щоб Жанну обстежували клірики, прелати і доктори богослов'я, аби з'ясувати, чи треба і чи можна вірити тому, що вона говорить».

Кілька днів Жанна провела у Шиноні. Дофіну повідомили про результати допиту, але вони його не задовольнили, і було вирішено

піддати Жанну більш серйозному іспиту. На початку березня Жанну відвезли до Пуатьє, де знаходилися верховний суд Бурзького королівства й університет. Там вона постала перед особливою комісією.

Двір теж переїхав до Пуатьє, але Жанну помістили не в замок, а в будинку королівського адвоката Жана Работо. За нею вели таємний нагляд. Господар будинку і приставлені до неї жінки доповідали про її поведінку Королівській раді.

Розслідування тривали близько трьох тижнів. У будинок метра Работо приходили члени комісії і розпитували Жанну про різні обставини її життя. Усі її відповіді фіксувалися.

«Іспит» у Пуатьє був найважчим іспитом для Жанны. Чверть століття по тому один із членів комісії професор теології Сеген де Сеген згадував: «Метр Гільом Емері запитав у неї: «Ти стверджуєш, що голос сказав тобі, що Бог хоче звільнити французький народ від нещастя. Але якщо це хоче зробити Сам Бог, то для чого тоді потрібні солдати?» І Жанна відповіла: «Солдати будуть битися, а Бог пошле їм перемогу». Метр Гільом залишився задоволений відповіддю».

У цих відповідях яскраво виявилася особистість Жанни: незалежний характер, живий і ясний розум, спритність, а також те, що вона спромоглася витримати іспит, якому півтора десятка богословів піддали її, неосвічену селянку.

Маргарита ла Турульд, яка восени 1429 року приймала Жанну в Бурже, наводила, посилаючись на розповідь своєї гості про іспит у Пуатьє, її слова, звернені до кліриків: «У книгах Господа нашого написано більше, ніж у ваших творах». Тут знайшла свій вияв споконвічна недовіра простого люду до «книжників». Залишаючись у межах католицизму, випробовувана й екзаменатори говорили мовами різних культур. Стверджуючи, що в «книгах Господа» сказано більше, ніж у творах «книжників», неписьменна селянська дівчина мала, мабуть, на увазі навіть не Святе писмо, а написану рукою Творця «книгу Божого світу» (дуже поширений образ у цей час) — точніше, світу тих народних релігійних уявлень, з яких складалося її розуміння власної ролі посланниці Неба.

Комісію, звичайно ж, бен-тежив чоловічий костюм Жанни. Ми знаємо точку зору найавторитетнішого теолога Жана Жерсона, що дає змогу скласти думку про загальну позицію в цьому питанні богословів профранцузької орієнтації. Суть міркувань Жерсона зводиться до того, що заборона носити не належний своїй статі одяг являє собою не стільки правову норму, скільки рекомендацію і її дотримання вимагає врахування всіх конкретних обставин. «Ні право, ні мораль, — писав Жерсон, — не забороняють нашій Діві но-

Жанна д'Арк

Реймський собор

Місто Реймс посідає важливе місце в історії Франції. На Різдво у 498 році тут приймав водохрещення король франків Хлодвіг. У Реймському соборі 14 травня 1051 року, на свято Трійці, одна з дочок Великого Київського князя Ярослава Мудрого Анна вінчалася з Генріхом I і стала французькою королевою. Коронація Карла VII відбулась 17 липня 1429 року. Дофін став королем за допомогою Діви Жанни. 11 липня 1775 у Реймсі коронували Людовіка XVI. Дантон, ще підліток, захотів побачити, «як роблять королів», утік зі шкільних занять та пробрався до собору. В школі йому пробачили прогул за цікаву розповідь про церемонію. 7 травня 1945 року у Реймсі було підписано документ про припинення бойових дій між Францією та Німеччиною.

сити одяг чоловіка і воїна, оскільки вона робить чоловічу справу і сама є воїном».

По закінченні роботи комісія представила Королівській раді висновок, у якому говорилося, що ретельне дослідження способу життя, вдачі й намірів Діви не виявило в ній ніякого зла, «але лише добро, смиренність, цнотливість, чесність і простоту».

Про результати розслідування знову повідомили Карлові. «Вислухавши це, — свідчить очевидець засідання Королівської ради Жан д'Олон, — король, беручи до уваги великі чесноти Діви, а

також те, що вона, за її словами, послана до нього Богом, ухвалив у своїй Раді, що відтепер скористається нею у своїх війнах... Було вирішено послати її до Орлеана, який тоді взяли в облогу наші давні недруги».

Синя Борода

Є в історії судовий процес, з героєм якого знайоме не одне покоління людей у багатьох країнах. Хто не слухав у дитинстві казку Шарля Перро про страшного вельможу на ім'я Синя Борода, який вбивав своїх дружин?

Тим часом прототип Синьої Бороди цілком реальна людина, яка до того ж залишила помітний слід в історії Франції. Його ім'я — барон Жиль де Ре. Цей дуже багатий французький вельможа жив у найважчий для його країни час — пору Столітньої війни. Жиль народився в 1404 р. Він рано

залишився без батька, і його виховував Жиль де Ре став маршалом Франції у 24 роки. дід по материнській лінії. З дитинства він звик до того, що його капризи були вищим законом. Разом з тим Жиль мав гарних учителів, був для свого часу дуже освіченою людиною, жадібно читав наукові книги, став великим аматором театру. У 16 років він одружився з Катериною де Туар, що принесла йому багате придане. Незабаром Жиль пішов на війну, став соратником Жанни д'Арк і відважно бився з ворогом пліч-о-пліч з нею. Під час коронації Карла VII Жиля де Ре зробили маршалом Франції. Він намагався звільнити захоплену в полон Жанну, підступив до Руана, але спізнився. Жиль не хотів повірити в загибель Жанни. Він вважав її безсмертною і, можливо, тому визнав Жанну д'Армуаз за Орлеанську діву, хоча потім і почав вагатися у своєму переконанні.

Славнозвісний маршал де Ре повернувся з війни. Своїми скарбами, розміром володінь він міг зрівнятися хіба що з королем. Жиль був власником великої бібліотеки (у цю допечатну епоху, коли кожна книга стільки коштувала!). У його замках грали чудові театральні вистави і що-

Жиль де Ре

разу шили нові костюми для акторів. Пишний почет, розкішні бали також вимагали неабияких коштів. Грошей вже не вистачало, доводилося позичати чималі суми під величезні відсотки. Барон посварився з дружиною, що пішла від нього до батьків; його молодший брат Рене зажадав розділу майна і домігся дозволу короля на це. Герцог Бретані почав скуповувати за безцінь землі Жиль де Ре.

На той же час припадає і захоплення барона алхімією. Він розраховував відкрити таємницю перетворення металів і навчитися робити золото. Спочатку замок Тиффож, а потім спеціально куплений будинок були обладнані під лабораторію середньовічного мага, де в ретортах кипіли якісь невідомі розчини, а по кутках були розставлені людські кістяки і висіли опудала екзотичних тварин, привезених з далеких країн. Довірені особи, яких послав Жиль де Ре, намагалися розшукати найбільш досвідчених алхіміків. З Італії до замку барона прибув магістр окультних наук Франческо Прелаті. Незабаром італієць натякнув, що знається на закляттях, якими можна викликати демонів. Досліди проводилися серед ночі. У цих дослідах брав участь сам барон, його слуги Андріє і Пуату і, звичайно, Прелаті. Блідий від хвилювання Жиль виголошував:

— З'явіться, могутні духи, що відкривають смертним скарби, науку та філософію! З'явіться на мій заклик, і я віддам вам усе, крім життя і душі, якщо ви дасте мені золото, мудрість і владу!

Духи мовчали. Іншого разу барон з алхіміком проводили дослід теж уночі на лузі біля замку, але почалася злива,

і невдалим експериментаторам довелося повернутися до замку.

Жиль, що не звик відступати, викликав іншого заклинателя, потім ще одного. Вони вдало інсценували боротьбу з чортом, чувся гуркіт, і можна було відчутися запах сірки при поверненні диявола в пекло. З цього легковірний власник Тиффожа зробив висновок, що існує можливість викликати нечисту силу, не зрозумівши того, як його дурять шарлатани. Він вирішив перейти від білої магії до чорної. Одного разу, ввійшовши в кімнату барона, Анріє і Пуату побачили в руках свого хазяїна закривавлені частини тіла дитини, спотворений труп якої лежав неподалік. Ці ще теплі органи вклали в скляну посудину, уночі над ними Прелаті почав читати нові заклання.

Жиль найняв стару жінку Перріну Мартен; вона заманювала дітей, слуги барона саджали їх у мішки і несли до замку. Так тривало біля восьми років (1432—1440). Барон вважав, що його високий ранг забезпечує йому недоторканність,

---

однак єпископ Нан-Жиль де Ре, як і Жанни д'Арк, отримав право та, до якого дійшли прикрасити свій герб королівськими ліліями. звістки про ці злодіяння, одержав дозвіл заарештувати Жилья, а також Анріє, Пуату і Перріну Мартен. Інші спільники барона, у тому числі Прелаті, устигли сховатися. Жилья присудили до смертної кари і повісили 27 жовтня 1440 р.

Це факти, на яких базувалися розповіді про Синю Бороду. Народна фантазія перетворила замучених дітей на убитих дружин. А синій колір бороди, імовірно, йде від іншої легенди.

Колись один багатий рудобородий лицар переконував красиву дівчину вийти за нього заміж. Уже в церкві, присягаючись у вірності своїй нареченій, він сказав:

— Я віддам тобі і тіло, і душу.

— Оце я приймаю, — пролунав громовий голос і регіт диявола, що раніше перетворився на красуню, а тепер постав у вигляді синього демона. — Пам'ятай, що з цієї хвилини ти мій і тілом, і душею.

Кімната алхіміка

Диявол зник, а руда борода лицаря на знак укладені угоди стала синьою. Ця казка вигадливо переплелася з історією Жилья де Ре, з їхнього поєднання і виник, імовірно, похмурий образ лицаря Синя Борода.

Однак чи був Жиль де Ре дійсно винний у приписуваних йому злочинах? Про них ми знаємо з матеріалів судового процесу. Але багато що в цій історії викликає сумнів. Насамперед дивний факт: коли цього вбивцю дітей вели на страту, його вітала юрба; здається, люди не дуже довіряли тому, що говорилося на суді. Це змушує насторожитися. Слуг барона і Перріну Мартен допитували так жорстоко (їх катували), що «чаклунка» не пережила допиту. Анріє і Пуату плуталися в числі вбитих дітей — називали цифри від 140 до 800. Припустимо, слуги були не дуже вправні в арифметиці, але фактом є те, що в замках маршала не знайшли жодного трупа. Доведено було лише заняття алхімією. Також викликає подив іще один факт. Довідавшись про намір розслідувати його злочин,

У 1992 році французькі юристи переглянули справу Жилья де Ре та реабілітували його.

Жиль погодився на те, щоб його судили

церковним судом. Це також, мабуть, можна сприймати як ознаку того, що барон був не винним.

Суддями були призначені найлютіші вороги барона. До них належав і єпископ Жан де Малетруа, який давно ворогував з Жилем, а також герцог Жан V, який ще до закінчення розслідування передав маєток барона своєму синові.

Жиль де Ре зізнався у злочинах, але, імовірно, зробив це, щоб уникнути найстрашнішого для такого віруючого християнина, яким був барон, покарання — відлучення від церкви (його відлучили від церкви під час процесу, а потім зняли відлучення). Уславленого Чорного маршала присудили до страти через повішення з наступним спаленням — способом, ганебним для аристократа. 26 жовтня 1440 року вирок було виконано на головній площі Нанта. За стратою спостерігали, мабуть, тисячі людей.

Деякі історики недарма порівнюють процес Жиля де Ре із судом над тамплієрами: і там і тут вигадані обвинувачення, які були сфабриковані, щоб створити привід для захоплення майна засуджених. Історія Жиля де Ре сповита таким густим туманом легенд, створених під час процесу, що вже важко або й неможливо розгледіти справжні риси людини, котра була колись соратником Жанни д'Арк.

Королева, яка правила дев'ять днів

Джейн Грей була дочкою Генріха Грея, маркіза Дорсета (згодом він одержав титул герцога Саффолкського), і леді Френсіс Брендон. Джейн не повинна була стати королевою. Генріх VIII забезпечив себе цілком достатньою кількістю спадкоємців, щоб Джейн, нехай і правнучка Генріха VII по материнській лінії, думала про трон. Із раннього дитинства її понад усе на світі хвилював лише власний розвиток і вдосконалення. Після Реформації, проведеної Генріхом VIII, церква перестала бути монополістом у питаннях освіти, і жінки дістали змогу не лише народжувати дітей, займатися домашнім господарством, але і приділяти увагу власній самоосвіті. Звичайно, подібне могли дозволити собі тільки арис-

Генріх VIII, король Англії

тократки. Далеко не всі прагнули цього, однак серед англійок XVI століття дослідники нараховують півтора десятка високоосвічених жінок (і серед них дочки Томаса Мора, канцлера Англії). Вони не тільки співали і танцювали, грали на музичних інструментах, але й вільно читали латиною і грецькою, розмовляли італійською і французькою мовами. Але Джейн Грей виділялася навіть на їхньому тлі. Латину, грецьку, французьку й італійську вона

вивчила ще в дитинстві, пізніше доповнивши цей перелік іспанською мовою. Цього їй видалося замало, і згодом вона освоїла давньоєврейську та арабську. Читання було однією з розваг для Джейн. Вихована в суворих правилах пуританства, вона практично не брала участі у придворному житті.

Після смерті Генріха VIII трон успадковує його син, Едуард VI, ровесник Джейн. Вони були друзями, але опікун дівчини, лорд Сеймур Дадлі, оцінивши її блискучі таланти, подумував видати Джейн за молодого короля. Але опала і страта перешкодили його планам.

У 1553 році Едуард VI помирає в шістнадцятирічному віці. На той час Джейн Грей уже стала Джейн Дадлі, дружиною Гілфорда Дадлі, четвертого сина герцога Нортумберлендського. Герцог, як регент при молодому королі, вирішив розіграти свою політичну карту. Існує версія, що він силою примусив Джейн вийти заміж за свого сина, знаючи, що здоров'я молодого короля погіршилося. Тоді, можливо, є правдою і те, що до смертельної хвороби Едуарда VI герцог Нортумберленд мав безпосереднє відношення. Регент вчасно подбав про те, щоб умираючий король викреслив з акта про престолонаслідування своїх зведених сестер. Мері й Еліза-

бет, зазначені в заповіті Генріха VIII як прямі спадкоємиці Едуарда, були згодом рішенням парламенту оголошені незаконнонародженими. Марія Стюарт, що доводилася королю двоюрідною племінницею, не могла претендувати на трон, бо була іноземкою (королевою Шотландії). На цьому і зіграв хитрий герцог, а також на тім, що Джейн була прихильницею англіканської церкви. Молодому монарху було приємно усвідомлювати, що він передає корону людині одних з ним поглядів на віру.

Коли леді Джейн повідомили, що відтепер вона — королева, дівчина зомліла. Знадобився час, щоб переконати її прийняти корону, до якої вона не прагнула. Коли її все ж таки вдалося умовити, вона встала і заявила лордам, що «якщо їй призначено царювати, то вона просить Божого благословення на керування країною на славу Бога і на користь свого народу».

10 липня, через чотири дні після смерті Едуарда VI, Джейн Грей Дадлі була проголошена королевою Англії. Для її подальшого спокійного правління залишалося тільки заарештувати й заточити до Тауеру Мері й Елізабет, яких вчасно не зуміли захопити. Елізабет попередив секретар Королівської ради Вільям Сесіл, і вона заховалась у своїй резиденції в Хетфілді. (Сесіл буде відданий Єлизаветі до кінця своїх днів і стане згодом її першим міністром.) Мері допоміг сховатися граф Арундел. Вона знайшла притулок у Кенінгському замку на річці Вавені, де проголосила себе королевою Марією. Звідси вона почала кликати до себе на допомогу прихильників, розсилаючи листи в усі графства і міста.

На заклик Марії відгукнулося досить багато союзників. Вона була затятою католичкою, однією з найбільш ревних у світовій історії. Марія бачила в протестантизмі джерело своїх нещасть, адже саме внаслідок Реформації король Генріх розірвав шлюб з її матір'ю, а Марію визнали незаконнонародженою.

Приводом для церковної реформи в Англії послужила відмова Папи Римського узаконити розлучення короля Генріха VIII з його першою дружиною Катериною Арагон-

ською, матір'ю Марії. Відповіддю на це стало рішення про звільнення англійської церкви від підпорядкування Риму, прийняте парламентом у 1534 році. Розрив був не стільки релігійним, скільки політичним, бо було оголошено про збереження всіх католицьких догматів і обрядів. Однак при Едуарді VI вже були привнесені деякі елементи протестантизму: 1549 року була затверджена Книга загальної молитви, перекладені й адаптовані основні богослужебні книжки. Землі церкви ще за Генріха VIII були роздані світським власникам, та й сама англіканська церква підкорялася світській владі — королю, який був оголошений главою церкви.

На боці Джейн виступила аристократія, що підсилилася внаслідок Реформації. За Марію стояли сквайри і простий народ. Це був конфлікт не тільки і не стільки між королевами, скільки між аристократією і простолюдинами.

Королівська рада призначила лорда Дадлі командувачем військом, пославши його проти королеви Марії. Знову вчасно попереджена, вона втекла, подолавши за день сорок миль. Цього разу її притулком став Фамлінгамський замок. З того моменту війська почали масово переходити на бік королеви-католички. Навіть екіпажі кораблів, посланих заарештувати Марію, зволіли стати на її захист.

У Королівській раді не було згоди. Лорди покинули Джейн. Зрештою, з нею залишився тільки її батько і Кранмер, а Рада відступилася. На дев'ятий день свого правління королева Джейн залилася одна. Коли солдати Марії, вимагаючи впустити їх ім'ям королеви, прийшли до Лондонської вежі, лорд Грей віддав їм ключі. Сам же він пішов до дочки, щоб вимовити історичну фразу: «Зійди, дитя моє. Тут тобі не місце». Джейн, що сиділа на троні в повній самотності, як слухняна дочка негайно підкорилася.

Марія Тюдор, що зійшла на трон під ім'ям Марії I, ігнорувала дев'ятиденне правління своєї кузини. Хоча її проголосили королевою 19 липня 1553 року, початком свого правління вона завжди вважала день смерті Едуарда.

Джейн, разом із двома її фрейлінами, відразу взяли під варту. Також були заарештовані її чоловік, батько і, звичайно, герцог Нортумберленд. Герцога стратили 22 серпня 1553 року. Його син, сидючи у сусідній з дружиною камері, цілими днями вирізував на стіні її ім'я. До весілля вони були знайомі лише кілька днів, а одружені всього два місяці. Він не міг стати королем без схвалення парламенту, але міг піти разом з нею на плаху.

Марія Тюдор, королева Англії

Через сім місяців королева, нарешті, зважилася віддати суперницю в руки ката. Перед тим вона хотіла, щоб та прийняла католицизм, як майже всі її родичі на той час. Марія навіть була готова відстрочити страту. Саме тому оголосити Джейн смертний вирок було доручено католицькому священику Феккенгему. Однак усі його спроби «врятувати» її безсмертну душу не увінчалися успіхом. Леді Дадлі розбиралася в богословських питаннях, напевно, краще самого священика і хотіла тільки, щоб їй не заважали молитися. Бажаючи завдати Джейн якнайбільше страждань, Марія звеліла спорудити плаху під вікнами її темниці, щоб та могла кожного дня бачити місце своєї майбутньої страти. Крім того, вона наказала стратити Гілфорда Дадлі і повеліла провезти його труп повз місце ув'язнення його дружини.

Коли леді Джейн вели на страту, обидві її фрейліни гірко ридали, їхні ноги відмовлялися йти. Вона ж, уся в чорному, була на подив спокійна. Легко піднялася на ешафот і тихо звернулася до юрби, тримаючи молитовник у руках: «Добрі люди, я прийшла сюди вмерти. Змова проти її величності королеви була беззаконною справою, але не заради мене її зроблено, я цього не бажала. Урочисто свідчу, що я не винна перед Богом. А тепер, добрі люди, в останні хвилини мого життя не залишіть мене вашими молитвами». Ставши на коліна, прочитала псалом, зняла вуаль, розстебнула плаття і сама собі зав'язала очі білою хусткою. Кат, побачивши це, припав до її ніг, благаючи простити його за те, що він зобов'язаний зробити. Вона, як могла, втішила його і потім голосно вимовила: «Прошу вас, кінчайте скоріше!» Опустила голову на плаху і звернулася до неба: «Господи, до рук Твоїх передаю дух мій». Так завершилося життя «дев'ятиденної королеви».

Марія I правила всього п'ять років, але за цей час устигла заслужити прізвисько Кривава. Усі роки її правління лондонські в'язниці були настільки переповнені, що на тюрми довелося перетворити всі церкви міста. Однак зусилля Кривавої Мері у боротьбі з новою вірою пропали даремно. Королева була бездітною, і їй спадкувала сестра, та сама Єлизавета I Тюдор, що була протестанткою.

Таємниці королеви Анни

Сьогодні її пам'ятають здебільшого як героїню роману Дюма. Між тим ця жінка відіграла неабияку роль у подіях бурхливого XVII століття. Її кохали та ненавиділи кардинали Рішельє та Мазаріні, король Франції та герцог Бекінгем. Якою ж була королева Анна Австрійська: покірною жертвою обставин чи інтриганкою, від якої залежала доля Європи?

У царстві етикету

У жовтні 1615 року в містечку Бідасоа кордон між Францією й Іспанією перетнула пишна процесія. Низка золоче-

Портрети Анни Австрійської

них карет, караван мулів з багажем і ціла армія охорони супроводжували одну-єдину людину — перелякану дівчинку чотирнадцяти років. Іспанську інфанту Анну Марію везли до Парижа, щоб видати заміж за юного короля Людовіка XIII. Їй належало примирити династії Габсбургів і французьких Бурбонів, які давно ворогували. З тією ж метою до Мадрида вирушила французька принцеса Єлизавета, що стала дружиною короля Іспанії Філіппа IV. Сердешна зачахла від туги в чужій країні, тоді як юна іспанка цілком освоїлася у Франції, де вона одержала ім'я Анни Австрійської.

До чого тут Австрія? Річб у тім, що королівська династія Габсбургів походила з цієї країни, і до того ж мати Анни Маргарита була австрійською принцесою. Тому дівчинка мало скидалася на іспанку: світле, злегка кучеряве волосся, біла шкіра, невеликий витончений носик. І фірмовий знак Габсбургів — капризно випнута нижня губа. Про іспанську кров нагадували тільки темно-карі, майже чорні очі, що говорили про палкість почуттів. Однак ці почуття майже ніколи не проривалися назовні: принцесу виховали в незламних традиціях іспанського придворного етикету, що перетворювали вінценосних осіб у справжніх мучеників. Приміром, король

не мав права сам налити собі вина — це робив виночерпій, що передавав кубок придворному лікарю, двом служителям і тільки потім королю. Порожній кубок з тими ж церемоніями повертали на місце.

Від складностей етикету особливо страждали незвичні до нього іноземці. На шляху до Мадрида австрійській принцесі Марії — що повинна була стати другою дружиною Філіппа IV — піднесли в дарунок шовкові панчохи, але мажордом відразу викинув подарунок, відказавши: «У королеви Іспанії немає ніг». Бідна Марія зомліла, вирішивши, що їй відріжуть ноги, щоб не порушувати етикет. Батько Анни Філіпп III помер від чаду: його крісло стояло занадто близько до каміна, а єдиний гранд, здатний його відсунути, кудись відлучився. Але саме Філіпп IV довів етикет до абсурду. Кажали, що він посміхався не більше трьох разів у житті і вимагав того ж від своїх близьких. Французький посланник Берто писав: «Король діяв і ходив з видом статуї, що ожила... Він приймав придворних, вислуховував і відповідав їм з одним і тим самим виразом обличчя, і з усіх частин його тіла ворушилися тільки губи». Той же етикет змушував іспанських монархів залишатися в'язнями палацу, адже за його межами було неможливо дотримуватися такої кількості правил і умовностей. Дід Анни Філіпп II, великий государ і кривавий кат протестантів, збудував біля Мадрида розкішний і похмурий замок Ескоріал, але його нащадки віддавали перевагу більш скромному Алькасару. Палаці за східним звичаєм — адже Іспанія сотні років перебувала під владою арабів — поділялися на чоловічу і жіночу половини. Вдень в обох частинах кишіли придворні, блазні та карлики, але після заходу сонця жоден чоловік, крім короля, не міг знаходитися на жіночій половині. Честь королеви чи принцеси повинна була залишатися поза підозрами.

Навіть дотик до руки коронованих дам карався смертю. Відомий випадок, коли два офіцери охорони врятували інфанту Марію Терезію, коли її кінь сказився. Їм відразу довелося щодуху мчати в напрямку кордону, рятуючи своє життя.

Ескориал

Життя народженої у вересні 1601 року Анни, як і інших іспанських принцес, ішло у відповідності з суворим розпорядком. Ранній підйом, молитва, сніданок, потім години навчання. Юні інфанти навчалися шиттю, танцям і письму, зубрили священну історію і генеалогію царюючих династій. Далі йшов урочистий обід, денний сон, потім ігри чи балаканина з фрейлінами (у кожної принцеси був свій штат придворних). Потім знову довгі молитви і відхід до сну — рівно о десятій вечора.

Звичайно, у дівчаток були найкращі іграшки і небачені ласощі, привезені з заморських володінь Іспанії. Анна особливо любила шоколад, до якого пізніше заохотила і французів. Але, правду кажучи, жила вона не дуже весело — суворі дуєньї з дитинства не дозволяли їй ні сміятися, ні бігати, ні грати з однолітками. Також додайте тверді і незручні плаття з каркасом з китового вуса і шлейфом, що волочиться по землі. До того ж вона знала, що позбавлена будь-якої можливості вибору — ще в три роки її просватали за французького дофіна Людовіка. Почуття самої інфанти не бралися до уваги. Яким ви-

Генріх IV, король Франції

Марія Медічі

явиться її наречений — красенем чи потворою, добрим чи злим? Анна знемагала від цікавості, поки її кортеж повільно рухався по дорогах Франції.

Треба сказати, що ті ж питання мучили юного Людовіка. Французький двір, де він виріс, був зовсім не схожий на іспанський. Тут часто лунали сміх і жарти. Вічно зайнятий державними справами Генріх IV любив сина, але майже не приділяв йому уваги, а мати, італійка Марія Медічі, відвідувала його тільки для того, щоб надавати ляпасів чи відшмагати різками за якусь провину. Зрозуміло, що дофін виріс замкненим, мінливим, одержимим безліччю комплексів. Але тепер він знемагав від бажання скоріше познайомитися зі своєю нареченою. Не дочекавшись її прибуття в Бордо, він поскакав назустріч і у віконце карети вперше побачив Анну. Вона здалася Людовіку такою вродливою, що він розхвилювався і не зміг сказати їй ані слова. Та ж історія повторилася ввечері на урочистому банкеті з нагоди заручин.

Між двох вогнів

На той час Людовік XIII уже не був дофіном: після вбивства Генріха IV у 1610 році він став законним королем Франції

і Наварри. Однак насправді королівством правила королева Марія та її фаворит — жадібний і боягузливий італієць Кончино Кончині. Їх ненавиділа вся країна, однак Кончині, що носив звання першого міністра, тримався за допомогою інтриг і підкупу. А коли зібрався парламент та зажадав його відставки, молодий єпископ Люсона хитрощами схилив присутніх на сторону італійця. Ім'я єпископа було Арман Жан де Рішельє, і в майбутньому саме йому належало стати справжнім володарем Франції.

Людовік теж ненавидів Кончині і не мав теплих почуттів до матері. Свій юнацький протест він виражав тим, що намагався ні в чому не походити на них. Вони щодня змінювали яскраві вбрання — він носив простий каптан із сукна.

У квітні 1617 року Кончині вбили гвардійці біля воріт палацу. Наступного дня королеву-матір посадили під домашній арешт, а потім вислали в Блуа. Також вислали і вірного королеві єпископа Рішельє. Але незабаром він одержав червону шапку кардинала, а потім і посаду першого міністра. Повернувшись до столиці, він став важливою персоною при дворі. Йому допомагали гострий розум, унікальна пам'ять і холодна безжалісність. З 1624 року Рішельє правив Францією, залізною рукою придушуючи народні бунти і змови знаті. На нього працювала розгалужена секретна служба, що її очолював відданий Рішельє «сірий кардинал» — отець Жозеф дю Трамбле. Шпигуни Рішельє з'явилися не тільки в усіх верствах французького суспільства, але і при багатьох європейських дворах.

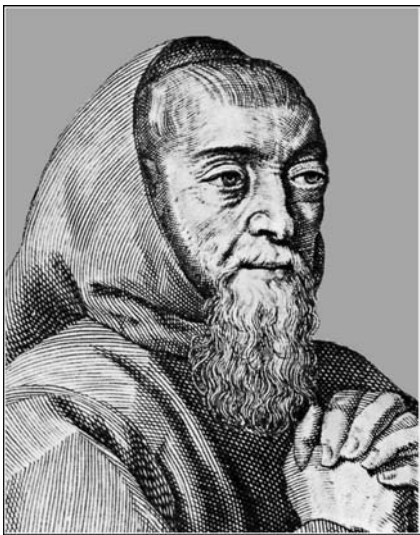
Поки в країні відбувалися ці зміни, молода королева нудьгувала у Луврі. Людовік знаходив собі безліч

Людовік XIII, король Франції

Кардинал Рішельє

Отець Жозеф

занять — він молився, полював, вирощував фрукти і варив з них варення. Після смерті хтось склав йому єхидну епітафію: «Який відмінний вийшов би слуга з цього негідного монарха!» Анні захоплення чоловіка здавалися безглуздими. І ось кардинал вирішив завоювати серце королеви. Імовірно, він хотів просто тримати королеву «під ковпаком», не даючи їй вплутатися в яку-небудь змову. Не можна виключити й того, що Рішельє просто захопився Анною, краса якої досягла розквіту (їй було 24 роки, йому — майже сорок). Її вражав розум кардинала, захоплювало його красномовство, але чоловічі чари залишали байдужою. Можливо, знову відіграло роль іспанське виховання — Анна не звикла бачити чоловіків у служителях Господа. Але королева не оцінила його любові і тому не повинна була дістатися нікому. Відтепер очі шпигунів кардинала стежили за Анною скрізь і всюди.

Суєта навколо підвісок

Навесні 1625 року кохання все ж таки торкнулося серця королеви. До Парижа прибув англійський посланець — 33-літній Джордж Вільєрс, герцог Бекінгем. Вже на першому балі

цей високий красень у вишуканому вбранні зачарував усіх присутніх дам. Його атласний колет був розшитий перлинами, що раз у раз, начебто випадково, відривалися і розкочувалися по підлозі. «Киньте! — відмахувався герцог, коли йому намагалися повернути підібрані перли. — Залишіть цю дрібничку на пам'ять».

Багато хто знав, що багатство герцога дісталось йому завдяки прихильності короля Англії Якова I, що саме в цей час умирав у Лондоні. Король заповів Бекінгема своєму синові Карлу як головного радника, і тепер герцог приїхав сватати новому монарху сестру Людовіка XIII принцесу Генрієтту. Цей візит виявився фатальним: ледь побачивши Анну Австрійську, Бекінгем витратив останні три роки свого життя на те, щоб завоювати її прихильність. Як і у випадку з Рішельє, важко сказати, що це було — політичний розрахунок чи щира пристрасть. Безсумнівно одне: всі ці три роки політика обох держав визначалася злощасним захопленням герцога.

Скандал вибухнув в А'єні, куди Бекінгем і королева поїхали проводити наречену короля Карла. Увечері із садової альтанки донісся лемент, на який збіглися придворні. Вони побачили дивну картину: Бекінгем стояв на колінах, обіймаючи королеву. Про цю подію ходило багато чуток — казали, що палкий герцог налякав Анну, і вона почала кричати. Але можливо й інше: побачення відбулося з повної згоди королеви, а галасу наробив хтось зі шпигунів кардинала. А при розставанні в Булоні Анна подарувала герцогові горезвісні алмазні підвіски.

Так, підвіски дійсно були! Про них говорять у своїх мемуарах кілька сучасників, у тому числі друг королеви, відомий філософ Франсуа де Ларошфуко. Дюма описав всю історію досить точно: агенти кардинала довідалися, що Анна вручила герцогу підвіски з дюжиною алмазів, подаровані королем. До справи долучилася спритна графиня Карлейль, оспівана Дюма під ім'ям міледі Вінтер. Вона давно одержувала гроші від Рішельє, а цього року пробралася до палацу герцога, зрізала дві підвіски і переправила

їх у Париж. Там кардинал пред'явив доказ зради королю, і той звелів віроломній дружині надягти підвіски під час Марлезонського балу, влаштованого мерією Парижа на честь королівської пари. На щастя, Бекінгем встиг за два дні виготовити відсутні підвіски і передати їх Анні — воістину любов творить чудеса! Правда, у шаленій гонитві за дорогоцінним ювелірним виробом не брав участі д'Артаньян — на той час йому виповнилося всього п'ять років.

Чому кардинал так прагнув дошкулити королеві? Звичайно, однією з причин була ображена гордість. Пізніше Рішельє навіть склав трагедію «Мірам», де змалював Бекінгема в образі підступного спокусника й описав свою перемогу. І звичайно, він знову боявся, що Анна вступить у змову з ворогами Франції. Тому кардинал постарався

ізолювати королеву, і насамперед посварити її з чоловіком. Це йому вдалося: незважаючи на повернення підвісок, Людовік остаточно розчарувався в дружині. Вона виявилася не тільки аморальною особою, але і зрадницею, готовою проміняти його на якогось іноземця! Якщо раніше король хоча б іноді захищав дружину від нападок кардинала, то тепер на це розраховувати не доводилося. Для початку Бекінгему

Герцог Бекінгем

заборонили в'їзд у Францію, а королеву замкнули в палаці.

Рішельє був задоволений. Але не врахував одного: прагнення розлучених закоханих побачитися могло подолати всі перешкоди. Розлютований герцог дав клятву повернутися в Париж. І не приниженим прохачем, а переможцем у війні, яку він збирався розв'язати. Незабаром французькі протестанти, позбавлені кардиналом багатьох привілеїв, підняли повстання в порту Ла-Рошель. На допомогу їм відразу вирушив англійський флот на чолі з Бекінгемом. Однак французька армія змогла відбити напад і взяти місто в облогу. Рішельє, переодягнувшись у військовий мундир, особисто командував операцією. Бекінгем збирав у Портсмуті новий флот, коли 23 серпня 1628 року офіцер на ім'я Фелтон заколов його шпагою. Багато хто вважав убивцю шпигуном кардинала, однак доказів цього так і не знайшли. Сам Фелтон стверджував, що вбив фаворита, щоб помститися за розкрадання державної скарбниці і «нечестиве життя». У жовтні захисники Ла-Рошелі, не одержавши обіцяної допомоги англійців, підняли білий прапор.

Звістка про загибель коханого приголомшила Анну. Помітивши її заплакані очі, «люблячий» чоловік — звичайно, за порадою кардинала — влаштував у Луврі бал і запропонував королеві взяти в ньому участь. Коли вона спробувала відмовитися, Людовік запитав: «У чому річ, мадам? Хіба в нас при дворі жалоба?» Не знайшовши, що відповісти, Анна була змушена підкоритися. На балу вона пройшлася з королем у менуеті — і більше не танцювала до кінця життя. Так скінчилася трагічна історія її любові, на пам'ять про яку залишився історичний анекдот про алмазні підвіски.

Тенета кардинала

Втративши з милості кардинала не тільки любов, але і довіру чоловіка, Анна Австрійська жадала помститися. Її спокійне життя залишилося в минулому, тепер вона разом з герцогинею де Шеврез вплутувалася в будь-яку інтригу, спрямовану проти кардинала. Ще в 1626 році герцогиня підмо-

вила маркіза де Шалє заколоти кардинала в його літньому палаці. Змову було розкрито, Шалє стратили, а інтриганку відправили в заслання. Кардинал одержав право завести для охорони власних гвардійців. Що стосується Анни, то змовники планували видати її заміж за Гастона Орлеанського, і коли король дізнався про це, то Анна ледь упросила чоловіка не відправляти її в монастир.

Новий шанс для помсти кардиналу з'явився в 1630 році, коли король ледь не помер від дизентерії. Анна віддано доглядала за ним, і в приступі каяття він пообіцяв виконати будь-яке її бажання. «Відішліть кардинала від двору», — це було єдине, про що вона попросила. До неї приєдналась і Марія Медічі, що мріяла знову про колишню владу, а також про повернення усієї Франції в обійми католицизму і папської влади. Обидві королеви на очах у Людовіка влаштували кардиналу справжній рознос, помстившись за всі образи. Анна посміхалася — тепер Бекинґем був відомщений. «Забирайтеся, невдячний лакею! — кричала Марія. —

Я проганяю вас!» Рішельє, пускаючи сльози, смиренно попросив дати йому два дні на збори. Він знав, що робить: уявивши себе повністю під владою дружини, що його зрадила, і деспотичної матері, король жахнувся. Уранці наступного дня він покликав кардинала до себе і попросив його залишитися, обіцяючи повну довіру і підтримку.

Герцогиня де Шеврез

Незабаром Марія Медічі втекла за кордон, а маршалу де Марільяку, що пропонував убити кардинала, відтяли голову. Анна Австрійська відбулася легким переляком, але Рішельє продовжував плести навколо неї свої тенета. До них вона потрапила в 1637 році, коли «вірні люди» запропонували їй налагодити листування з мадридською ріднею. Іспанія давно воювала з Францією, і, щоб уникнути обвинувачень у нелояльності, Анна багато років не спілкувалася із сім'єю і вже почала забувати рідну мову. І ось її безневинні листи до іспанського посла Мірабеля негайно потрапили в руки кардинала і разом з листами герцогині де Шеврез — набагато менш необразливими — були передані королю як доказ нової змови. Але цього разу в Анни знайшлася заступниця — юна черниця Луїза де Лафайєт. Вона дорікнула Людовіку що він надто жорстокий до своєї дружини.

У 1638 році у королеви народився син — майбутній «король-сонце» Людовік XIV. Два роки по тому на світ з'явився його брат, герцог Філіпп Орлеанський. Втім, багато істориків мають сумнів відносно того, що батьком обох дітей справді був Людовік XIII. На цю роль пропонували безліч кандидатур, включаючи Рішельє, Мазаріні і навіть Рошфора — того самого негідника з «Трьох мушкетерів».

У 1634 році поруч з королевою з'явився той, кому судилося провести поряд з нею залишок років, — молодий італійський священник Джуліо Мазаріні. Представляючи його Анні, Рішельє похмуро пожартував: «Думаю, він сподобається вам, тому що схожий на Бекінгема».

А 4 грудня 1642 року кардинал помер у своєму палаці, який заповідав королю, — це був знаменитий Пале-Рояль.

За 18 років Рішельє вдалося зробити майже неможливе: здолати всіх ворогів усередині країни і за її межами, зміцнити монархію і створити умови для її розквіту при «королі-сонці». Він сам говорив, що зробив із Франції умираючої Францію, що торжествує. Пізніше це визнали і ті, хто бурхливо раділи смерті «тирана в рясі». Визнав і Олександр Дюма, що так несхвально змалював Рішельє в «Трьох муш-

кетерах». У наступних романах мушкетерської трилогії герої з ностальгією згадували про «великого кардинала».

Пересуди під завісу

Королева Анна плакала, дізнавшись про смерть свого давнього ворога. Король, навпаки, склав веселу пісеньку, де перелічувалися гріхи покійного. Але веселощі були недовгими: через півроку туберкульоз звів Людовіка XIII у могилу. Перед смертю він змусив королеву підписати відмову від регентства, слабким голосом сказавши: «Вона все зіпсує, якщо буде правити одна». Востаннє образивши дружину, король помер. І отут легковажна жінка, якою всі вважали Анну, виявила несподівану твердість. Спочатку вона з'явилася в парламенті і настояла на скасуванні заповіту короля й оголошенні себе регентшею. Потім домоглася призначення першим міністром Мазаріні, якого пропонував на цю посаду покійний Рішельє.

Мазаріні продовжував політику Рішельє. Йшла війна з Іспанією, скарбниця порожніла, вводилися нові податки. Улітку 1648 року невдоволення всіх верств населення досягло межі. В одну ніч вулиці Парижа покрилися барикадами, і королеві з юним королем і кардиналом довелося тікати з міста. Так почалася Фронда — могутній рух, спрямований не тільки проти Мазаріні, але і проти королівського абсолютизму.

У ньому брали участь дуже різномірні сили, і хитрому кардиналу — гідному спадкоємцю Рішельє — удалося розколоти їх і здолати поодиночі, діючи найчастіше не силою, а підкупом. Отут-то на сцені і з'явився Шарль д'Артаньян, новоспечений лейтенант мушкетерів. Це він у «ніч барикад» зумів вивести з повсталого Парижа королівську родину. Усі

Кардинал Мазаріні

роки Фронди д'Артаньян залишався вірним Мазаріні, за що і був нагороджений чинами і маєтками. На його весіллі з мадемуазель де Шанлесі в 1659 році був присутній не тільки кардинал, але і сам король. А от королеви Анни там не було, і історія нічого не знає про її стосунки з хоробрим мушкетером.

Дюма видумав і любов д'Артаньяна до королівської камеристки Бонасьє, і багато інших епізодів знаменитого роману. Однак характери героїв передані ним на диво точно. Д'Артаньян був хоробрий, Рішельє — мудрий і твердий, Мазаріні — хитрий і в'юнкий. Королеву Анну Австрійську письменник зобразив жінкою, яку насамперед хвилюють її почуття, і знову виявився правий. Анна не була ні жорстокою, ні корисливою. Вона по-своєму піклувалася про благо держави, але мала про це благо дуже приблизне уявлення. Її не можна поставити поруч з такими великими государинями, як Єлизавета I Англійська чи Катерина II в Росії.

Але вона не схожа і на безтурботних метеликів на зразок Марії Антуанетти. Так, Анна не могла оцінити реформ Рішельє, але в неї вистачило рішучості в роки Фронди виступити проти феодалів, що погрожували розтягти країну на шматки. Вже за це Франція повинна бути їй вдячна.

На початку 1651 року бурхливі хвилі Фронди піднялися так високо, що Мазаріні довелося залишити не тільки столицю, але і країну. Королеву знову позбавили особистого

Пам'ятник кардиналу Рішельє на батьківщині

щастя, і це здавалося їй нестерпним. Вона навіть намагалася виїхати слідом за своїм коханцем, але озброєні городяни Парижа затримали її в палаці. Вже через рік кардиналу вдалося повернутися, а незабаром рух опору пішов на спад. Залагоджувалися і зовнішні справи: війна з Іспанією закінчилася перемогою, для закріплення якої планувалося одружити короля з іспанською принцесою Марією Терезією — племінницею Анни. Для цього була лише одна перешкода: любов 20-річного Людовіка до племінниці кардинала Мазаріні Марії Манчіні. Мазаріні повів був справу до цього шлюбу, але королева рішуче виступила проти. «Майте на увазі, — сказала вона сухо, — цього разу проти вас підніметься вся Франція, і я сама встану на чолі обуреного народу».

Поміркувавши, кардинал відступив, і в 1660 році іспанська інфанта в'їхала до Парижа. Можливо, розмовляючи з родичкою, Анна побажала їй бути більш щасливою в шлюбі, ніж вона сама. Але вийшло інакше: Людовік XIV замкнув дружину в палаці, проводячи час з численними коханками. У березні 1661 року помер Мазаріні: він довго хворів

Анна Австрійська та кардинал Мазаріні

і дошкулыв капризами королеві, яка віддано доглядала за ним. Після цього Анна змогла здійснити своє давнє бажання і пішла до заснованого нею на околиці столиці монастиря Валь-де-Грас. Там вона і умерла 20 січня 1666 року, залишивши після себе останню загадку — таємницю «Залізної маски». Цього безіменного в'язня Бастилії той же Дюма вважав старшим сином Анни Австрійської від Людовіка. Інші автори висувають свої версії, а істина похована в соборі Сен-Дені разом із бентежною душею іспанської королеви Франції.

Ще один славетний роман

Відомо, що, починаючи роботу над кожним своїм твором, Олександр Дюма чимало часу проводив за читанням мемуарів, історичних і архівних документів, а також неодмінно відвідував ті місця, де повинна була відбуватися дія його романів. І хоча події, які описував Дюма, часто були вигаданими, а історія в його переказі далекою від реальності, письменник з рідкою вірогідністю вмів передати атмосферу епохи, і багато його героїв мали цілком реальні прототипи. Не став винятком і його знаменитий роман «Граф Монте-Крісто», сюжет якого підказав автору один з епізодів поліцейської хроніки, опублікованої 1838 року архіваріусом паризької поліції Жаком Пеше. У цьому дуже великому виданні були зібрані реальні кримінальні справи, розслідувані французькою поліцією. Особливу ж увагу Дюма привернув нарис під назвою «Алмаз і помста». У цій кримінальній справі часів наполеонівської імперії все почалося з любові і весілля, які зруйнували людська підлість і заздрість. Молодий швець Франсуа Піко був закоханий у красиву і багату дівчину Маргариту Вігору. Незадовго до весілля молодий чоловік разом зі своїми приятелями зайшов до одного з паризьких кабачків, де на радощах повідомив їм, що збирається одружитися. «Друзі», позаздривши чужому щастю, написали облудний донос, назвавши Піко агентом Людовіка XVIII. Піко заарештували, і він просидів 7 років у в'язниці, з якої вийшов ста-

риком. У в'язниці Франсуа Піко познайомився з італійським прелатом, що залишив йому в спадщину близько 7 мільйонів франків. Одержавши волю і майно, решту життя Піко присвятив помсті своїм недругам. Він покарав їх, однак, загинув і сам...

Звичайно, Дюма запозичив з цієї сумної історії тільки деякі мотиви, тому його безсмертний роман є цілком самостійним літературним твором. І все ж таки саме волею письменника нічим не примітний швець Франсуа Піко перетворився спочатку на сміливого і чарівного моряка Едмона Дантеса, а потім і на таємничого графа Монте-Крісто.

Цікаво, що й абат Фарія, що зіграв таку велику роль у долі Едмона Дантеса, — цілком реальна історична постать. Ця людина дійсно жила у Франції наприкінці XVIII — на початку XIX століття і була дуже помітною особою. Він вважався одним із найосвіченіших людей свого часу, добре розбирався в природознавстві, володів кількома мовами і мав гіпнотичні здібності. Народившись у Західній Індії, що була

Замок Іф

в ту пору португальською колонією, і одержавши богословську освіту, Фаріа якийсь час служив проповідником у королівській церкві в Лісабоні. Потім перебрався до Парижа, брав безпосередню участь у подіях Великої Французької революції. Викладав у Марселі і Німі, де за пропаганду своїх утопічних поглядів був засуджений і відбував покарання у замку Іф. Вийшовши на волю, він повернувся до Парижа. Дожив Фаріа до 1819 року, не підозрюючи, що йому належить воскреснути, ставши персонажем роману, в якому вимисел настільки тісно переплівся з дійсністю.

Реліквії української історії

Багато унікальних речей, що нині перебувають на зберіганні у колекціях музеїв Європи, пройшли через віки власною стежкою. До деяких із них доля виявилася більш прихильною, іншим судилося пережити чимало трагічних моментів. Утім, кожна з них є неповторною, у багатьох випадках спорідненою з історією визначних родин та різних країн, що стали місцем їхнього шанобливого притулку впродовж століть.

Географічним місцем зберігання пам'яток, про які ми розповімо, стали чотири європейських країни, а точніше — музейні центри України, Польщі, Швеції та Росії.

Особливу групу цих реліквій складають особисті речі видатних історичних діячів. Наукова та мистецька цінність «іменних» пам'яток матеріальної культури зумовлена не тільки максимальним ступенем достовірності (хоча перш за все саме в цьому їх особлива значущість для процесу відновлення того чи іншого фрагменту цілісного історичного полотна). На загальному тлі історичного горизонту вони виокремлюють суспільних провідників, надають їхнім образам об'ємності, акцентують увагу на особистих якостях, очищають історичні портрети від нашарувань омертвілих ідеологічних декорацій, а в деяких випадках — сприяють розумінню багатьох історичних подій. Нерідко трапляється, що вони слугують своєрідним барометром відповідності уявлень історика про той чи

інший предмет, подію або факт реаліям історичної дійсності, вони є, так би мовити, універсальним тестом багатьох теоретичних конструкцій, витворених в інтелектуальних лабораторіях нашого часу.

Воля історії зробила Богдана Зіновія Хмельницького, цього «Мойсея народу руського», що пробудив до повнокровного політичного життя, підвів з колін уярмлену, але не скорену Україну, найбільш знаним у Європі XVII ст. українцем. Вона ж примхливо розподілила між усіма головними акторами тогочасної грандіозної історичної вистави: Києвом, Варшавою—Краковом, Стокгольмом та Москвою, немов на згадку, оригінальні декорації — особисті речі славетного гетьмана. Ознайомлення з ними, а через них і з особою їх власника, цілком підтверджує слова Вергілія: «Sunt lakrimae rerum et mentem mortalia tangunt» (речі мають свої сльози, а діла людські хапають за серце)...

Цікавість до атрибутів козацької влади — козацьких клейнодів — проявляли найавторитетніші історики. Перша публікація під назвою «Гетьманские клейноды» з'явилась у «Киевской старине» ще 1882 року. Згодом Дмитро Яворницький підсумував свої багаторічні дослідження історії запорізьких клейнодів у статті «Куда девались запорожские клейноды?». А «цивілізоване» XX століття позначилося новими гіркими втратами. Із дванадцяти переданих 1932 року Ермітажем до України запорізьких прапорів сьогодні відоме місце перебування тільки двох: один у Харківському історичному музеї,

Богдан Хмельницький

другий — у Дніпропетровському. Цілком можливо, що інші загинули під час евакуації українських музеїв на Схід на початку Великої Вітчизняної війни.

Натомість були й успіхи. Це, зокрема, знахідка історика Ярослава Ісаєвича на початку 60-х років XX століття в архіві князя Януша Радзивілла 26 малюнків козацьких прапорів, захоплених литовським гетьманом під Лоевом

та здобутих у Києві в 1651 році, — досі єдиних достовірних зображень прапорових відзнак Національно-визвольної війни. І тільки нещодавно вдалося достеменно встановити, що 12 з них ще у XVII столітті потрапили до Швеції, а 9 збереглися до нашого часу й перебувають у зібранні трофеїв шведських королів Військового музею в Стокгольмі.

Доля цих прапорів незвичайна. Їх доправили в столицю Речі Посполитої, де на початку 1652 року засідав польський сейм, і подарували королю Яну Казимиру Януш та Богущ Радзивілли. Ймовірно, якийсь час почесні трофеї прикрашали кімнати королівського замку. Але їх мирне життя видалося короткочасним. Віхола польсько-шведських воєнних змагань змусила їх салютувати новому тріумфатору — шведському королю Карлу X Густаву. Логічно припустити, що це сталося з падінням Варшави у 1655 році, коли разом з іншою воєнною здобиччю вони могли потрапити до рук шведів. Отож, 19 червня 1657 року, коли об'єднана угорсько-шведсько-українська армія здобула Варшаву, їх, імовірно, у місті вже не було. Інакше можна було б сподіватись, що київський полковник Жданович, який керував козацькими підрозділами, міг відшукати у ворожому стані саме ним втрачені прапори. Однак цього не сталося.

Подальше поглиблене вивчення численної колекції трофеїв Військового музею дало змогу виявити експонат, поза

*Військова печатка
Богдана Хмельницького*

сумнівом, загальнонаціональної значущості — прапор гетьмана Богдана Хмельницького.

У середині ХХ століття козацькі прапори «поселились» у Військовому музеї Стокгольма. Сьогодні це одне з найбільших у світі сховищ прапорів багатьох народів Європи та світу (їх тут кілька тисяч). Варто бодай згадати прапори цісаря Рудольфа II, баварського князя Максиміліана, принца Ліхтенштейну Карла I, польських королів Сигізмунда II та Яна Казимира, литовського гетьмана Януша Радзивілла, російського імператора Петра I, Старої Праги (близько 1530 року) і...гетьмана Хмельницького.

Прапор гетьмана Війська Запорізького являє собою полотнище білого кольору, оздоблене по периметру лиштвою. У центрі зображене коло, всередині якого — хрест, оточений вісьмома (по чотири з кожного боку) золотими та двома (по одній під поперечними раменами хреста) червоними зірками (орієнтиром розташування полотнища обрано розміщений на ньому напис, тобто воно описується розгорнутим вниз від горизонтально розташованого древка).

Дещо нижче червоних зірок знаходяться червоні літери: ліворуч (від глядача) — «.Е.К», праворуч — стертий напис, прочитати який сьогодні вкрай важко: один із копіювальників відтворив його як поєднання літер «МЛО». Під хрестом — півмісяць, обернений рогами догори. Обабіч кола містяться золоті літери. У горішній частині: ліворуч (від глядача) — «.Б.», праворуч — «.ХГ.». Долішній: ліворуч — «.В.», праворуч — «.З.». Поза сумнівом, літерні скорочення є ініціалами Богдана Хмельницького та аббревіатурою гетьманського титулу. Це загальноживана практика як на теренах Корони Польської, так і землях Великого Князівства Литовського. Отже:

.Б. — Богдан

.Х — Хмельницький

Г. — Гетьман

.Е.К — Єго Королівської

МЛО — Милості

.В. — Війська

.З. — Запорозького.

Крім цих очевидних доказів належності українському гетьману, описаний експонат Військового музею в Стокгольмі має кілька інших виразних ознак, які доводять його козацьке походження. Щонайперше — загальна конфігурація полотна, формою наближена до трапеції, яка особливо поширена в козацькому прапорництві.

Не менш виразно козацький стиль пам'ятки підкреслює використання лиштви та прита-

манне запорізькій традиції специфічне спіралеподібне розфарбування древка. Оригінальне древко зберегло первісні кольори: сіро-синій, що чергується із білим, їх розмежовують червоні та чорні обвідки.

Окрім оригіналу, у музеї зберігаються графічні копії. Річ у тім, що вже з середини XVII століття з колекції трофеїв почали знімати акварельні копії. Сьогодні це неоціненне історичне джерело, яке допомагає уточнювати хронологію і дає можливість реконструювати первісну кольорову гаму прапорів. Прапор Хмельницького копіювали двічі.

Свого часу ним зацікавився видатний історик Іван Крип'якевич. У 1911 році у львівській газеті «Неділя» він помістив невелику розвідку, яка досі лишається однією з найбільш інформативних публікацій: надалі історикам вдалося

Прапор гетьмана Війська Запорізького

доповнити її хіба що поодинокими фактами. Того ж року в Петербурзі з'явилась велика стаття «Краткая записка о старых русских знаменах» найавторитетнішого знавця російського прапорництва П. Белавенца. Саме в ній вперше подано, щоправда з численними помилками, короткий опис та рисунок описуваного тут прапора.

Белавенец не спромігся правильно атрибутувати пам'ятку, зарахувавши її, без будь-яких застережень, до російської частки шведських трофеїв, а саме до відділу «В» — «Знамена с Животворящим Крестом» першої групи — «Знамена старого типа». Окрім того, дослідник припустився ще однієї помилки: не маючи змоги оглянути всі оригінали пам'яток, помилково сприйняв два графічні дублікати як копії двох різних експонатів.

Природно, що перебування гетьманського прапора в Стокгольмі породжує кілька традиційних запитань: коли та за яких обставин він опинився у збірці трофеїв шведських королів? Ключем у датуванні пам'ятки може слугувати гетьманський титул Хмельницького, зазначений на ній. Пильна увага з боку російського монарха до дипломатичних деталей практично виключає можливість використання клейнода, тим більше його виготовлення, після 1654 року. Скажімо, разом із козацькими послами, які мали допровадити на Україну затверджені царем березневі «Статті» (1654), Олексій Михайлович надіслав «...гетману, й в Войско Запорожское нашу государскую печать с нашим государским имянованием... потому что прежняя войсковая печать — с королевским имянованьем, й ныне тою прежнею печатью печатать не годитца».

Значно складніше визначити нижню межу можливої появи гетьманського прапора. У студіях «З української сфрагістики», присвячених державним та приватним печаткам українських гетьманів, Крип'якевич документально встановив, що зворот «его королевской мести» вперше (з опублікованих джерел) відомий з відбитка печатки на листі Б. Хмельницького до російського царя, надісланому з Черкас 8 червня 1648 року. Про походження печатки відомий історик висловив кілька припущень: «І) печатка могла пов-

стати по 1638 році (доти Військо Запорізьке уживало печатку з написом «копія війська запорізького»; 2) що її «...дістали запорожці в часі, коли король Володислав носився з планами турецької війни», тобто 1644—1648 роки; 3) що «сам Хмельницький з початком повстання набув собі таку печатку».

Більшість дослідників сходяться на тому, що Хмельницький 1648 року ще не мав в очах сучасників легітимного права на гетьманський титул. Де-факто він набув його, коли посольство Адама Киселя вручило йому гетьманську булаву на початку 1649, а де-юре — після апробації сеймом «Декларації ласки й.к.м. шляхетному гетьманові й Війську Запорізькому», тобто ще через рік.

Вірогідно, найраніше гетьманський прапор міг бути виготовлений у 1649 році (хоча категорично не можна не заперечувати більш ранньої дати, зважаючи на суперечливі свідчення та дискусію серед істориків стосовно набуття Хмельницьким гетьманського титулу). Саме в цей період Національно-визвольної війни максимально розвинулись політичні концепції побудови української держави, а політичні ідеї знаходили свій прояв, перш за все, у невід'ємних атрибутах влади. Згадаймо хоча б, що перед початком повстання запороюкою успішної агітації серед козаків була демонстрація королівських листів та корогви.

Немає жодних підстав припускати, що прапор міг бути переданий у шведські руки за гетьманською згодою. Швидше цьому передували надзвичайні обставини.

Ймовірно, що єдиною нагодою такої значної втрати могла стати поразка під Берестечком (1651), і серед захоплених поляками трофеїв міг бути залишений Хмельницьким при від'їзді гетьманський прапор. Найбільш правдоподібно, що він розділив долю інших козацьких прапорів, втрачених у найдошкульнішій поразці тієї війни.

Так чи інакше, але доконаний факт належності прапора українському гетьману змушує до суттєвої корекції багатьох висновків дослідників, найперше щодо кольорів у козацькому прапорництві. Особливої ваги набуває повідомлення Крип'якевича: «...кажуть, що прапор Кривоноса був білий з чер-

Бій під Берестечком

воним хрестом та обвідкою». Це ж стосується опису гетьманських відзнак при від'їзді Хмельницького з-під Львова: «За ним хоругва нова червона, бунчук з кінського білого хвоста, над ним несений Абданк з хрестом гаптований, з китайки білої барви...», чи то ігнорованого переважною більшістю дослідників свідчення Бантиш-Каменського, що з самого початку козацьке повстання відбувалося під білим прапором з хрестом: «Вскоре победоносный Хмельницкий является на острове й выставляет белое знамя с изображением креста». Не буде зайвим нагадати, що білі корогви з хрестами та написом: «Мир христианству, а на зачинщика Бог й Его крест», — відомі серед козаків уже за часів Наливайка.

Виходячи з цього, можна пом'якшити категоричність висновку Крип'якевича, що «прапор Хмельницького — це червоний прапор». Принагідно зазначимо, що білий колір за середньовіччя широко використовували як у християнському, так і мусульманському світах, його вважали привілейованим. З часів Тридцятирічної війни у Європі усталився звичай використовувати білу барву на прапорах особистої охорони (лейб-гвардії) військового провідника чи добірних військових частин. Ним досить часто послуговувалися володарі країн.

Прапори білого кольору надсилали козацьким гетьманам російські царі у XVII—XVIII століттях. Щодо більш ранніх часів, то білий колір міг закріпитися на Запоріжжі завдяки південним впливам. Відомо, що під Берестечком саме білий ханський прапор став надійним орієнтиром для польських гармашів.

Дещо порушує усталені погляди на значення козацької символіки поєднання хреста та півмісяця, яке ми вважаємо промовистою ознакою союзницьких стосунків Війська Запорізького з мусульманами (Кримським ханством, Османською імперією). Вперше про це образно висловився ще Бантиш-Каменський, змальовуючи настрій гетьмана опісля низки поразок: «...обнадеживал малороссиян скорым появлением новой для них луны, чрез присоединение к его знаменам татарского полумесяца». В сучасних істориків теза набула розвитку. Можемо спиратися на сміливі висновки відомого історика Ярослава Дашкевича, яких він дійшов під час атрибуції одного з варіантів герба Хмельницького: «Що він був розрахований як на турецьку, так на українську сторони — не підлягає сумніву».

З речей першого власника гетьманської булави в козацькій Україні збереглася тільки шапка Богдана Хмельницького, що стала справжньою прикрасою експозиції Національного музею історії України, що вже відзначив перше сторіччя свого існування і веде свій родовід від міського Музею старожитностей та мистецтв. Саме до цієї поважної культурно-просвітницької установи Києва початку XX сторіччя вона потрапила. Запис, внесений в той час до першого тому «Инвентаря Киевского Музея Древностей и Искусств» у 1911 році, інформує про обставини її долучення до колекції: «Шап-

Шапка Богдана Хмельницького

ка XVII века палеваго шелка густо расписана серебром; орнамент растительный; низ обшит серебряной и зеленого шелка бахромой. Диаметр ок. 58 сант. Высота около 28 сант. Хранилась у правнучатой племянницы Богдана Хмельницького Ольги Александровны Петровской, жившей в [общине (?)] й была по преданію собственностью Богдана Хмельницького. Дар Варвары Николовны Ханенко». Коротко ці відомості нотує й «Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1911 год»: «Следует затем отметить... очень интересную шапку казацкой эпохи, всю расшитую серебром, — дар В. Н. Ханенко». Відомо також, що В. Ханенко придбала її для музею за 50 рублів.

Під час Великої Вітчизняної війни шапка Богдана Хмельницького опинилася серед тієї частки культурних цінностей, що вивезли до Німеччини. Це підтверджують факти її повоєнних мандрів, частково змальованих у «Справке», споряджений за підписом директора Білоруського державного музею історії Великої Вітчизняної війни С. Шуцького 15 травня 1954 року. Нею супроводжено акт передачі реліквії українському народу (в особі Уряду УРСР) у 1954 році. З цього важливого документа довідуємося, що у 1947 році шапка потрапила до музею внаслідок реституції від радянської військової адміністрації у Німеччині разом з іншими цінностями колишнього Білоруського державного історичного музею у Мінську, поміж яких знаходилися й фрагменти колекцій інших музеїв.

У дні урочистого святкування 300-річчя Переяславської Ради шапка Б. Хмельницького була передана до Київського державного історичного музею як дарунок українському народові від Білоруської РСР, про що свідчить запис в Інвентарній книзі тканин. Від 60-х років XX століття пам'ятка незмінно прикрашає експозицію відділу феодальної епохи.

Свого часу в Україні з ім'ям Богдана Хмельницького кореспондував більш широкий ряд пам'яток. Кілька століть у Києво-Печерській лаврі зберігався золотий хрест на позолоченому седесі, піднесений гетьманом як дарунок цій християнській обителі. Зокрема він фігурує в описі ризниці Успен-

ського собору за 1751 рік. У 1922 році разом з іншими церковними цінностями Києво-Печерської лаври, конфіскованими губернською комісією, хрест потрапив до Москви. Однак після довгих переговорів із Всеукраїнською Академією наук 1923 року його було повернуто історичному музею, що, правда, дещо пошкоджено. У 1933 році дорогоцінний вклад гетьмана Богдана Хмельницького у Лаврську скарбницю знову вивезено до Росії. На жаль, подальшу долю реліквії з'ясувати не вдалося.

У Москві перебуває ще одна пам'ятка, пов'язана з ім'ям українського гетьмана. Колекцію державного історичного музею свого часу поповнила чаша Богдана Хмельницького для святої води. Ключем до атрибуції експоната став виکارбуваний на ньому герб Війська Запорізького з ініціалами гетьмана.

Доволі лаконічний запис початку ХХ ст. у Книзі надходжень № 3 дає змогу з'ясувати, що чаша належала до колекції Петра Івановича Шукіна. Однак обставини придбання невідомі. Імовірно, що хибне прочитання літери «Е» як «В» на той час зашкодило встановити власника коштовної речі. Принаймні у нотатках про нього не згадується: «14194. Чаша водосвятная, серебряная, слабо вызолоченная, на поддоне, с двумя ручками. По тулову расчеканены четыре цветка с листьями: на поддоне — орнамент — листья и цветы. Ручки чеканные: херувимы; на исподе резан цветок. На тулове резан герб та напис БХГВВКМЗА; 5 знамен; 3 пушки; внутри щитка — воин. Клейма: 1)1.2) В 3) неясно». Історична приналежність експоната видатному козацькому гетьману (такий висновок дає змогу зробити запис в Інвентарній книзі № 2 Відділу коштовних ме-

Герб Війська Запорізького

талів) була встановлена 1939 року: «Миска на поддоне, с двумя ручками — полками, серебряная золоченная. По тулову чеканено четыре крупных цветка с листьями, по поддону — гирлянды листьев и цветов. Стояк гладкий. Ручки литые с головками херувимов. Под венцом по тулову вырезан герб Богдана Хмельницкого с буквами: БХГВЕКМЗА (т. е. Богдан Хмельницкий гетман его королевской милости запорожский). Клейма: 1) Б 2) В 3) неясное. Лейпциг 1630-е годы». Натомість передвоєнним дослідникам, як це бачимо з наведеної цитати, чаша видалася мискою.

Найбільше предметів, які історична традиція поєднує з ім'ям гетьмана України, є власністю музеїв Польщі. Найбагатшою з цієї точки зору виявилася Фундація князів Чарторийських, де зберігаються нагай, шабля та два кухлі Богдана.

Не деталізуючи опис нагая Хмельницького, відзначимо тільки загальні параметри та деякі враження від ознайомлення з пам'яткою. Найбільше карбується в пам'яті його масивність. Так, переріз держака сягає близько 4 сантиметрів, а загальна довжина (включаючи розміри бича) — понад 1 метр. Держак виготовлений з неошкуреного вишневого дерева й оповитий пасом з волової сириці. Бич являє собою плетиво з сириці, наповнене всередині волоссям. Нагай зберігся дуже добре. Так само як і кілька століть тому, він зберігає ознаки моці й твердості — безперечно, притаманні його видатному власнику.

Однією з найцінніших пам'яток, пов'язаних з іменем найвеличнішого українського гетьмана, є шабля. Найважливішими доказами того, що вона належала Богдану Хмельницькому, видаються карбовані золотом портрет особи з булавою у правиці та напис, у якому йдеться про збройні змагання перших років Національно-визвольної війни.

Шабля Богдана Хмельницького вперше згадується серед пам'яток «Святині Сівілли»: «Палаш у чорних піхвах, оков залізний, із золотим портретом Б. Хмельницького й ним наданий до костелу у Сокалі. На лезі напис: «Що під Зборовом, Збаражем, тобі в нашій славі не було утрати». Ще ла-

конічніше інформує про це «Інвентар святині Сівілли в Пулавах»: «Палаш у чорних піхвах. Окови залізні. Належав Богдану Хмельницькому». Отже, нотатки дають змогу датувати надходження шаблі до колекції Чарторийських, щонайменше, пулавським періодом (1801—1831 роки).

Тут доцільно висловити кілька зауважень щодо долі колекції Чарторийських у 1831—1874 роках — найбільш трагічного періоду в її історії. Окремі епізоди зазначеного хронологічного відтинку, хоч документально і не кореспондують із «біографією» досліджуваної речі, проте не виключають такої ймовірності й створюють певне уявлення про критичність сучасних тим подіям обставин.

З поразкою повстання у листопаді 1831 року, побоюючись вилучення національних святинь з боку царської влади, княгиня Ізабелла Чарторийська залишила Пулави та вивезла найкоштовніші речі до сенявського маєтку в Галичині, яка входила на той час до складу Австро-Угорщини. Інша частина зібрання була розпорошена між різними таємними схованками на території, контрольованій Російською імперією. Найбільш ризикованим було переховування зброї, яка у воєнному протистоянні могла використовуватися за прямим призначенням. Тому її місцезнаходження було великою таємницею. Відомий польський історик — дослідник колекції Чарторийських — Здислав Жигульський (молодший) розповів в одній зі своїх робіт про ціка-

Шабля Богдана Хмельницького

вий випадок. Він з'ясував, що значну частину колекції зброї пулавських музеїв, зокрема холодної, було спрямовано до палацу Замойських у Клеменсові, де її замурували в отворах вікон. Конспірація була настільки ретельною, що про схованку незабаром забули. Її випадково виявили через тридцять років під час перебудови палацу. Акцентуємо: зброю віднайдено в дуже поганому стані. Через певний час, 1869 року, її було відправлено до Парижа, де у готелі «Lambert» з 1849 року поступово містилася колекція Чарторийських. За п'ять років нові мандри привели колекцію зброї до Кракова. Цілком вірогідно, що шабля Богдана Хмельницького, яка зазнала найбільше ушкоджень саме в цей період, могла бути серед описаної групи експонатів.

Найбільш важливим інформативним джерелом щодо шаблі Богдана Хмельницького є текст каталогу Станіслава Сьвежа, опрацювання якого було ініційовано на початку ХХ ст. Досліднику вдалося майже повністю прочитати напис. За версією Станіслава Сьвежа, на шаблі викарбовано такий текст:

«ЩО ПІД ЗБОРОВОМ, ЗБАРАЖОМ СЛАВИ ЗАРОБИЛИ / ІНЬШІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ НАГЛО ВТРАТИЛИ / НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ СВОЇХ ПОРИВАТИСЯ/І З Б... (БЕРЕСТЕЧКА (?) ЗАРАЗ В СКОК УТІКАТИ / ТОБИ НАШІЙ СЛАВІ НЕ БУЛО УТРАТИ 1652».

Наявність дати з великою достовірністю атрибує пам'ятку серединою ХVІІ ст. і слугує вагомим аргументом на користь тези про належність шаблі Богдану Хмельницькому. Їй додає вагомості й зміст напису. Аналіз переконує, що вислів цілком міг належати Хмельницькому. Тільки Богдан — триумфатор Зборова та Збаража й відсутній під Берестечком, справедливо міг приписувати собі здобуту славу й, водночас, з гірким докором собі та оточенню висловлюватися від першої особи про звиятиги у війні та говорити про учасників Берестецької баталії. Разом з тим слід відзначити певні труднощі у з'ясуванні змісту та узгодженні із загальною логікою контексту нижче цитованого фрагмента: «...не було на ляхів своїх пориватися». Можливо, у цій фразі криється докір ко-

зацькій голоті, яка під Берестечком виявила особливу недовіру до козацької старшини (серед якої було й чимало української та польської шляхти) та своєю панічною втечею («в скок утікати») чималою мірою поглибила поразку. Втім остаточні судження можуть бути висловлені тільки після ретельної звірки нотаток з оригіналом, а в разі підтвердження сумнівності при копіюванні тексту — за підсумками предметної наукової дискусії.

Загалом доводиться визнати сучасний стан шаблі як невтішний: значна частина поверхні поіржавіла, а на окремих ділянках утворилися наскрізні діри, лезо у багатьох місцях надщерблене. З правого боку помітні фрагменти напису та рамки, а в центральній частині — зображення золотої шестипроменевої зірки. На звороті можна побачити залишки гравірованої рамки, а в середині — золотої зірки. Довжина леза — 87,4 сантиметра, ширина поблизу руків'я — 5,3 сантиметра. Висота руків'я — 12 сантиметрів.

У багатьох випадках з поданими вище відомостями про гетьманську шаблю перегукуються й відомості про один з кухлів Хмельницького. Як і шабля, він був пожертвований гетьманом Сокальському костьолу. Потім зберігався у Порицькій бібліотеці Т. Чацького, а вже звідти потрапив у Пулави. Спорідненість обох пам'яток ще більше підкреслює наявність на кухлі портрета. Що останній належить саме особі гетьмана, свідчить напис, розміщений під малюнком у три рядки:

Кухлі Богдана Хмельницького

«BOGDAN CHM
LNICKI HETMAN
WOISKA ZAPO».

Кухоль виготовлений зі срібла і датується музейними працівниками XVI століттям. Його простота навіває в уяві картини невибагливого, але завжди практичного військового побуту козаків, їхнього молодецького гарту.

Цілком іншого стилю кухня, виготовлений зі слонової кістки, позолоченого срібла та прикрашений перлинами. За ніжки йому правлять профілі трьох левів. Багатство оздоблення, яке органічно доповнює вигадливий рослинний орнамент, свідчить про неабиякі мистецькі смаки замовника. Важко ототожнити останнього з Хмельницьким, зважаючи на кілька важливих деталей. Зокрема, різні частини кухля прикрашають маленька постаті св. Христофора та два герби. Один з них містить зображення ведмедя, лапа якого пробита списом (малюнок доповнюють літери «8 — С»), другий — грифа (щит обрамлюють літери «Р: Н: А:»). Аби пов'язувати за цих обставин кухню з ім'ям Богдана Хмельницького, як це вчинила власниця музею у Пулавах, виграювавши на звороті днища — «Chmielnickiego», потрібно було мати вагомі підстави. Можливо, такими була стала традиція, що спиралася на усні перекази про кухню. Останній міг бути подарований Хмельницькому особисто власником або піднесений кимось із козаків як щедрий трофей. Так чи інакше, маємо справу з коштовною річчю, датованою XVI — XVII століттям. Загальна вага кухля — 855 грамів.

У музейних колекціях Польщі зберігається також булава Богдана Хмельницького. Її власник — Музей Війська Польського. Вона потрапила до музею разом із вцілілими рештками експонатів Музею Ординації Красінських під час Другої світової війни. Це сталося після бомбардування німцями будинку Бібліотеки Ординації Красінських у 1944 році. Ймовірно, що саме тоді історична реліквія зазнала пошкоджень, про що свідчить її нинішній стан: загинуло пишне оздоблення руків'я зі слонової кістки, а головка потріскалася у багатьох місцях.

Нечисленні нотатки кількох рідкісних каталогів та альбомів музейних виставок кінця ХІХ — початку ХХ століття певною мірою дають змогу більш-менш повністю простежити історичну долю унікальної пам'ятки, відтворити, до певної міри, її первісний вигляд, хронологію перебігу історичних подій.

Перша згадка про булаву Богдана Хмельницького трапляється у літературі вже в середині ХІХ століття. Вона міститься у каталозі виставки старожитностей та пам'яток мистецтва 1856 року, влаштованої у палаці графів Потоцьких на вулиці Краківське Передмістя у Варшаві на користь «Domu Shronienia Opieki Najswiktszej Раппу». Розділ «Прапори і знаки військові та цивільні» знайомить нас із булавою (експонат № 363) з рогу носорога, прикрашеною сріблом і здолу оправленою слоновою кісткою. Булава датується ХVІІ століттям. Згідно з апробованим універсальним способом подання матеріалу нижче йшло уточнення якихось деталей опису та додавалася інформація про власника предмета. У нашому випадку стверджується, що, згідно з переказом, булава належала гетьману Запорізьких козаків Богдану Хмельницькому. Її довжина сягає 32 сантиметрів. Булава є власністю генерала Вінцента Красінського.

Наступну відомість про гетьманський клейнод фіксуємо лише за чверть століття. Надзвичайно рідкісний сьогодні «Альбом творів мистецтва, застосованого у промисловості, з виставки, організованої музеєм Промисловості та Рільництва у Варшаві у 1881 році» заслуговує на особливу увагу ще й тому, що саме на шпальтах цього видання було опубліковано першу і досі єдину відому фотографію непошкодженої булави Богдана Хмельницького.

*Булава Богдана
Хмельницького*

Найбільш повний інвентар Музею Ординації Красінських (утворений 1860 року), опрацьований відомим дослідником старожитностей Францішком Пулаським на початку XX століття, стає беззаперечним доказом перебування булави у цій багатій раритетами колекції. У сьомому розділі «Інвентаря Збройовні Ординації гр. Красінських» «Прапори, символи військові та цивільні» позиція № 672 оповідає про вже знайому нам булаву XVII століття: «Булава з XVII століття (за легендою, належала Богдану Хмельницькому). Руків'я та куля зроблені з рогу носорога, прикрашена «drgusikami» срібними й завершена кістяним руків'ям. Довжина 32 сантиметри». Можна з певністю стверджувати, що булава перебувала на зберіганні у згаданому музеї до бомбардування 1944 року.

І цього разу сукупність повідомлень не містить прямих та незаперечних доказів (як і у разі з шапкою, нагаєм чи шаблею) належності булави Богдану Хмельницькому. Головним аргументом, як, зрештою, і в інших випадках, є стійка та глибока історична традиція, яка своїм корінням сягає щонайменше XIX століття.

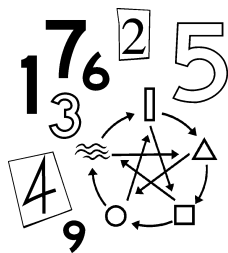
Підсумовуючи наш короткий огляд безцінних раритетів козацької епохи, слід відзначити: особисті речі Богдана Хмельницького, без сумніву, є важливим джерелом реконструкції об'ємного історичного портрета гетьмана, сприяють його індивідуалізації, підкреслюють його велич як національного провідника. Разом з тим вони опосередковано свідчать про суперечливість натури Богдана Хмельницького, наповнюють історичний образ емоційною напругою, передусім необхідною при створенні історичних полотен, художніх творів образотворчого та кіномистецтва, літератури, музики.

VI

ГРА РОЗУМУ

На стінах дельфійського храму було написано сім коротких висловів — уроків життєвої мудрості. Ось вони:

Пізнай себе самого.

Нічого надміру.

Міра — важливіше за все.

Усьому свій час.

Головне в житті — кінець.

У багатолюдності немає добра.

Ручайся тільки за себе.

Греки вірили, що залишили ці вислови сім мудреців — сім політиків і законодавців: Фалес Мілетський, Біант Прієнський, Піттак Мітіленський, Клеобул Ліндський, Періандр Коринфський, Хілон Спартанський, Солон Афінський.

Сімом мудрецам, разом і порізно, приписували й інші уроки життєвої мудрості. Ось деякі їхні поради:

Не роби того, за що свариш інших.

Про мертвих або говори добре, або нічого.

Чим ти сильніший, тим будь добріший.

Нехай слова не випереджають думки.

Не поспішай вирішувати, поспішай виконувати вирішене.

Того, хто виходить з будинку, запитай навіщо. Хто повертається, запитай з чим.

Не чванься в щасті, не принижуйся в нещасті.

Чому 12?

12 знаків Зодіаку і 12 місяців року; 12 старозавітних синів Іакова і 12 апостолів Ісуса Христа; 12 годин у добі в давніх народів і 12 тварин східного календарного циклу; 12 лицарів Круглого Столу і 12 розбійників... Та чи мало ще чого 12!

12 — священне число давніх народів. Число божественне, містичне, свідчення цьому можна знайти в нумерології. Розрахунок в нумерології виглядає так: 12 — це $1+2$, що дорівнює трьом. А три — символ божественної сутності, символ горного світу, символ християнської Трійці і тріад язичницьких богів. Тримурті (триєдність) Брахми, Шиви і Вішну в індуїстській міфології, численні угруповання богів по три чи по дев'ять (3×3) у єгипетських міфах, образ трьох Мойр, трьох (чи дев'яти) Муз, трьохлика Геката в греків, тріади богів у римському культі... Явище трьох янголів біблійному

Тримурті

Авраамові, потрібний розподіл часу (минуле, сьогодення і майбутнє), три здатності душі (пам'ять, думка, любов)...

Але 12 — це і 3×4! А чотири — число матеріальних стихій, сторін світу (північ, південь, схід і захід), тобто символ земного, людської природи, дольного світу... Не випадково, за Платоном (діалог «Тімей»), творець світу надав всеосяжному ефіру (який виражає сутність Всесвіту) форми додекаедра — правильного 12-гранника.

Але все-таки — чому дванадцять? Усе сказане — ще не пояснює, чому саме 12.

Геката

Коли правила боги і титани

Пливе над країєю сфінксів і пірамід небом на священній лодії сонячний бог Ра. Опівдні він урочисто переходить з денної лодії Манджет на нічну — Маскетет. І починається його плавання підземним Нілом, що тече довгою вузькою долиною, розділеною 12 вратами на 12 частин.

Знаменитий єгипетський лабіринт — 12 храмів, що сполучалися між собою — був храмом Сонця, що проходить по 12 знаках Зодіаку.

Величезна зала в храмі Карнака була прикрашена 12 масивними колонами.

У головному храмі «Міста Сонця» — Геліополіса стояло 12 колон, на яких були символи 12 знаків Зодіаку і відповідних їм стихій...

Несеться тими ж знаками Зодіаку над Древньою Елладою сонячний бог Геліос на вогненній колісниці, запряже-

Геліос на колісниці, запряжений крилатими кіньми, злітає на небо

ній четвіркою чарівних коней. Несеться Геліос над Геєю-землею Ураном-небом.

П'ятеро дітей було в Геліоса від німфи Клімени (Феба, Гелія, Етерія, Лампетія і Фаетон) і сім синів від німфи Роди, дочки Афродіти. Всього 12. Діти Геліоса — Геліади — славилися як великі знавці астрології.

А Гея й Уран породили 12 могутніх титанів і титанід (6 братів і 6 сестер). Їх звали Океан, Кой, Крій, Гіперіон, Іапет, Кронос; Тефіда, Феба, Мнемосіна, Тейя, Феміда і Рея. Титани і титаніди одружилися між собою і породили нові покоління богів.

12 богів-олімпійців (з деякими варіаціями) були головними в пантеоні давніх греків: Зевс, Посейдон, Аполлон, Арес, Гермес, Гефест, Гера, Деметра, Артеміда, Афродіта, Афіна, Гестія. Елліни говорили про коло (!) 12 богів-олімпійців, розділене на шість пар: Зевс—Гера, Посейдон—Деметра, Аполлон—Артеміда, Арес—Афродіта, Гермес—Афіна, Гефест—Гестія. 12 богів зобразив у 438 році до н.е. на східному фризі Парфенона Фідій — як глядачів Панафінейської ходи. Вівтар 12 богів був на Саламіні й у багатьох інших місцях. 12 олімпійських божеств виткала на пурпурі Афіна Паллада, змагаючись у майстерності з Арахною. 12 вівтарів олімпій-

ським богам, а також бронзова колона з написом «Тут зупинився Олександр» були зведені Олександром Македонським під час його останнього індійського походу, коли його воїни відмовилися переходити Ганг.

Коло 12 богів запозичили в греків (і, зрозуміло, в етрусків) римляни. Статуї 12 богів були встановлені на Форумі: Юпітер—Юнона, Нептун—Мінерва, Марс—Венера, Аполлон—Діана, Вулкан—Веста, Меркурій—Церера.

У Давньому Римі основою римського права був закон 12 таблиць. Відомі збірки 12 латинських панегіриків — хвалебних і святкових промов на честь імператорів.

Членами однієї з найдавніших жрецьких колегій у Римі були салії — «стрибуни» (лат.). Від Палатина і від Квіринала призначалося по 12 таких жерців. Під час свят на честь Марса одягнені в стародавнє бойове озброєння зі священними щитами-анкілами вони виконували ритуальні танці і співали пісню, яка закликала богів, насамперед Марса.

Коли, за переказами, з неба впав щит Марса, анкіл, римський цар Нума Помпілій наказав зробити ще одинадцять таких самих, щоб неможливо було знайти справжній.

«Життєпис дванадцяти цезарів» склав Светоній. (До речі, і в Китаї існував «Життєпис дванадцяти праведних владик» — «Шиєр чжень-цзюнь чжуань».)

12 вівтарів — по числу місяців року — було присвячено в Римі дволикому богу Янусові, з яким пов'язують назву місяця січня (Януаріус). Назва пішла від слова *janua* — «вхід», «двері». Згідно з однією з версій, він вважався богом небесного зводу, що відчиняв ворота Сонцю на початку дня і зачиняв їх у кінці. Тобто знову зв'язок із Зодіаком!

За переказом, першою служителькою Теллури, однієї з найдавніших італійських богинь (її ще називали Світлою богинею), була дружина пастуха Фаустула (який знайшов і виховав близнюків Ромула і Рема), на ім'я Акка Ларенція. У неї було 12 своїх синів. Ставши римським царем, Ромул заснував жрецьку колегію з 12 чоловік — Арвальських братів. Ко-

ли ж Ромул і Рем чекали небесного знамення перед закладкою майбутнього Вічного Міста, то Ромул побачив 12 шулік.

12 швидких як вітер лошат породив з кобилицями Еріхтонія бог північного вітру Борей.

Настільки велика була міць Алкіонея, одного з гігантів, синів Геї й Урана (він угнав у Геліоса череду биків і за те одержав прізвисько Волопаса), що він розтрошив одразу 12 колісниць і двічі по 12 воїнів.

12 дочок (і 50 синів) було в останнього царя Трої Пріама. І 12 полонених троянських юнаків приніс у жертву на похороні Патрокла Ахіллес.

Грецький річковий бог Асоп мав 12 дочок і двох синів.

12 разів об'їжджали іподром учасники змагання під час перегонів на колісницях в Олімпії.

На 12 кораблях (з яких уцілів тільки один, а 11 інших розбили лістригони — велетні-людожери) здійснював плавання Одиссей. З 12 супутниками потрапив він до печери циклопа Поліфема. До речі, після поразки від спартанців у пелопоннеській війні афіняни змушені були також скоротити свій флот до 12 кораблів...

Громадяни Афін підрозділялися на чотири філи, кожна з яких, у свою чергу, на три фратрії. Тобто в Афінах з найдавніших часів існувало 12 фратрій (приблизно по 30 родів у кожній). Кожна з чотирьох родових філ Аттики була розділена на 12 навкратій (організацій афінських громадян, що відали будуванням військових кораблів для захисту узбережжя від нападу з моря).

Політичним об'єднанням давньогрецьких полісів і громад Пелопоннесу був Ахейський союз, до якого входили 12 міст.

В Італії, імовірно, уже наприкінці VII ст. до нашої ери виникла конфедерація 12 етруських міст-держав (Вейї, Тарквінії, Цере, Вольсінії, Вертулонії, Клузія, Перузія, Вольци, Руселли, Арреції, Волатерри, Ферули, чи Кортон), очолювана вищими магістрами і жерцем, яких обирали щорічно з

числа правителів окремих міст. Заволодівши біля VI ст. до нашої ери родючими землями в Кампанії, а потім і великими територіями в долині ріки По, вони створили там колонії, також об'єднані у дванадцятиграддя.

Римський імператор Діоклетіан об'єднав 12 провінцій. Кожний з царів 12 міст (12 племен) Етрурії мав почет у 12 лікторів. Згодом у Давньому Римі, в залежності від рангу, кожному магістрату доводилося визначати кількість лікторів: диктатору — 24, претору — 6, консулу — 12, імператору — спочатку — 12, а з часів Діоклетіана — 24.

Світло зі Сходу

У «Рігведі» у гімнах «Усім богам» 12 разів згадується Ахі Будхнья («змій глибини») — персонаж ведичної міфології, що має зміїну природу. До речі, порівняння Зодіаку зі стрічкою або змією, що згорнулася кільцем у глибині небес і уособлює зоряну премудрість (тому що змії — давній символ мудрості), було не таким вже й рідким.

12 адітів — верховних небесних богів — тлумачать як сонячних богів і співвідносять з 12 місяцями (а у «Рігведі» їх сім і вони співвідносяться з днями тижня).

Згідно з міфологією, при іранському віровчителеві Мані було 5 «слав» (Розум, Знання, Здоровий Глузд, Думка, Обачність) і 12 персоніфікованих чеснот (Верховна Влада, Мудрість, Перемога, Примирення, Чистота, Істина, Віра, Довготерпіння, Прямота, Благодіяння, Справедливість, Світло).

Мані. Фреска

У міфах народу ман (В'єтнам) після всесвітнього потопу на небі з'явилося 12 світил: від їхнього тепла земля швидко висохла.

12 дочок-місяців народила Чан-сі від Ці-Цзюня, верховного владика в давній тайській міфології Чан-сі.

12 веж, за переказом, оточували палац легендарного імператора Хуан-ді. Кратним дванадцяти числом духів пра-вить, за давньокитайською міфологією, Чжун-тянь-хуан-цзюнь (Середній владика — небесний государ): 120 злими духами хмар, 1200 неприкаяних душ (гуй), 12000 демонів...

У «Молодшій Едді» 12 асів — богів, що живуть у небесному місті Асгарді:

Одін, Тор, Ньйорд, Тюр, Брагі, Хеймдалль, Хюд, Відар, Алі (чи Валі), Уль, Форсеті, Локі...

Безліч свідчень про сакральне число 12 можна знайти в давньоруських переказах:

«...Григорій запитав: «Скільки вітрів буває?» Іоанн відповів: «Дванадцять вітрів» («Бесіда трьох святих»).

Соловей-розбійник і Ног (давньоруська назва грифона) в'ють гніздо на 12 дубах. А от що написано в «Повісті про Бову-Королевича» (руській версії середньовічного лицарського роману про подвиги Бово д'Антоня): «... І рече прекрасна королева Дружнева: «Є в государя мого панотця добрий кінь богатирський: стоїть на 12 ланцюгах, по коліно в землю вкопаний, і за 12 дворами...» І Дружнева послала у скарбницю по обладунок богатирський і по меч-кладенець: 12 чоловік на носилках несли...»

У «Повісті про Єруслана Лазаревича» (XVII ст.) читаємо: «...На многіє літа царю Далмату зі своїми 12 богатирями!» «...І цар його обдарував понад усіх 12 богатирів...» Згадаємо в зв'язку з цим ще раз про 12 лицарів Круглого Столу короля Артура!

Заборонена церквою давньоруська книга «Чаровник» описує 12 перетворень перевертнів у звірів.

Число 12 широко використовували в народній медицині і медичній астрології. У книзі С. Максимова «Нечиста, невідома і хресна сила» (СПб., 1900), наприклад, читаємо: «...Знахарі пишаються своєю обізнаністю з ботанікою і хваляться тим, що їм відомо 99 сортів трав (скромніші згадують лише 77). З цих трав для кожного знахаря обов'язково завжди тримати 12: цикуту, чи одолім, насіння блекоти, корінь перстачу, богородичну траву, вовчі ягоди, корінь морквяника, корінь папороті, курячу сліпоту, павутинник, земляні горіхи, кунавку, бузинний цвіт».

Лихоманки — демони хвороби у вигляді жінок. Загальне число їх, як правило, 12.

Здавна в народі особливо шанували 12 п'ятниць, що бувають перед великими святами: перед Благовіщенням; перша і десята після Воскресіння Христового; перед Трійцею; Успінням; Ілліним днем; святом Усікновення глави Іоанна Предтечі; Воздвиження Хреста Господнього; Покровою; Введенням у храм Богородиці; Різдом і Водохрещенням.

Це нагадує і 12 найбільш значних свят Православної Церкви — дванадесять свят: Різдво Христове, Водохрещення Господнє, Стрітєння, Благовіщення, Вхід Господень у Єрусалим, Вознесіння, Трійця, Преображення Господнє, Різдво Богородиці, Воздвиження Хреста Господнього, Введення у храм Богородиці, Успіння Богородиці.

Про що свідчить Біблія

У Святому письмі пророки поділяються на великих і менших (малих). Великі — Ісайя, Ієремія, Іезекїїл і Даниїл — залишили людям великі пророчі книги. Менших же було 12: Осія, Іоїль, Амос, Авдій, Іона, Міхей, Наум, Авакум, Сафонія, Огей, Захарія і Малахія.

12 мідних волів підтримували «Мідне море» — величезну мідну посудину в храмі Соломона для обмивання рук і ніг священників перед входом до святилища і сходженням до вівтаря.

Існує місце біля Гаваона — Хелкаф (Хаццурим), що значить «поле скель» чи, на думку деяких, «поле мечів» або

«сильних чоловіків». Воно одержало назву від єдиноборства між дванадцятьма веніамітянами з боку Іевосфея, сина Саулова, і дванадцятьма хоробрими воїнами Давида. «...Вони схопили один одного за голову, устромили меч один одному в бік і впали разом» (2 Цар. 2:16).

«...І було в Соломона дванадцять приставників над усім Ізраїлем, і вони доставляли продовольство царю і дому його; кожний повинен був доставляти продовольство на один місяць року» (3 Цар. 4:7).

Відповідно до версії, що існувала в сирійській і вірменській міфології, 12 волхвів принесли дарунки новонародженому Ісусу Христу.

Давно вже кожне з колін, нащадків 12 синів Іакова, отожднювалося з одним з 12 знаків Зодіаку:

Ефраїм — Терези, Менаше — Скорпіон, Біньямін — Стрілець, Дан — Козеріг, Ашер — Водолій, Нафталі — Риби, Ісхуда — Овен, Іссахар — Телець, Завулун — Близнюки, Реувен — Рак, Шимон — Лев, Гад — Діва. В деяких випадках Іссахар — Козеріг, Неффалім — Телець чи Овен і т. д.

Волхви з дарами

12 синів було й в іншого сина Авраама — Ізмаїла: Наванов, Кедар, Адбеєл, Мівсан, Мішма, Дума, Маса, Хадад, Фема, Ієтур, Нафіш і Кедма.

У мусульманських народів, що дотепер користуються місячним календарем, на прапорах зображений півмісяць. Але місячним календарем користувалися всі давні народи! За рік Земля робить один оберт навколо Сонця. За цей же час Місяць майже точно 12 разів проходить усю послідовність зміни своїх фаз. І це саме він, Місяць, і «виділив» уперше Зодіак.

От, здавалося б, і вся розгадка священного числа 12. Усе — від Місяця! Але якось не зважається рука остаточно поставити крапку. Як пояснити, наприклад, що не тільки Платон і піфагорійці говорили про непрявлену структуру світу, у вигляді додекаедра? Схоже, і сучасні астрономія, геофізика й астрофізика знаходять тому підтвердження...

Числа створюють власну мову, яку розуміли і якою користувалися багато первісних племен, підтримуючи зв'язок між собою мовою чисел. А в давніх алфавітах (наприклад, у давньоєврейському) числові значення приписувалися і буквам.

Сучасна нумерологія віддає перевагу спрощеному числовому й алфавітному коду, заснованому на теоріях Піфагора, великого давньогрецького математика, що зазнав слави десь до 550 року до нашої ери.

Як відомо, Піфагор, його учні та послідовники звели всі числа до цифр від 1 до 9 включно, оскільки вони є вихідними числами, з яких можуть бути отримані всі інші.

Двадцять сторіч по тому знаменитий Корнеліус Агріппа у своїй праці «Окультна філософія», що вийшла в 1533 році, назвав ці числа та їхні значення.

- 1 — число мети, що виявляється у формі агресивності й амбіції — усього, що починається з «А», першої букви алфавіту.
- 2 — число-антитеза з такими крайнощами, як день і ніч. Воно підтримує рівновагу, з'єднуючи позитивні і негативні якості.
- 3 — означає нестійкість і символізується трикутником, який об'єднує минуле, сьогодення і майбутнє.

- 4 — означає стійкість та міцність. Його надійність представлена квадратом — сторонами світу, порами року й елементами «вогню», «землі», «повітря» і «води».
- 5 — символізує ризик, який досягається через подорож і досвід. Відсутність у ньому стабільності, з одного боку, може привести до непевності, але, з іншого боку, це число є і найщасливішим, і найнепередбачуванішим.
- 6 — символ надійності. Це ідеальне число, що поділяється як на парне число (2), так і на непарне (3), поєднуючи, таким чином, елементи кожного.
- 7 — символізує таємницю, а також вивчення і пізнання як шлях дослідження невідомого і невидимого. Це сім правлячих планет, сім днів тижня, сім нот гами. 7 поєднує цілісність 1 з ідеальністю 6 і утворює власну симетрію.
- 8 — число матеріального успіху. Воно символізує надійність, доведену до досконалості, оскільки представлено подвійним квадратом. Розділене навпіл, воно має рівні частини (4 і 4). Якщо його ще розділити, то частини будуть теж рівними (2, 2, 2, 2), показуючи чотирикратну рівновагу.
- 9 — символ загального успіху, найбільше з усіх елементарних чисел. Воно поєднує риси цілої групи.

Духи Землі

Геомантия (від грецької «гео» — земля і «мантика» — мистецтво прорікання), тобто пророкування по землі, яке коріниться в практиці давньоіндійських, давньокитайських, халдейських і єгипетських жерців. У ті стародавні часи жодне вчення не могло обійтися без філософських поглядів на природу. Згідно з цими уявленнями, майже всюди на Сході, а пізніше й у Давній Греції вважали, що першоосновою всього є чотири елементи: земля, вода, повітря і вогонь. Звідси зародилося 4 види ворожінь: геомантия (по землі), гідромантия (по воді), аеромантия (по повітрю) і піромантия (по вогню). Геомантия увібрала в себе відомості з астрономії (астрології), хімії (алхімії), математики, геології, медицини, а також різні релігійні вірування.

Стародавній переказ проголошує: колись люди жили в злагоді з навколишньою природою. Давньогрецький філософ Платон (427—347 рр. до н.е.) у «Законах» посилається на Гесіода та міфи про Кроноса: «До нас дійшов переказ про блаженне життя тодішніх людей, про те, як їм все в достатку і саме собою діставалося. Причина цього була, переповідають, ось яка: Кронос знав, що ніяка людська природа — ми говоримо про це — не в змозі необмежено правити людьми без того, щоб не сповнитися зарозумілості і несправедливості; усвідомлюючи все це, Кронос поставив тоді царями і правителями наших держав не людей, а демонів — істот більш божественної і кращої породи». Якщо вірити Платонові, люди епохи Кроноса жили під захистом демонів, чи духів Землі. Кожна місцевість, кожна ділянка ландшафту теж знаходився під впливом духів. То був золотий вік. Ностальгія за тим благодатним часом помітна в міфах і легендах багатьох народів.

Пізніше, на думку древніх, люди втратили безпосередній зв'язок із Землею. Тому геомантия була в їхніх очах тим мистецтвом, що допомагає встановити гармонію між людиною і навколишнім видимим (фізичним) і невидимим (духовним) світом.

Основні принципи геомантиї у різних народів, незважаючи на несхожість культур, були однаковими. Це свідчить про те, що в основі їх лежить деякий загальний природний феномен. Таким феноменом була зміна пір року. Так геомантия стикається з астрологією: людина і Земля, кожна конкретна її ділянка, мислилися як частини будови світу, що підкоряються законам Космосу. Духи Землі теж входили в цей космічний кругообіг; давні люди уявляли їх живими істотами, що живляться сонячною енергією. Земля, як і тіло людини, може змінюватися з роками, але духи Землі не міняються ніколи. Ці погляди на природу набули свого розвитку у середні віки. Відомий алхімік XVI століття Валентин писав: «Земля не мертве тіло, вона населена духами. Усе навколо, навіть мінерали, бере свою силу від духів Землі. Ці духи складають основу життя, вони живлять-

ся від зірок і самі у свою чергу живлять усе живе, приховане в надрах землі».

Спостерігаючи за природою, зіставляючи земні і небесні події, люди помітили, що кожному дню року відповідає певне розташування небесних тіл. Звідси був зроблений висновок, що кожен день знаходиться під впливом тієї чи іншої планети чи зірки, а виходить, і духи Землі, від яких залежить життя рослин і тварин, виявляють свою активність тільки у відповідні періоди. Згодом було складено сільськогосподарські календарі. А оскільки кожна місцевість має свої кліматичні особливості, з'явилися місцеві календарі, а з ними і місцеві звичаї, обряди і міфологія. Завойовники, що приходили здалеку, звичайно, приносили з собою своїх богів, свої культу і ритуали, але природні умови не залежали від релігійних і політичних переворотів, і нові боги проти своєї волі пристосовувалися до місцевих умов.

Для перших християн було свого роду політикою зводити свій храм на місці язичницьких святилищ, а свята на честь церковних святих пристосовувати за часом до свят на честь язичницьких попередників. Навіть коли в 392 році едиктом імператора Феодосія I Великого (близько 346—395) язичницька релігія була заборонена, марновірний страх змушував колишні язичницькі вірування оживати в літургічних діях, у культі святих і реліквій, у шануванні дерев, тварин, джерел, гір, пагорбів і природних явищ. Це збереглося і понині.

З давніх часів люди встановлювали межі своїх володінь (полів, селищ, святилищ) за допомогою геомантиї. Вважалося, що межі знаходяться під захистом духів Землі. У християнську епоху ті ж геомантичні методи застосовувалися, щоб перевірити, чи правильно встановлені межі церковних парафій. Звичай укоренився так глибоко, що навіть в Англії в період Реформації (XVI століття), коли фанатики громили храми, давній ритуал уцілів. В указі королеви Єлизавети I (1565 рік) записано: «...люди повинні раз на рік разом зі священником обходити навколо церковної парафії... священник повинен у визначених зручних місцях закликати людей від-

давати хвали Богу». Ці «зручні» місця були ті ж, на яких здійснювали свої ритуали ще язичники.

Місця для ритуалів язичники обирали в точній відповідності до законів геомантії. У давнину вважали, що духи Землі рухаються по певних каналах, чи венах, подібно тому, як кров людини тече по жилах. І подібно тому, як душа людини перебуває в конкретному органі (у мозку, печінці чи серці), духи Землі теж зосереджені в конкретному місці, де концентруються всі життєві сили. Такі місця одержували назви центра, або «пупа Землі». У таких місцях і влаштовували поховання, будували святилища і храми. Саме в таких місцях відбувалися чудеса, а люди знаходили прощчі дарунки.

Дельфійський оракул

Усе, що пов'язано зі славетним дельфійським оракулом, можна віднести і до царини міфів, і до історичних фактів. Легенда розповідає: коли Геракл у нестямі, що її наслала на нього богиня Гера, вбив своїх дітей, він вирушив у священні Дельфи запитати, що йому робити. Дельфійський оракул наказав герою здійснити 12 великих подвигів.

А такими були справжні події. Перський цар Ксеркс (помер у 465 році до н. е.) послав військо розграбувати священні Дельфи. Але на шляху персів наздогнала страшна буря — вірний знак гніву богів, — і вони повернули назад. Місто було врятовано. Пізніше Дель-

Віщунка піфія в Дельфах

фи, щоправда, були пограбовані римлянами під проводом Сулли (82—79 роки до н.е.), а ще пізніше імператор Нерон (68—54 роки до н.е.) викрав з міста 500 бронзових статуй, щоб помститися за те, що оракул засудив його як убивцю матері.

Дата заснування Дельф невідома. Це місто вважалося давнім вже за часів Гомера (VIII—VII століття до н.е.). Упродовж 15 століть до нашої ери Дельфи були місцем паломництва. З усіх кінців античного світу туди стікалися люди: царі, полководці і простолюдини — щоб довідатися про майбутнє, долю держави чи свою власну долю.

Одержавши запитання, дельфійські жриці піфії впадали в глибокий транс. Вважалося, що в цьому стані вони вступають у контакт із невидимими духами й отримують від них знання про майбутнє. Зазвичай питання записували на аркуші і передавали жерцю, який, у свою чергу, передавав його жінці-віщунці. Жриця входила у святилище, сідала на священний позолочений триніжок, жувала листя лавру, випивала кубок води з джерела і впадала в транс. Дуже часто її відповіді нагадували гексаметричні оди.

Чудодійну силу пов'язували з місцем, на якому були розташовані Дельфи. Легенда розповідає, що одного разу на якомусь із пасовищ пастуха охопило божевілля, і він дістав пророчий дар. Потім туди почали приходити інші, що бажали заглянути в майбутнє. Згодом виникла думка, що ця місцевість знаходиться під впливом могутніх таємничих сил, що пробиваються з надр землі на поверхню. Давні греки пов'язували це місце з богинею землі Герою і бачили в ньому містичний центр зосередження сил — «пуп Землі». Через кілька сторіч культ Гери був витиснутий культом сонячного бога Аполлона. Його почали вважати засновником міста: юний світоносний бог став до двобою з драконом Піфоном, вбив його і на його могилі заснував святилище, щоб провіщати людям волю свого батька Зевса. Місце, на якому був закладений храм, було незвичайним. Плутарх (близько 46 — близько 126 рік н.е.), давньогрецький письменник і один із жерців дельфійського оракула, писав: «Люди потрапляють під

вплив випарів, що піднімаються з-під землі. Деяких випари зводять з розуму, викликають хвороби чи смерть; на інших діють сприятливо, заспокійливо і благотворно». Імовірно, таємниця дельфійського оракула полягала в отруйних газах, що викликали галюцинації.

Близько 390 року храм був закритий римським імператором Феодосієм I. Останні звернення до оракула відносять до IV століття н.е. Римський імператор Юліан Відступник (332—363), який намагався відновити язичницькі культи, звернувся до дельфійського оракула з проханням відкрити йому майбутнє. Але дельфійський оракул відповів, що буде мовчати, тому що відтепер боги закрили доступ у свій світ.

Сьогодні в Дельфах ведуть реставраційні роботи. Численні туристи, які відвідують давнє місто, як і раніше намагаються пізнати долю. Але оракул мовчить.

«Пуп землі»

Віра в те, що існує «пуп Землі» як місце концентрації таємничих сил, була поширена серед багатьох народів. Таких місць, як Дельфи, було небагато. Кожне з них було пов'язано з культом сонячного бога чи героя, що вступає в смертельну сутичку з драконом і простромлює його стрілами. Одне з таких місць було на Мадагаскарі. Оракул Рамахавали («той, хто може дати відповідь») вважався володарем змія, що перебував у гірській священній печері. Інше аналогічне місце знаходилося в японській провінції Хітачі. За японськими міфами, Земля спочиває на спині гігантського морського чудовиська Хішин-Уво, рухи якого викликають землетруси. Щоб заспокоїти Землю, бог «пришпилює» енергію саме в провінції Хітачі. Індійці думали, що «пуп Землі» знаходиться в Делі. Його уособлював величезний залізний стовп, установлений у IV столітті. Вісім сторіч по тому навколо стовпа збудували мечеть, а сам залізний стовп, як повідомляє легенда, пішов глибоко в землю і спочиває на голові Васуки, короля змій.

Знати місцезнаходження «пупа Землі» вважалося життєво важливим. Люди у давнину вірили, що застосування таєм-

ничих сил Землі сприяє процвітанню держави, а їх втрата призводить до занепаду. Згодом поклоніння концентрувалося на камені, що, знаходячись у самому центрі певного місця, сторіччями всмоктував сили Землі. Один з таких каменів, який називали Ліа Файн (Камінь Долі), зберігається у Вестмінстерському абатстві. Спочатку він знаходився в Ірландії і служив необхідним атрибутом при коронації ірландських королів. У 503 році король Фергус I приїхав до Аргайлу, щоб проголосити себе правителем Далріади (північ Ірландії), і послав за Камінем Долі. Камінь був доставлений на острів Айона й упродовж 400 років служив коронованим особам. Посвята в королівське звання супроводжувалася язичницькою церемонією, що символізувала «шлюб» монарха з землею і народом. У день, обраний астрологами, королю, який стояв на священному камені Ліа Файн, вручали скіпетр і меч. Після об'єднання держав скоттів і бриттів у IX столітті шотландський король Малколм I перевіз Камінь Долі до Скону, що став місцем коронації шотландських королів. Пізніше король Англії Едуард I (1239—1307), що претендував на титул короля Шотландії, захопив Камінь Долі і перевіз його до Вестмінстерського абатства, де він зберігається і донині.

Фен-Шуй

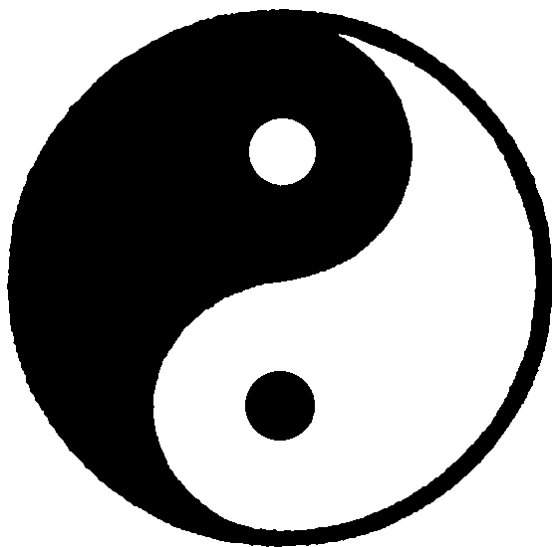
Це древнє китайське вчення лежить в основі мистецтва зводити будівлі для живих і мертвих таким чином, щоб вони перебували в гармонічній єдності з космічним «подихом» місцевості.

Крім віри в добрих і злих духів, давні китайці вірили в існування сил, зв'язаних з ландшафтом, що впливають на долі людей. Вважалося, що їхній вплив поширювався на цілі селища й області. Ці сили називали Фен-Шуй (вітер і вода). Їхня могутність пов'язана з природними особливостями місцевості і залежить від форми пагорбів, розташування річок і озер, гаїв і окремих дерев. Щоб жити в злагоді з силами Фен-Шуй і не порушувати гармонії, що панує в природі, давні китайці намагалися не змінювати ландшафтів. Якщо ж

така необхідність виникала, то зверталися до геомантів. За допомогою відомих методів геомант знаходив для кожної будівлі строго визначене місце. Більш того, вважалося, що спеціальні споруди можуть поліпшити місцевість, змусивши чудодійні сили здійснювати на тих, хто живе там, сприятливий вплив. Саме цьому навчало древнє мистецтво Фен-Шуй.

В основі його лежить давньокитайська філософська система, що поділяє всі явища на дві категорії: Інь і Ян. У далекі часи, коли ще не було ні неба, ні землі, Всесвіт являв собою похмурий безформний хаос. Згідно з міфами, у безформному морозі виникли два духи — Інь і Ян, що зайнялися упорядкуванням світу. Згодом Ян почав керувати небом, а Інь — землею. Ян уособлює чоловічий початок, Інь — жіночий. У Китаї вірили, що будь-яка річ живе, черпаючи життєву силу з двох джерел: подиху небес (Ян) і подиху землі (Інь). Найбільш сприятливі для життя ті місцевості, що вбирають подих небес.

Іншим найважливішим елементом вірувань давніх китайців був культ предків, духи яких впливали на життя і долю нащадків. Вважалося, що якщо сили Фен-Шуй діяли в згоді з духами померлих, їхній таємничий вплив міг стати найбільш дієвим. Отут багато, що правда, залежало від місцевості. Пагорби, виступи, особливо що нагадували яку-небудь тварину, сприяли могутності Фен-Шуй — і вплив сил був добродійним. У цьому випадку в родині похованого панували щастя і благополуччя. Особливо сприятливим для поховання вважали пагорб, що

Інь і Ян

своїми обрисами нагадує тигра. Існувала думка, що це улюблене місце Фен-Шуй. Поховати предка в сприятливій зоні вважали особливо важливим. Збереглася легенда про бідняка на ім'я Чао Мін, що зненацька став імператором і засновником династії Сін. Причина такої незвичайної зміни долі, за легендою, полягає в тім, що він перепоховав останки свого батька в правильному місці.

Для знаходження сприятливих і несприятливих територій існував спеціальний прилад — геомантичний компас. Це був диск із нанесеними на нього концентричними колами. Кожне коло поділялося на сектори, позначені буквами і символами. За допомогою цього інструмента геомант визначав місце для поховання, для закладки храму чи зведення будинку.

Мистецтво Фен-Шуй мало глибокі корені. Свого часу воно завдало багато неприємностей європейцям. Коли виникала потреба розібрати стару напівзруйновану стіну, встановити телеграфний стовп, прокласти дорогу чи побудувати тунель, європейці неминуче зіштовхувалися з опором. Чемно кланяючись, китайці пояснювали, що висота, форма і напрямки нових будівель спотворюють розподіл природних сил і розгнівають Фен-Шуй. Коли ж один із правителів Макао, великий amator дорожнього будівництва, вирішив, незважаючи на місцеві звичаї і заборони, прокласти чергову трасу, то потрапив у засідку і був убитий. Китайці розцінили цей випадок як помсту Фен-Шуй.

Давні методи геомантії не забуті в Китаї і донині. Їхня мета — повернути втрачену гармонію між людиною і природою, тому можна зробити висновок: якщо дивитися ширше, мистецтво Фен-Шуй переплітається з екологічними проблемами.

Суперечки навколо геомантії

У I столітті до н.е. Рим заповнили ворожбитів. Вони принесли із собою єгипетсько-вавилонську мудрість, знання давнього Китаю. Вплив на європейську геомантию справила і культура етрусків, а також піфагорейці. Числа вони зображували у вигляді крапок, які складали геометричні фігури.

Упродовж століть про геомантию йшли запеклі суперечки. Одним із прихильників давнього мистецтва ворожіння по землі був учений, засновник публічної бібліотеки Марк Теренцій Варрон Реатинський (116—27 роки до н.е.) — автор твору «Дев'ять книг навчань». А його сучасник Марк Туллій Цицерон (106—43 роки до н.е.) ставився до геомантиї скептично. Його філософський трактат «Про передбачення» (44 рік до н.е.), написаний у вигляді діалогу між автором і його молодшим братом Квінтом, хоча і не стосується наукової цінності геомантиї, але явно іронічний щодо її фаталізму.

Систематичне викладення принципів геомантиї можна знайти в севільського єпископа Ісідора (560—636) у творі «Двадцять книг початків, або Етимологія». Він пояснював особливе значення геомантиї тим, що людина, відповідно до Писання, створена із глини.

Геомантия дожила до середньовіччя. Хуго Санталійський, магістр із Провансу, астролог, служитель єпископської церкви в Тарасоне (північно-східна Іспанія), у 1140 році переклав латиною праці Птолемея, Гермеса Трисмегіста, деяких арабських учених. Одним з найавторитетніших геомантів був Абу Саїд Триполітанський (Ат-Тарабулусі) (864—955), виходець із Сирії. На основі його праць Хуго написав поему про геомантию. А ця поема, у свою чергу, стала базою для трактату з геомантиї Варфоломія Пармського. Іншим перекладачем подібних праць був геомант Герард Кремонський (1114—1187), його власна робота називається «Книга астрономічної геомантиї». Багато перекладав і Платон Тіволійський; у 1134—1145 роках він познайомився в Барселоні з астрологами і математиками, захопився давнім мистецтвом і написав «Піщану книгу», в якій виклав геомантичну процедуру на піску.

Не обійшла геомантия і Русь. У Радзивіллівському літописі на малюнку, присвяченому облозі Торжка в 1182 році, поміщені геомантичні зображення, імовірно, із тлумаченням результату битви.

Геомантиєю займалися видатні вчені середньовіччя, такі як Амплоній Ратінк де Берка (1363—1435), домашній лікар

кельнського архієпископа; Гартманн Шедель (1440—1514), визначний історик, гуманіст, творець «Всесвітньої хроніки»; Парацельс (1493—1541), славетний лікар, з чиїм ім'ям зв'язана поява хімічної фармакології; Роберт Фладд (1574—1637), оксфордський філософ, що перейняв у розенкрейцерів математичну геомантию. І звичайно ж, Агіппа Неттестеймський (1486—1535), що залишив нащадкам трактат «Роздуми про геомантию».

Таємниці псевдонімів та літературні розваги

Ховаючи своє лице

Практика псевдонімів існувала з давніх часів у культурах різних народів, принаймні користувалися псевдонімами вже давньогрецькі письменники. Це потрібно було для того, щоб автор міг приховати своє справжнє ім'я, коли йому це з якихось причин ставало необхідним.

Існує чотири головні форми прикриття авторства: псевдонім, анонім, містифікація і плагіат. Псевдонім — це фіктивне, переважно неіснуюче ім'я. Часом автори прикриваються окремими літерами (криптоніми), що можуть бути їхніми власними ініціалами, а можуть бути зовсім вигаданими. Користуються також скороченнями, всілякими знаками і зірочками (астроніми). Коли ж про автора не подається ніяких даних, ми звемо такий твір анонімним і кажемо, що написав його анонім, тобто невідомий. Часом твір позначається прізвищем реально існуючих людей, навіть письменників, хоч насправді вони його не писали. Це явище зветься містифікацією. Такої містифікації вжив був українсько-польський поет XVII століття Бартоломей Зиморович, коли видав свої твори під іменем брата, також поета, Симона Зиморовича... Є також твори так би мовити привласнені — плагіати (від латинського слова *plagiūt* — викрадання). Існують також підробки і фальсифікати творів, які звуться апогрифами і псевдопіграфами.

За якими принципами ховали свої імена? Ідеально було б, щоб псевдонім не мав нічого спільного з автором, а був

самою тільки маскою для нього. Так часом і робили, однак авторське самолюбство примушувало митця хитрувати, і він все-таки наближав псевдонім до власної особи: залишав правильне ім'я чи ініціали (Лариса Косач — Леся Українка, Я. Степовий — Я. Якименко), прізвище творилося за батьковим іменем (Олександр Якович Кониський — О. Яковенко, Іван Карпович Тобілевич — Іван Карпенко), творилися псевдоніми на основі назви міста або села, де письменник народився чи ж бо жив (Переходовець — О. Кониський, Колодяжинська — Олена Пчілка), фізичних ознак (Сивенький — Самійленко), власне прізвище перекладалося на інші мови (Драгоманов — Толмачев, Гребінка — Гребенкин), змішувалися склади імені й прізвища (Андринюк — Андрій Марцинюк, І. Мара — І. Манжура), створювалися так звані анаграми (Чивомискам — Максимович, Номис — Симонів, Хорпро — Прохор Вороній) тощо.

Найдавніші українські псевдоніми

Практика псевдонімів була розвинена вже в давньоруських рукописних книгах, деякі рукописи мали імена авторів та переписувачів, зашифровані цифрами, а цифри в слов'янському письмі позначалися за допомогою літер. Але широко почали користуватися псевдонімами українські письменники з XVI ст. — були це полемісти, які виступали проти католицизму і з політичних мотивів мусили ховати власне ім'я. Відомі імена Стефан Зизаній, Іван Вишенський, Христофор Філалет, Теофіл Ортолог, Крилик Острозький — це все псевдоніми. Анонімний автор «Перестороги» так пояснює католикам причину розвитку псевдонімності: «Хто проти вас пише, той не сміє жоден імені свого в книжках написати, щоб його не спіткало, як Стефана-попа, якого в луцькій ріці втоплено за те, що обіцявся супроти вас стояти». Коли виїшов 1610 року «Тренос» М. Смотрицького, король Сигізмунд наказав заарештувати автора й видавця, а книгу спалити. Врятувало автора те, що книгу було підписано псевдонімом Теофіл Ортолог, однак видавець поплатився. Традиція ховати і зашифровувати своє ім'я тяглася продовж XVII—XVIII століть. Мав свої підстави ховатися автор поеми 1636 року «Ля-

мент про нещасну пригоду острозьких міщан», який прикрився криптонімом М. Н., а також автор сатиричного вірша 1764 року, який також заховався під криптонімом К. Р. Часом прізвище чи ж бо й саме ім'я писалося в акровіршах, а інколи ім'я зашифровувалося так пильно, що лишається й досі непрочитаним.

Щоб благозвучніше звучало

Справжнє прізвище українського письменника, лексикографа і перекладача XVI — початку XVII століття, Лаврентія Зизанія — Куколь. Очевидно, власне прізвище не було благозвучне для вух сучасників, письменник переклав його на грецьку мову — так постав звучний псевдонім — Зизаній. Його слідами пішов і брат його Стефан, який теж з Куколя став Зизанієм.

Двійники

Улюблений учень Г. Сковороди М. Ковалинський, живучи у Швейцарії в місті Лозанні, зустрів там Даниїла Майнгарда, людину високоосвічену, з даром слова, філософа. Він був настільки схожий рисами обличчя, поведінкою й думками на Г. Сковороду, що його можна було б назвати найближчим родичем нашого філософа. Майнгард і Ковалинський заприятелювали, вчений запросив Ковалинського у свій чудовий загородній дім, де була величезна бібліотека, і дав змогу користуватися нею. Повернувшись на батьківщину і побачившись із Г. Сковородою, Ковалинський розповів йому про дивовижну зустріч. Сковорода заочно полюбив Майнгарда і відтоді почав підписуватися на листах і творах так: «Григорій вар (у перекладі з давньоєврейської — син) Сава Сковорода, Даниїл Майнгард».

Псевдоніми в XIX столітті

Основною причиною величезного розвитку псевдонімності серед українських письменників XIX століття були акції царського уряду, скеровані проти української культури (Валуєвське розпорядження 1863 року і Емський указ 1876 року), які до краю обмежили друкування українською мовою. Друкуючись за кордоном (в основному в Галичині), українські

письменники мали всі підстави ховати своє ймення, а в самій Галичині автори ховалися за псевдонімами тому, що поліція віддавала іноді їх під суд за той чи інший художній або публіцистичний твір. Так відсидів у тюрмі за свою «Робенщуківу Тетяну» М. Павлик. Письменники до того ж часто змінювали свої псевдоніми, щоб не відкрити себе, коли попередні псевдоніми поліція розшифрує. О. Кониський, наприклад, послуговувався 141 псевдонімом,

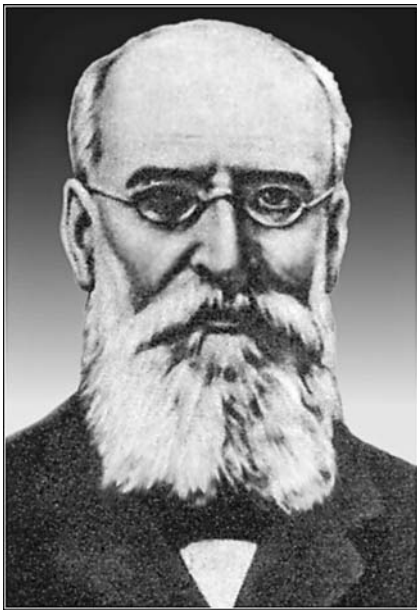

Григорій Сковорода

П. Куліш — 47, І. Франко — 99, М. Павлик — 27, О. Пчілка — 44, а Б. Грінченко — 34. Часто І. Франко, М. Павлик та О. Кониський користувалися псевдонімами, щоб створити враження масовості автури їхніх видань. Це саме робила редакція львівського жіночого журналу «Мета», профіль якого змушував чоловіків-авторів виступати під жіночими псевдонімами. Особливо часто користувалися псевдонімами в сатиричних журналах. Наприкінці XIX і на початку XX століття пристрасть до псевдонімів стала на Україні модою.

За ширмою псевдоніма

Панас Мирний за життя не написав жодної автобіографії, нікому не дозволяв подати в пресі навіть найголовніші відомості про себе, надрукувати портрет чи розкрити псевдонім. І хоч це неодноразово порушувалося, і про те, хто ховається під псевдонімом Панаса Мирного, легко було довідатися, все-таки про письменника знали тільки найближчі друзі. Відомості про особу Панаса Мирного просочилися в пресу тільки 1913 року. В київській газеті «Спутник чиновника» № 30 було опубліковано невеличку інформацію про ювілей П. Рудченка, де вперше розкрито його псевдонім і сповіщено про письменницьку діяльність. Подібну кореспон-

Панас Мирний

денцію вмістила й газета «Полтавський голос» від 29 жовтня того ж таки року. Але ґрунтовне вивчення життя й творчості великого письменника почалося вже після його смерті.

Жіночі псевдоніми

У літературній практиці ХІХ століття жінки, як правило, ховали своє ім'я за псевдонімом, щоб не виставляти себе публічно. З огляду на те, жінки здебільшого не друкували своїх портретів або ж ховалися під чоловічими псевдонімами (Марко Вовчок, Грицько Григоренко). Через

це переважна більшість українських письменниць ХІХ століття ввійшли в літературу саме під псевдонімами (та ж таки Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Леся Українка, Наталка Полтавка, Дніпрова Чайка та інші).

Частина українських письменників увійшли в літературу під своїми власними іменами, хоч і користувалися багатьма псевдонімами (І. Франко, М. Павлик, О. Кониський, О. Маковей), деякі — під з'єднанням псевдоніма та власного прізвища (Г. Квітка-Основ'яненко, І. Нечуй-Левицький), а дехто тільки під псевдонімами (Леся Українка, Ганна Барвінок, Марко Вовчок, І. Білик, Панас Мирний). Г. Квітка-Основ'яненко взяв свій псевдонім від назви рідного гнізда — хутора Основи під Харковом, куди він переїхав 1831 року і де жив до смерті. Псевдонім Марко Вовчок був трансформацією прізвища Маркович; Нечуй постало, вочевидь, від символічного звертання до переслідувачів українського слова, щоб вони про автора нічого не чули; Олена Пчілка уподібнювала себе бджолі, яка носить мед у вулик рідної культури; Панас Мирний підкреслював свою спокійну вдачу. Ларису Косач малою

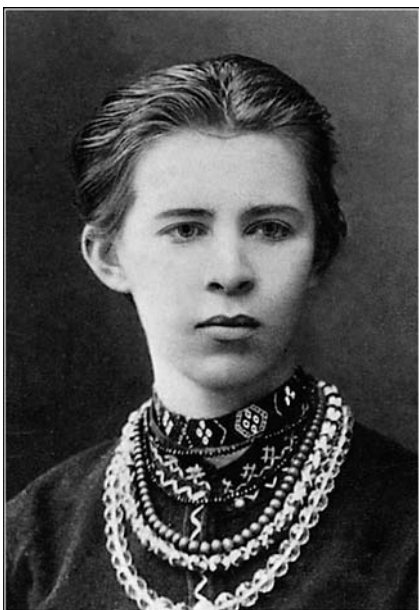
називали Леся, а оскільки надрукувалася вона вперше в Галичині, будучи сама, як тоді казали, з Великої України, то редакція поставила біля дитячого імені Леся географічне означення того, звідки авторка — Українка. Так само з дитячого прізвиська постало ім'я Марка Черемшини. Коли Іван Семанюк був малий, то відзначався великою непосидючістю. Мати часом гримала на нього:

— Вертишся, як Марко по пеклі!

Так це ім'я й пристало до Івана, пізніше письменник додав до нього прізвище Черемшина, яке він узяв від назви річки Черемош — швидкої, рвучкої та бурхливої. М. Черемшина дуже любив цю річку. Псевдонім В. Самійленка — Сивенький — з'явився тому, що так називали його знайомі, і в побуті це прізвисько замінило поетові його власне ім'я. Зрештою, він і справді став «сивеньким»: сивенький був у нього його пишний чуб, сивуватим видавалося безкровне обличчя, сиве було вбрання, майже завжди притрушене сивим попелом, сиві від пороху були його чоботи.

Марко Вовчок

Леся Українка

Колективні псевдоніми

Особливим видом псевдонімів є так звані колективні псевдоніми. Так, Г. Р. Молодик — це не що інше, як галицько-руська молодь, А. Гурт — М. Комаров, О. Косач, М. Старицький та інші, упорядник літературної збірки «Веселка» Андрій Молодченко — це група київських студентів, що цю збірку видавала.

У 90-х роках ХІХ століття в Умані в помешканні українського письменника, бібліографа та лексикографа М. Комара сходився щосуботи гурток, який працював над укладанням російсько-українського словника, що вийшов згодом у 4-х томах під псевдонімом Уманець та Спілка. Уманець — це і був М. Комаров, житель Умані, а Спілка — це товариство, що йому допомагало. Невеликий волинський гурток, що видав уперше твори С. Руданського, підписався на титулі як Н. В. Волинський.

Інколи співавтори з'єднували свої прізвища в своєрідні ребуси. Так, псевдонім Мубал розшифровувався: «Микола Угрин-Безгрішний та Антін Лотоцький», а прізвище, що нагадувало японське, — Рокувабо — Роман Купчинський і Василь Бобинський.

Ворог псевдонімів

У 1894 році в журналі «Зоря» О. Маковей виступив із різкою статтею, спрямованою проти моди на псевдоніми. «Який виступ зі своїм прізвищем,— писав письменник,— не додає сили самому автору! Чим більше має він псевдонімів, тим гірше для нього і для читача. Найлучче було б не уживати зовсім псевдонімів, а коли вже треба, то уживати і уладитися так, щоб жоден ворог його не відгадав... Відвага — прикмета така, що годиться її мати!»

До цих справедливих слів письменника треба додати, що сам О. Маковей користувався 56 псевдонімами.

Барвінки та інші

Обираючи псевдоніми, письменники залюбки використовували назви популярних рослин, а особливо уподобали барвінок. Галицький публіцист Володимир Барвінський іменувався Василем Барвінком, закарпатський письменник Юрій

Керекеш — Ю. Барвінком, Іван Тичина — І. Барвінком, західноукраїнська письменниця Ольга Дучимінська — Олегом Барвінком, а прижився цей псевдонім у Ганни Барвінок, дружини П. Куліша. Були й Волошки. Людмилою Волошкою назвалася житомирська поетеса Людмила Морозова, Волошкою — Іван Волошин, письменник 20-х років ХХ століття та інші. Ганною Красолькою іменував себе поет Олександр Олесь, Маком — галицький публіцист Остап Терлецький, Марком Муравою — батько Богдана Лепкого Сильвестр, галицький поет; Розмарином — публіцист Іван Белей. Псевдоніми письменників часто походили від назв дерев, птахів, звірів, домашніх тварин...

Курийозні псевдоніми

Деякі псевдоніми добиралися зумисно курйозно. Так, С. Русова називала себе бабою Ноною, І. Франко мав псевдонім «В імені веча венской руской молодежи» чи «Від одної часті львівської молодіжі», С. Богданович називав себе Дід Василь Недобитий, О. Цисс — був Гургурдядько, О. Андрієвський — «Дон-Кіхот не Ламанський», М. Кононенко назвав себе Вівторком, а Б. Дідицький аж «Комісією Дома Народного Русского». Побив рекорд тут, очевидно, Г. Квітка-Основ'яненко, який назвався: «Любопытный Аверьян, состоящий не у дел коллежский протоколист, имеющий хождения по тяжёбным делам и по денежным взысканиям». К. Студинський сказав про себе, що він «Не плазун, але і без трону». Дехто із письменників залюбки вживав жіночих імен: О. Кониський був Марусею К., О. Маковей назвався бабусею Катериною, І. Франко — Паулою, а Панас Мирний — Невідомцем жіночого роду.

Іван Франко

Вигадка чи історичний факт

Однією з невирішених літературних загадок є питання про особистого секретаря Б. Хмельницького Самійла Зорку, діаріуш (щоденник) якого використав, як одне із документальних джерел, С. Величко. Він описує, що Зорка був колись писарем у Запорізькій Січі, а потім Хмельницький узяв його до себе. Цей Зорка склав чималий щоденник, з якого літописець Величко зробив виписки. Цікаво, що про Зорку та його щоденник не збереглося більше ніяких згадок. Виходячи з того, що ряд фактів, які взяв Величко від Зорки, сумнівні, вчені дійшли висновку, що розповідь про Зорку та його діаріуш була вигадкою літописця, а сам Зорка — щось на зразок літературного героя. Інші вчені, навпаки, вірили, що Зорка — історична особа. Питання це так і лишилося нерозв'язаним, хоч навколо нього точилося багато наукових суперечок: таємницю про Зорку С. Величко забрав з собою в могилу, а надто віддалений час, коли все це писалось, цьому посприяв. Водночас ми знаємо, що якийсь щоденник з описом подій визвольної війни існував, про це згадує Григорій Грабянка.

Два Феофани Прокоповичі

Наприкінці XVII — на початку XVIII століття в Київській академії працювало два Феофани Прокоповичі — один був професором академії, а його племінник, який взяв ім'я Теофан від свого-таки дядька, став знаменитим українським філософом та письменником і одним із найвидатніших діячів так званої Петровської епохи в Росії.

Оригінал

У 1767 році один із тодішніх українських віршописців Олексій П'ясецький видав у Львові кілька летючих листків із власними віршами, присвяченими Туринецькому чудотворному образу. Вірші особливою поетичністю не відзначалися, зате були писані двома мовами: польською та українською, притому в досить оригінальний спосіб: вірші польські — кирилицею, а вірші українські — латинкою. Яку мету переслідував віршописець, помішавши абетки, невідомо.

Дивний збіг

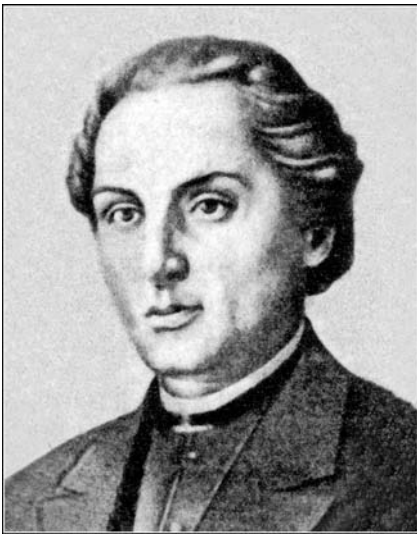
У 1827 році Г. Квітка-Основ'яненко написав комедію «Приезжий из столицы» (надруковано 1840 р.). Ця комедія виявилася дуже схожою із знаменитим «Ревізором» М. Гоголя, опублікованим раніше Квітчиної п'єси, але написаним пізніше. Квітчину п'єсу цензурував московський цензор С. Аксаков у 1828 році. Аксаков був близьким приятелем Гоголя, і, можливо, той у нього Квітчину п'єсу прочитав. Дія в «Приезде из столицы» відбувається, як і в «Ревізорі», в повітовому місті в домі городничого, куди приводять псевдоревізора. Останній, як і Хлестаков, — молодик, що не закінчив навчання, ненадійний на службі. Інші особи так само нагадують «Ревізора» — суддя Спалкін (прізвище від слова — спати), поштовий експедитор Печаталкін, який в кінці, як у Гоголя, подав розв'язку п'єси, наглядач повітових училищ Ученосветов і часний пристав Шарин, що нагадує Держиморду, а також дві приємні дами — сестра городничого Трусилкіна і його племінниця, які закохуються в ревізора. Все так само починається з повідомлення, що надійшло з губернського міста, і ревізор так само позичає гроші. Наприкінці є така ж німа сцена. І хоч «Ревізор» твір значно талановитіший від «Приезжего», збіг цей викликав здивування. Г. Квітка-Основ'яненко був від того в замішанні. Цікаво, що сам С. Аксаков заперечував, що він давав Гоголеві читати Квітчину п'єсу. Хоч цей факт не применшує значення «Ревізора» як однієї з кращих п'єс тодішньої літератури, ця загадка не раз привертала до себе увагу. Скажемо, що не розв'язано її й досі.

Григорій Квітка-Основ'яненко

Вчився на «одиниці»

Якщо переглянути кваліфікаційні каталоги Львівської гімназії, в якій учився М. Шашкевич, впадає в очі, що вчився

Маркіян Шашкевич

він тільки на «одиниці»: з поведінки, латинської мови, з письма, з математики, географії та історії. Це означало, правда, зовсім протилежне до теперішніх понять про оцінки — «одиниця» в часи М. Шашкевича в Австро-Угорщині означала найвищу оцінку.

Захисник хвостів

Багато паперу було переведено в так званій азбучній війні в Галичині. Одночасно зі змаганням прихильників

латинки та кирилиці велася боротьба «твердих», що хотіли писати старим правописом та окремою книжною мовою, і «фонетиків», котрі хотіли писати так, як вимовляється. Немалі баталії вчинялися й на тему, чи треба використовувати твердий знак, чи ні. Найкумеднішою пам'яткою тих суперечок був — і написаний цілковито серйозно — вірш галицького граматака Йосипа Левицького:

Уви, всім вірним, що ся тримали
Хвоста старого — ах! «Ъ» конає!
Уви! Чого ся ми дочекали!
Ворог вже вічну пам'ять співає.
Йере прекрасний! Кривий хвостаче!
Чорні на тебе круки спадають:
Не дост же «л» на «в» плаче,*
А тут ще хвостик «ъ» відтинають!
Ах, як то було красно і мило.
Хвостиком кожде кінчити діло!
Ох! Ох! ратуйте, хто «ъ» знає!
Гірка година! Хвіст одпадає!

---

* Прихильники старого правопису вважали, що треба писати «л» в словах, де чується «в» (наприклад, не писав, а писал, не говорив, а говорил).

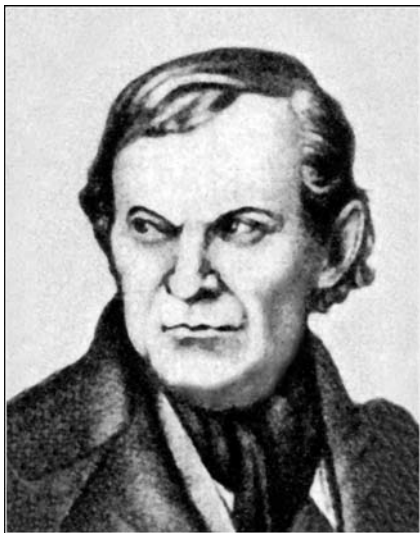
Наслідок псевдовченості

У 1849 році на засіданні «Галицько-руської матиці» вирішувалося питання, якою мовою має «Матиця» видавати свої твори. Більшість доходила до простої й логічної думки, що треба користуватися мовою, якою розмовляє народ. Тоді виступив галицький учений А. Петрушевич і сповістив зібрання, що літературна мова в Росії різниться від народної, що неосвічений росіянин зовсім не розуміє своєї письмєнної мови, отож і галичанам треба піклуватися про свою «образовану» мову і застосовувати її до творів «вищої науки». Такі псевдовчені резони А. Петрушевича, хоч які фантастичні, подіяли на зібрання, й воно постановило вживати «образовану» мову, а народною користуватися тільки для творів популярних. Так почалась у Галичині сумна пора існування мови-язичія, що на довгий час заморозила тут розвиток літератури.

Зрештою, нічого нового в поглядах А. Петрушевича не було. Він тільки повторив середньовічні погляди на літературну мову, які панували довгий час і в Україні. Корінь цих уявлень іде від погляду на латинську мову як на єдино можливу мову науки. І хоч такі думки були звичайними в XVII—XVIII століттях, для середини XIX століття вони виглядали кричущим анахронізмом.

Жертва фарсу

І. Вагилевич, відомий діяч «руської трійці», дуже скоро відійшов від українського літературного життя, знеохочений та знервований переслідуваннями, які на нього впали з боку духовних властей: Вагилевич перекинувся до поляків. Граф Борковський, один із львівських літераторів того часу, взяв Вагилевича до себе компаньйоном, дав йому квартиру, стіл, прислугу і все утримання, звелів по-

Іван Вагилевич

шити модну, елегантну одягу, дозволив звертатися до себе на «ти», водив Вагилевича до театру, на бали, на літературні вечірки, в аристократичне товариство, рекомендував його місцевим та приїжджим як свого друга й чоловіка надзвичайно талановитого і високоосвіченого. Все це тішило самолюбство Вагилевича. В його присутності всі дивувались із його знань та високих ідей, а поза очі сміялися й кепкували із засліпленого та наївного провінціала. Борковський своєю поведінкою зовсім збив Вагилевича з пантелику, закрутив йому голову, набалакавши всяких дурниць про те, що той геніальна людина, світоч із світочів, а ще красень із красенів, у якого закохані всі аристократки. Борковський настроїв усіх своїх знайомих, чоловіків і жінок, тому що Вагилевич ні від кого не почув слова правди. В товаристві з нього сміялися як з блазня.

Звісно, повіривши в це, він покинув маловдячне українське віршування і почав писати польські вірші, але тим згубив, що мав, як поет український, водночас не давши нічого поезії польській.

Виправив

Учителем російської літератури в Євгена Гребінки, як і в Гоголя, був професор, який настільки відстав від сучасних смаків, що спинився був на Хераскові та Державіні і тільки з ласки давав місце в історії російської літератури Карамзіну. Якось цей вчений муж звелів учням скласти вірші на вільну тему. Гребінка подав учителю для жарту знаменитий «Вечерний звон» Козлова, видавши його за свій твір. Професор однак не помітив нічого і з найсерйознішим виглядом розглянув і виправив вірша як шкільну вправу, що викликало в учнів чимало зловтішань. Воістину, сприяють суспільному розвитку не тільки прогресивно настроєні люди, а й погані вчені, думка яких викликає зворотну реакцію.

Література

Артамонов М. И. История хазар. — СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2002.

Всемирная история. Возрождение и Реформация. — Минск: Харвест, 2000.

История древнего мира / Под редакцией И. М. Дьяконова. В 3-х т. — М.: Главная редакция восточной литературы, 1989.

История Европы. — М.: Наука, 1988.

Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1986.

Кондратов А. М. Атлантиды моря Тетис. — Л.: Гидрометеопиздат, 1986

Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б. Ключи к тайнам Клио. — М.: Просвещение, 1984.

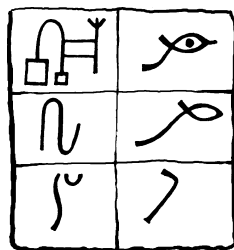
Пересветов Р. Тайны выцветших строк. — М.: Детгиз, 1961.

Повість минулих літ. — Київ: Веселка, 1989.

100 загадок истории. — Харьков: Фолио, 2004.

Черняк Е. Б. Времен минувших заговоры. — М.: Международные отношения, 1994.

Шевчук В. Із вершин та низин. — Київ: Дніпро, 1990.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. ЗАГАДКОВІ ЗНАКИ	
Найдавніша у світі?	7
Фестський диск	12
Загадкові дописування	17
Як створювалися літописи?	17
Хто ж він?	26
Чия рука?	29
Остання крапка	30
Розділ 2. ЗАГАДКОВІ ПОДІЇ	
Таємнича реформа	35
Питання без відповідей	35
Події в Єгипті	38
Трагедія на Санторині	44
Стихія Великого переселення	52
Хто куди пішов	53
Етнографічні уявлення давніх	58
Хто такі гуни	58
Хто кого зруйнував першим	62
Тиха слов'янська революція	63
Користь від історії	66
Міф про Велику схизму	68
«Заблукані вівці»	70
Перша кров	71
Солунські брати	73
Історія патріарха Фотія	74
Імперські суперечності	77
Мир, що не відбувся	79
Флорентійський собор	80
Непримиренні	81
Не мир, але меч	83
Альбігойські війни	85

Скарби тамплієрів	104
Молот відьом	109
Як усе починалось	112
Образ відьми	114
Ефект «снігової грудки»	117
Полювання на відьом	121
Чому припинилися процеси	122
Самосуди після полювання	124

Розділ 3. ЗАГАДКОВІ КРАЇНИ

Атлантида	129
Чи існувала Атлантида?	129
Шукаємо Атлантиду в Атлантиці	130
Санторинська гіпотеза	132
Атлантида на заході	133
Східні орієнтири Атлантиди	136
До Атлантиди маршрутом аргонавтів	140
Всесвітній потоп у Чорному морі	143
Хазарські загадки	148
Опис Ітиля	148
Реальна географія	150
Політичні ходи	155
Багатовір'я	157
Без сліду	160
Війна серед своїх	162
Новий і останній ворог	165
Хто є хто	168

Розділ 4. ЗАГАДКОВІ ПОСТАТІ

Перший новгородський князь	173
Чи був Рюрик?	174
Легенда чи реальність?	176
Вісті з півночі	178
Як це могло статися?	180
Князі-соколи	183
Нумізматична загадка Ярослава	184
«Царський син Гришка Отреп'єв»	187
Пером та шпагою	195

Розділ 5. ЗАГАДКОВІ ДОЛІ

Навіщо Ольга поїхала до Царграда?	203
Початок розповіді	203
Хрещення чи посольство	206
Град Костянтина	208
Сватання	212
Тимур Надзвичайний	213
Перекручена правда еміра	214
Доля безрідного	216

Закони імперії	219
Косий удар	224
Данина поваги	225
Рудоволосий європеєць	226
Загадка побачення з дофіном	227
Синя Борода	235
Королева, яка правила дев'ять днів	239
Таємниці королеви Анни	244
У царстві етикету	244
Між двох вогнів	248
Суєта навколо підвісок	250
Тенета кардинала	253
Пересуди під завісу	256
Ще один славетний роман	259
Реліквії української історії	261
Розділ 6. ГРА РОЗУМУ	
Чому 12?	282
Коли правили боги і титани	283
Світло зі Сходу	287
Про що свідчить Біблія	289
Духи Землі	292
Дельфійський оракул	295
«Пуп землі»	297
Фен-Шуй	298
Суперечки навколо геомантії	300
Таємниці псевдонімів та літературні розваги	302
Література	315